

Istòria de Les

Era existència der *Institut d'Estudis Aranesi – Acadèmia aranesa dera lengua occitana*, e aguesta publicacion, son possibles gràcies ara ajuda de:

Generalitat de Catalonha
Departament de Cultura
Departament d'Ensenhament
Departament de Justícia
Conselh Generau d'Aran
Deputacion de Lhèida
Institut d'Estudis Ilerdencs
Fundació La Caixa
Baqueira Beret S.A.
Ajuntament de Naut Aran
Ajuntament d'Es Bòrdes
Associacion Es Paums
Donacions privades

Era seccion aranesa der Institut d'Estudis Aranesi – Acadèmia aranesa dera lengua occitana ei formada per Jusèp Loís Sans, Angelina Cases, Ròsa Maria Salgueiro, Miquèu Segalàs, Jèp de Montoya, Elvira Riu, Lourdes España, Bernat Arrous e Tonho Castèt. Formen era seccion estandard Joan Salas-Lostau, Patrici Pojada, Jacme Taupiac, Florian Vernet, Felip Carbona, Claudi Balaguer e Franc Bardou.

Era Societat Filiau d'Istòria, Patrimòni e Identitat der Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia aranesa dera lengua occitana ei formada per Thaïs Rodés, Álvaro Aunós, Carlos Fañanas, Maria Pau Gómez, Isaure Gratacós, Josep Lluis, Patrici Pojada, Joan Carlos Riera e Alberto Velasco

Traduccion: Alidé Sans damb era collaboracion d'Antòni Nogués
Fòto de portada: Jèp de Montoya e ereus de Melquiades Calzado

© Ereus de Melquiades Calzado
© d'aguesta edicion, Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia aranesa dera lengua occitana

1èra edicion: deseme 2020

ISBN: 978-84-09-26051-5
DL: L 826-2020

Imprés en Arts Grafiques Bobalà

ENSENHADOR

Presentacion	.....	5
Preambul	.....	19
Prològ	.....	21
Principis istorics	.....	23
Inicis medievaus	.....	29
Entre dues corones	.....	39
De Senhoriu a Baronia	.....	53
Eth prince e era Baronia	.....	63
Epòca deth visitador	.....	81
Guèrra des Segadors	.....	97
Entre Borbons e archiduc	.....	113
Era Baronia e eth Conselh	.....	125
Guèrra de Succession	.....	137
Entara Revolucion Francesa	.....	163
Revolucionaris e feminisme	.....	187
Frustracion napoleonenca	.....	205
Connexions eclesiastiques	.....	227
Intromissions carlistes	.....	249

Era decadència dera Baronia	.....	267
Quauquarren deth sègle XX	.....	285
Bibliografia	.....	307

PRESENTACION

Er hèr era presentacion d'aguest libe ei tà jo quauquarren d'exceptionau perque per un costat tracte dera *Istòria de Les*, eth pòble que me vedec a nèisher, e per un aute costat ei explicada per un de mès grani amics qu'è agut, qu'è admirat e qu'a estat entà jo un referent en molti encastres dera mia vida, eth Sr. Melquiades Calzado de Castro.

Hè uns sèt ans eth Sr. Calzado m'entreguèc 138 pages mecanografiades damb er apunt: *LES: CURIOSIDADES HISTÓRICAS* e datades en Les en deseme de 1989. Me didec que me les guardèssa e a veir qué me semblauen. A passat eth temps, jo me les liegí en sòn moment mès es circumstàncies e facilitats que propicièssen ua possibla publicacion non se dauen. Entre tant er amic Melquiades emmalautic e mos deishèc.

En tot auer constituït era *Societat Filiau d'Istòria Patrimòni e Identitat der Institut d' Estudis Aranesi–Acadèmia aranesa dera lengua occitana* e retrobar er originau auem valorat que calie aunorar ar autor, ath mèstre, ath sabi, ar amic e a arribat eth moment de hèr-vos gaudir a toti d'aguestes investigacions qu'an mès de trenta ans. A d'aguesta man e metent-mos en contacte damb eth sòn hilh Francisco, se mos an dat totes es facilitats e autorizacions per part dera família, de Montse Romagosa, esposa deth Sr. Calzado e de toti es sòns hilhs entà traduïr-la ar aranés e publicar-la. Des d'aciu, d'ua forma publica, volem mostrar tota era nòsta mès grana gratitud e hèr-les a saber era nòsta estima.

LEX, (*Lexi, Lexeia*), ei eth nòm d'ua des divinitats antiques des aigües, d'aqueres aigües sulfuroses que solatgen e sagen de guarir eth mau e as que *Caius Sabinus* hilh d' *Hortus* e *Julia* hilha

de *Paulina* hadien ofrenes e erigien autars en tempsi romans e ath madeish temps *LEZ*, *LEZA* en sustrate euscaro-pirenenc ei eth lòc dera còva dera simà, der abisme plen d'aigua dera fonda des gelères e qu'es tribus antiques vedien en tot deambular pera nautada dera mieja montanha guardant eth hons, er alveòl dera Val qu'er auanç dera morrena prumèr e eth depaus der alluvion dempús haràn devier eth lòc mès ample e planèr dera madeisha val damb era sua magnifica Lana.

Melquiades, òme damb nòm singular coma eth Papa de Roma qu'en 311 coma testimòni dera entrada victoriosa der emperaire Constantin, convertit ath Cristianisme dempús dera Victòria, sus Magenci, deth Pònt Milvi, hèc a bastir era basilica de Sant Joan de Letran e que siguèc era sedença des papes.

Damb aguest polinòmi dera vila de Les e deth Sr. Melquiades Calzado vos asseguri que vatz a passar uns moments de plaser e de coneishement coma pòqui.

Melquiades Calzado, neishut en Barcelona en 1924 e mòrt ena madeisha vila en 2017, arribèc ena Val d'Aran entà hèr es sues milícies universitàries en an 1947, com soslòctenent en pòble de Bausen en tot èster un joen soldat e avocat, damb ua formacion plan solida e estructurada en collègi religiosi de Barcelona e de Londres; comencèc a estimar aguesta tèrra, aguesta nòbla gent d'aguesta singulara val, desconeishuda enquia alavetz entada eth. Aquera Val d'Aran de darrèrs des ans 40 deth sègle passat que se premanie entà dar eth cambi substanciau que comportèc era dubertura deth Tunèl de Vielha.

Dempús de vier fòrça viatges damb era sua familha entara Val, de conéisher e relacionar-se damb diferents familhas e hèr amics se convertic en vesin de Les cromptant eth Chalet dera Direccion de *Productora de Fuerzas Motrices*, bastit en 1909.

Damb era sua forma intelligenta e perspicaça d'observar e d'interpretar, prenec consciéncia d'aquera forma particulara d'èster deth pòble aranés, e dera gent de Les en particular, le fascinèc e li interessèc desnishar a trauès des documents d'a on venguie aquera faïçon d'afrontar era istòria e eth devier d'aguest país e volec hèr-se un aranés mès.

Pertot a on a anat peth mon endeuant, enes recèssi des sues amassades, congrèssi o simpòsis laguens deth mon deth dret, des mutualitats e des assegurances, tostemp a agut eth moment, damb visites prealablament concertades, e parlam de mès de vint institucions autant d'Euròpa com d'America, de poder accedir a bibliotèques e archius a on tostemp a trobat documentacion qu'enriqueisse eth sòn archiu personau referent ara Val d'Aran, qu'a dat pè a d'aqueth monument documentau nomentat: "Archiu Calzado". Parlam ací des sues recèrques a nivèu internacionau, mès non podem desbrembar qu'a estat un gran investigador en un pialèr d'institucions deth país coma er Archiu dera Corona d'Aragon, er *Archivo de Simancas*, era *Biblioteca de Catalunya* o era *Biblioteca Nacional de Madrid* entre fòrça d'autes.

Er Archiu Calzado ei aqueth *corpus* de documentacion que se trapaue ena Bibliotèca de Les, abans dera Òbra Sociau de *La Caixa* e dempús deth municipi de Les, qu'ara s'a pujat en Archiu Generau d'Aran en Arròs, damb apruprètz 500 volums e fòrça documentacion referida ara Val d'Aran qu'entre er amic Melquiades, *La Caixa*, e era dedicacion e interès particular dera bibliotecària deth moment, Maria Pilar Rodríguez Rafel, se comencèc a generar en an 1.972. Damb originaus tostemp que se podec e damb fotocòpies fòrça ben enquadernades quan non se podien arténher es originaus, sa creat aqueth ensem peth que

quinsevolh estudiós de quinsevolh tèma sus era Val d'Aran ei obligat a passar.

Eth Sr. Calzado ena recerca que mos oferís en aguesta *Istòria de Les* va enlà ath moment des *Convenae* e mos parle deth “*latium*” o dret de borgesia exempta de pagar tribut que sonque contribuïe damb ua ajuda militara e ua petita contribucion, causa que mès tard retrobaram en pagament deth galin deth rei e un dia de servici d'armes ara corona laguens dera pèira angulara dera nòsta identitat, era nòsta Querimònia medievau mès damb era nuança de qu'eth lòc de Les ère exempt de pagar aquest tribut, degut a qu'auie eth sòn Senhoriu d'abòrd e era Baronia posterior.

Tanben mos conde com en tot saber des simpaties vèrs es interèssi francesi qu'auie eth senhor Augèr de Les, Jaime I le visitèc en 1265 en tot voler conéisher eth grad dera sua leiautat e atau representants deth senhor e deth rei heren a ondejar ena tor deth castèth er estandard reiau ath crit de “Les, peth rei d'Aragon”. En aquera madeisha forma de hèr quan en 1283 eth senescau de Tolosa e Senhor de Canejan e Bausen, Eustaqui de Beaumarchais, met 300 soldats francesi en castèth de Les, damb er acòrd deth senhor entà conquistar era Val, es vesins de Les se revòlten e es sòns representants en Conselh Generau d' Aran fòrcen er anar a comunicar-l'ac ath rei Pèrre.

Trenta ans mès tard quan era Val ei restituïda ath rei d'Aragon e s'autrege eth privilètge d'Era Querimònia as aranesi, Guilhèm de Castelnou en nòm de Jaime II recep eth jurament de fidelitat des proòms de cada vila e pòble dera Val. Quan eth 20 de noveme de 1313 ac an de hèr es proòms de Quate Lòcs, eth senhor Azemar de Les se nègue a jurar fidelitat a quauquarrés que non sigue eth madeish rei, pòstpausant aquest jurament ath

14 d'octobre der an següent en Lhèida, damb era formula “*pro castro et loco de Lees*”, insistint en ua jurisdicción e Senhoriu sus eth castèth, en prumèr lòc, e sus eth pòble en segon, contraris as desirs deth rei. Acitau podem veir ua part dera singulara psicologia dera gent de Les, autant deth senhor coma des vesins, qu'impresionèc e fascinèc ath senhor Calzado.

Guaire personas vengudes de pertot an agut en Archiu Calzado de Les era basa bibliografica e documentau tà desvolopar es sues investigacions, es sues tèsis, autant de lengua, istòria, toponimia, entomologia, com literatura, geografia, mineria, termalisme, genealogia, eraldica o de documentacion tà poder escriúer bèra novèlla. Quini rebrembes de guaire moments boni passadi ath torn d'aqueri sabents d'aciú o de dehòra qu'an vengut a interessar-se peth nòste país! Com rebrembi aqueres tardes dera mia infància e joenessa passades ena bibliotèca de Les damb personas de naut nivèu intellectuau com es escrivans e president e secretari generau dera Escòlo deras Pirineos Julo e Yvonne Ponsolle, eth lingüista alemanh Otto Winkelmann, er especialista en toponimia e onomastica Robert Aymard, era entomològa e especialista e lepidopterologia, Mariana de Ibarra, es filològs e estudiosi der aranés coma Maria Carme, Teresa e Pepita Campà, Mn. Jusèp Amiell o Josep Maria Sanglas, es doctors en istòria, Serge Brunet, Maria Àngels Sanllehy e Patrici Pojada, er erudit e *Secrétaire Perpetuel* dera *Académie Julien Sacaze* e membre dera Acadèmia des Jòcs Floraus de Tolosa, Jean Castex, er especialista en culte ara Mair de Diu e membre dera *Société des Études du Comminges* e dera *Société d' Histoire Religieuse de la France*, er *Abbé* Alphonse Dumail, er istoriador der art, Emmanuel Garland o eth novellista Luís Melero entre tanti

d'auti... Quini moments de plaser ajudant en aqueres investigacions e aprenent d'aqueri màstres. Aqueri moments sigueren intensi e aqueres taules de treball dèren grani fruts.

Fruts com son es deth Sr. Calzado en tot analizar, estudiar e interpretar era documetacion que li arribaue as mans, coma son eth trabalh que mos aucupe sus era *Istòria de Les* (1989), ARAN, *Pes camins dera nòsta istòria*, (1986), *Justicia Popular en Bausen*, (1976), *Tèrra digna*, (1976), *Es Compdes* (der Ajuntament) *de Vielha entre 1563 e 1565* (1980), *Era Baronia de Les* (2006) o eth *Dietari documentau aranés*, publicadi enes ans 1986, 1997, 2000, 2006 e 2010 respectivament o d' auti coma, *Un testamento aranés de 1600* (1976), *Castell-Lleó 1649*. (1977), *Señor de Les, Barón de Les* (1977), *Rey y Querimònia* (1977), *Inventari de Castell-Lleó en 1590* (1978), *La fortaleza de Castell-Lleó* (1978), *Algunos datos sobre la iglesia aranesa en el siglo XX* (1978), *Iglesia-Estado en el Valle de Arán, siglo XVIII* (1978), *Vielha a Sangre y fuego 1643* (1978), *Moroso en Castell-Lleó 1743* (1978), *Gaspar de Portolá y los Jesuitas 1767* (1978), *Josep de Rocabrana en Castell-Lleó 1641* (1978), *Ancedentes feministas en el Valle de Arán durante la Revolución francesa* (1978), *Bosques Araneses 1782* (1978), *Unha y Arties enfrentadas 1660* (1978), *Honorarios judiciales en Arán, siglos XVII y XVIII* (1979), *Sibil.la de Fortiá y Sibil.la de Puyo, Ampurdán y Arán, s.XIV* (1979), *Lugarteniente Alemany de Tragó* (1979), *Bigamia en Gessa (Valle de Arán), 1569* (1979), *Salardú y el Vizconde de Saint-Girons 1579-1598* (1980), *El Capitán Juan Falgueras, siglo XVI* (1980), *Bandolerismo en Arán, 1555* (1981), *Capitulos matrimoniales en Vila (Valle de Arán), 1766* (1981), *Diplomacia aranesa en la historia* (1981), *Moneda acuñada en*

Aran 1525 (1981), *Gaspar de Portolá y California 1767-1770* (1982), *Arán, resumen histórico* (1985), *Delincuencia en Arán 1673* (1989) *¿Asesinato político en la familia de Miquel (Valle de Arán), siglo XVII?* (1991), *Desolación. Francisca. Betlan 1760* (1991), *Plantaciones ilegales de tabaco. Les, siglo XVIII* (1992), o *Conde de mainatges entà Sant Joan* (1992). Podem veir era capacitat e era forma exhaustiva e concisa de treball deth Sr. Calzado, arribant a desnishar detalhs minims, lèu subtils dera nòsta istòria. Gràcies per tot!

Era Baronia de Les l'a fascinat d'estudiar-la des des sòns origens damb eth sòn autrejament per part de Fernando eth Catòlic, segurament emparant-se en antic Senhoriu, eth 14 d'abriu de 1478, un an abans dera mòrt deth rei Juan II, ath capitan Benito de Marco, que defensèc eth pòble de Les e es Quate Lòcs d'ua invasió francesa non desbrenbant es lutes e plets pera Baronia per part de Pedro Dauça, Joan de la Roca o Fabrici o Jaime d'Aure en diferents moments.

Benito Marco Ruiz, hilh d'Amado Martín Marco e arrehilh de Benito Marco, ei eth tresau baron de Les e eth 2 d'octubre de 1528 obtenguec der emperaire Carlos V era confirmacion des privilèges dera Baronia, se ben desprovedits dera jurisdiccion criminau. Era hilha d'aguest, Amada Angela Marco Jofre, ei era quatau baronessa e se maridèc damb Joan Bautista Sapena de València. D'aguest matrimòni nèishen Angela e Joan. En tot renonciar era prumèra a toti es sòns drets en favor deth sòn german, Joan Sapena Marco se convertís en cincau baron de Les, que ven era Baronia ath procurador que s'ocupaue des sòns ahèrs, Ramon Joan Cao de Benós, e ath sòn hilh Pau Cao de Benós e Condessa dant pas ara segona branca dera Baronia

damb era família Cao de Benós que serà molt importanta e densa ena istòria e en devier dera Val d' Aran.

Rebrembi fòrça moments viscudi amassa damb eth Sr. Calzado, mès dilhèu degut ara mia joenessa deth moment, de forma especiau è gravadi aqueri moments der an 1976 estant ena glèisa de Vilac a on s'anaue a desvolopar era serada deth lèr. Concors Literari Aranés dera Fondacion deth Musèu Etnologic dera Val d'Aran, o aqueri d' auti segur des ans 1.977 e 1.978 en tot cercar documentacion ena Bibliotèca deth Musèu e dera *Academie Julien Sacaze* de Luishon, o treballant enes archius dera catedrau de Sant Bertran de Comenge quauque dia d'iuèrn, nheuat e heired, damb eth *Père Joseph Destié* coma anfitrión en tot convidar-mos, dempús deth maitin de recèrca, a dinar era *poule au pot* en çò de *Simone*, o diferents visites hètes a Mr. José Dhers en Sant Gaudenç, as Doctors Blaise Baylac o Durand en Banhères o Lores, a Mr. Julo e Mma. Yvonne Ponsolle en Sent André o a Mosen Pau Marqués e a Monsenhor Joan Martí Alanís, bisbe d' Urgelh e coprinçe d'Andòrra en sòn palai episcopau. Moments irrepetibles e plei de coneishement de sciéncia, de senh e de saber hèr, a on era gentilesa e era diplomàcia deth Sr. Calzado quedauen de manifest d'ua manèra esquista as uelhs d'ua persona joena, coma jo èra en aqueri moments.

D' auti moments viscudi d'ua forma intensa e intima sigueren a partir de 1995 quan eth Sr. Calzado siguec nomentat President d'Aunor dera Fondacion deth Musèu Etnològic dera Val d' Aran, damb Ferran Peus coma President e jo madeish coma Vicepresident, e hérem fòrça gestions enta localizar es diferents fragments des pentures de Santa Maria de Cap d'Aran en tot gestionar damb eth Musèu des *Cloisters deth Metropolitan*

Museum de Naua York era possibilitat d'arténher ua còpia dera part des pentures que se tròben en aqueth musèu, e com non rebrembar aqueri moments de 1999 quan m'acompanhèc ena presentacion deth *Vademecum Aranense* o en 2007, ena constitucion der Institut d' Estudis Aranesi dant-me tot eth sòn supòrt e conselhs entà presidir-le e estructurar-le, e aqueri moments de 2009 e 2010 a on m'expliquèc tantes e tantes causes dera sua vida entara publicacion que hérem des der Institut d'Estudis Aranesi dera *Miscellanèa* en son aumenatge, "Damb eth còr Aranés".

Cride era atencion en trabalh que presentam com ena visita hèta ara Val d'Aran peth plan illustre Sr. Johanot Salva, en an 1555 relacione era poblacion dera Val d'Aran en numèro de 868 vesins, 618 naturaus e 250 "estrangèrs", ei a díder, non neishudi ena Val. En tant qu'en Vielha compde 70 vesins e en Bossòst 60, enes pòbles de Vilac e Les en compde 40, passant a 60 en an 1594 e a 80 en 1613 includint Pontaut laguens deth tèrme. En 1854 se compden 869 abitants e 170 cases, en tot dar era mieja de mès de 5 persones per larèr que compdant es soltèrs o beats que i auesse mos hè a pensar en ua considerable proporcion de familhes nombroses.

En tot depéner deth Bisbat de Comenge e auer estat dividida era Val en dus archiprestats, eth de Gessa Pujòlo e eth de Les, era glèisa de Santa Maria de Bossòst siguec annèxa enquia 1546 ara parròquia de Les.

En 1600 a mès dera glèisa de Sant Joan Baptista, se nomenten es auti temples de Les, es capèles de Sant Martin, (sabem que situada ena Potja dera Matèla), Sant Jaime e Sant Blas. Cau díder qu'era capèla dera Pietat o dera Mair de Diu des Nhèus dera Lana siguec fondada per Pau Cao de Benós eth 14 d'octobre

de 1656. Es Confraries dera Pietat e de Sant Joan jòguen un papèr importantissim autan ena activitat de caritat cristiana coma ena economia dera glèisa. Eth castèth de Pijauèrt o Siraton auie estat destruït pes tròpes de Felip IV en 1650.

Ena faceta professionau era vida deth Sr. Calzado tostemp a estat en relacion damb eth mon des assurances. Un viatge acabadi es estudis de dret, comencèc a agarrar responsabilitats de direccion de diferents companhies en tot auer trabalhat entà *The London & Lancashire Ins.Co.Ltd.*, *Mútua Catalana de Accidentes*, *Mútua Catalana de Incendios y Riesgos Diversos*, *Montepio Textil de Enfermedades*, *ASMEITTA*... entre d'auetes autan com estant en Juntas Directives d'Associacions coma *UCEAC* autan a nivèu nacionau com internacionau. Se jubilàc en an 1.992 dempús de 50 ans de trabalh en tot auer visitat mès d'ua trentena de païsi en tot parlar catalan, castelhan, anglés e francés.

Era Val d'Aran, en tot èster contenta e capinauta d'auer entre es sòns estudiosi e investigadors a ua persona dera categoria e rigor deth senhor Calzado atau coma dera sua qualitat umana, en an 1981 a trauès dera Mancomunitat Forestau, entitat qu'amassaue a toti es Ajuntaments dera Val, lo nomentèc "Aranés Illustre" e er Ajuntament dera Vila de Les lo nomentèc "Hilh adoptiu". Eth Conselh Generau d'Aran en nòm deth Pòble Aranés en 2014 le concedic era Medalha d'Aunor ena sua categoria d'aur. Títols des quaus se'n sentec orgulhós e as sòns amics e as membres der *Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia aranesa dera lengua occitana* e ara Societat Filiau d'Istòria, Patrimòni e Identitat der IEA-AALO mos aunore qu'acceptèsse laguens deth sòn ric curriculum.

Mos conde eth Sr. Calzado coma eth 7 de hereuèr de 1653 era armada francesa entre ena Val d' Aran metent huec as viles de Les e de Bossòst, cremant era capèla de Sant Jaime deth cap deth pònt e era glèisa de Sant Joan Baptista non demorant sonque es parets en tot desaparéisher es calitz, custòdia e ornamentals sacerdotaus. Era actuau glèisa se rebastic sus es vestigis dera anteriora glèisa medievau en periòde 1790-1819. Siguec en 1805 qu'era Val d'Aran passèc a depèner deth Bisbat d'Urgelh, en lòc de seguir depenent dera Diocèsi de Comenge. En 1842 i auie quate eclesiastics ena vila. Tanben mos conde com en 1661 se cromptèc era creu e se paguèc as escultors per aparejar eth retaule. Voi creir qu'era documentacion tractada peth Sr. Calzado hè allusion ara crotz processionau barròca qu'encara hèm a servir entàs professons e enterraments, e que tanti viatges en moments d'ostilitat s'a sauvat amagant-la, damb eth risc que comportaue, en cases particulars, e que hérem a restaurar en an 2001.

Ena Guèrra de Sucession es aranesi semble que son majoritàriament favorables ar Archiduc Carlos d'Àustria e en 1706 damb José Portolà ath cap reconquisten Castèth Leon enviant entà Barcelona ara guarnicion francesa hèta presoèra. Atau Luis XIV de França mane ath Marqués de Rozel, entrant per Pònt de Rei e passant per Les, e ath Marqués d'Arpajon, que trauèssen eth pòrt dera Picada arribant a rénder Castèth Leon tornant era Val ath rei Borbon, convertit en Felip V. En 1716, damb era intervencion deth baron de Les, borbonic declarat, Felip V manten era Val d'Aran damb eth sòn règim tradicionau, sense includir-le en cap des corregiments creadi.

Eth Sr. Calzado, aguest òme afable e compromés, siguec cofondador dera Fondacion deth Musèu Etnològic dera Val

d'Aran, atau coma vicepresident dera madeisha en periòde 1976-92 e President d'Aunor en periòde 1995-98. Era Fondacion e Patronat enes ans 1976, 78 e 80 juguèren un papèr important en tot influïr ena qu'a estat, ena mia opinion, era dusau reneishença dera cultura e literatura aranesa damb aqueri concorsi literaris qu'auren lòc en Vilac, Les e Salardú. Eth senhor Calzado en tot èster collaborador dera revista *Tèrra Aranesa* damb es sues dues epòques, era prumèra d'inquietud culturau e afirmacion des valors pròpris deth País en periòde 1.977-79 e era dusau reneishuda, damb ua intencion mès scientifica, reinstaurada en an 1995, atau com es diferents catalògs monografics e era publicacion d' *ARAN, Istòria Grafica* que damb grana riquesa fotografica mos hèn a recrear ena nòsta realitat passada e presenta e coma non, en tot èster eth fundador, damb era ajuda economica deth Sr. Llorenç Sànchez Vilanova, dera publicacion des petiti opusculs monografics sus era Val d'Aran que formen era colleccion *Eth Paisenhe*, nòm que tostemp li shautau d'entèner sustot des pòts des sòns dus arrehilhs aranesi, Susi e Santi. Coma jurista prene part en Institut d'Estudis Aranesi.

Poiratz regalar-vos liegent aguesta istòria e veir coma era gent de Les delimita eth sòn tèrme damb toti es toponims e lòcs damb exactitud; coma s'estipulen es mesures minimas qu'an d'aue es arbes que se talhen en bòsc; com a d'èster era explotacion des peishius damb dates e demès peculiaritats; com se hadien es pagaments de quinsevolh transaccion economica utilizant moneda francesa e deth país; tot d'ua forma consuetudinària e sense que valeese tot. Tot ère molt concrèt.

Veiratz com se viueren intensament es dificils moments dera Revolucion Francesa e napoleonenc ja qu'eth baron acuelhec en

casa sua ajudant-les a exiliar-se e a escapar d'ua mòrt segura a fòrça clèrgues e bisbes francesi.

Er Institut d'Estudis Aranesi–Acadèmia aranesa dera lengua occitana ei er òrgan academic damb era autoritat sus era lengua, maxim hèt diferenciau d'aguest país, entà tota Catalonha e tar Estat Espanhòl e era Societat Filiau d'Istòria, Patrimòni e Identitat der IEA-AALO, des d'a on publicam aguest trabalh deth Sr. Calzado, ei un organisme qu'a de jogar eth papèr, de hèr estudis, publicacions, conferències, congressi, simpòsi... eméter valoracions entà poder crear critèri sus quinsevolh ahèr qu'age o pogue auer a veir damb eth País: istòria, patrimòni materiau e immateriau, naturau e culturau, mòble e immòble, identitari... damb tota era umilitat deth mon mèl damb tota era sensatesa e maxim scientificisme. Èm conscients deth papèr que mos pertòque de jogar ena consciéncia e estructura deth país. Eth nòste trabalh e era nòsta aportacion an d'èster referents.

Era venguda deth rei Alfonso XIII entà inaugurar era carretèra deth Pòrt dera Bonaigua en 1924 e era promesa, ara demanda des alcaldes aranesi, de horadar era montanha deth Pòrt de Vielha creant un pas mèl facil a trauès deth Tunèl, aueren entà Les un moment especiau damb eth lotjament deth monarca en Chalet de Productora, ua des cases qu'auie mèl comoditats dera Val, se non era que mèl.

Era Doana, era Policia, era frontèra, es banhs termaus, era proximitat damb França an mercat era forma de hèr dera gent de Les; es collègis des germans des Escòles Cristianes de La Salle e des monges dera Sagrada Familia an deishat un sagèth perceptible de moltes manères durant generacions.

En tot trabalhar damb documentacion de forma aseptica e damb era sensibilitat e prudéncia que caracterizèc ath Sr.

Calzado, eth moment dera Guèrra Civiù e era arribada des maquis damb era singularitat que se visqueren en Les mos la dèishe damb ues nòtes objectives e nèutres e damb tot eth respècte as diferents interpretacions non entrant ena analisi sus es moments mèns propèrs en temps, non viscudi per eth de forma dirècta.

En tot profitar aquest moment, aquesta presentacion, dempús d'aguestes linhas, en nòm pròpri, voi mostrar a toti era mia admiracion e estima, peth Sr. Calzado, tot eth mèn arregraïment pera sua entrega, pes sòns estudis, pera sua dedicacion peth sòn rigor, peth sòn saber hèr, pera sua leiautat ara aranesitat istorica dera tèrra e des òmes e hemnes dera Val d'Aran e de Les en particular, pera sua amistat e per auer podut compartir tanti e tanti moments damb eth.

Tanben voi, deishar constància en nòm der Institut d'Estudis Aranesi–Acadèmia aranesa dera lengua occitana e dera Societat Filiau d'Istòria, Patrimòni e Identitat d'aquest entà qu'era sua hemna, Montse, toti es sòns hilhs e familiars sàpien dera nòsta estima e arregraïment, pr'amor que de toti ei sabut qu'ua persona tan grana e admirada a toti es nivèus, coma eth Sr. Melquiades Calzado, dificilament auesse arribat ada eri sense era companhia e er apuament d'ua hemna fòrta, digna, intelligenta, pacienta e condescendent com era.

Gràcies a toti!

Jèp de Montoya e Parra

President dera Seccion Aranesa der Institut d'Estudis Aranesi–Acadèmia aranesa dera lengua occitana.

Delegat dera Societat Filiau d'Istòria, Patrimòni e Identitat der IEA-AALO.

PREAMBUL

Bèri amics aranesi m'an aperat "istoriador atipic".

Formi part des istoriadors que mos an deishat ua succession de hèts e es sues reflexions sus es madeishi, damb era intencion qu'aguestes experiéncias s'aprofiten, tant en sòn aspècte materiau coma espi-ri-tuau. Mès, sense dobtes, sò atipic, en tant qu'è ua cèrta pòur qu'ua succession descarnada de chiffres me hèsque pèrder era inter-connexion de matisi enes vides d'òmes que formèren era istòria.

Ena istòria concrèta de Les, damb ua distincion clara respècte des auti pòbles aranesi, s'entrelacen uns personatges destacadi e preeminents: es que s'anèren succedint en Senhoriu e ena Baronia de Les pendent lèu ueit cents ans.

Totun, aguesti personatges (sustot es barons, sus es qu'è trobat fòrça mè documentacion) mereishen un libre apart, donques molti d'eri obrèren en d'auti pòbles dera Val e en Castèth Leon.

Sò conscient de que me cau incorporar hèts e eveniments de tota era Val d'Aran, encara qu'a viatges non se nomena especificament eth pòble de Les, quan sò conveçut qu'aguesti episòdis istorics afectèren ad aquest pòble.

Era mia personau forma d'estructurar era istòria de Les, me pòrte en aquest libre a prescindir der enlumenat generau dera scèna que produsissen es fòcus des candilhs en bòrd d'aguesta, entà utilizar aqueri fòcus individuaus que remèrquen eth papèr estellar d'ua figura dera scèna. Per açò, an entà jo era madeisha primordiau importància un proòm de Les qu'ei en plet damb eth baron perque li caushigue es sòns prats, qu'un baron presoèr des francesi dempús d'ua valenta defensa deth castèth, o qu'un ciutadan que lògue ara comunitat era tauèrna o era mòla

pendent un an. Tot depen dera documentacion qu'aja podut trobar, e que me permete de compréner e d'admirar er esfòrç de cada persona entà formar part, dignament, dera comunitat des abitants de Les.

E en aunor ad aqueri abitants, tant as que se remonten (enes sòns antecedents familhars) ath principi dera sua istòria, coma as que s'an anat higent en transcors des sègles, pogui díder qu'è trobat era demostracion, en long periòde dera istòria qu'aciu contempli, de que non existiren diferéncias de tracte entre uns e uns auti, en tot apréner der exemple d'aqueres generacions que mos precediren, qu'eth respècte ara dignitat des auti portèc a cada un a senter-se digne d'un madeish ena vida comunitària.

PROLÒG

Eth mèn prumèr rebrembe de Les ei ua queiguda de naut d'un shivau eth dia 3 de noveme de 1947. Coma alfères dera Milícia Universitària, eth mèn destin ère eth de comandant militar de Bausen. Eth bassacant autocar dera Alsina, dempús de passar eth pòrt dera Bonaigua, m'auie deishat en Bossòst tà meddia; en acabar de minjar damb eth comandant e d'auti oficiaus, eth mèn capitan me hec a seguir-lo a shivau (espòrt que jo desconeishia totaument) en un tròt que la hège a arrir, en veir-me saltar coma un sac de truhes sus era sèra anglesa. En passar per deuant deth chalet dera Productora, eth sòn shivau estrapussèc ena carretèra sense asfaltar, e eth capitan gessec pes aures, en tot dar damb eth sòn còs atletic contra tèrra. Jo, quiet sus eth mèn shivau arturat, demoraua un gèst de malur, mès sigui agradivament susprés en veir-lo lhear-se, méter ua man sus era sèra, e abans de tornar a montar, damb mestratge entener-lo díder: "¡Esto es para que se dé cuenta de que los que sabemos montar también nos caemos!". Des d'aqueth moment me sentí fòrça identificat espirituaument damb eth.

Se hec de nets mentre sopàuem, e eth vin aragonés retardaue era contunhacion deth nòste camin.

Gessérem, eth capitan e jo, en miei dera heireda net, tornèrem a montar a shivau, mos pugèrem es còthi forradi des canadenques, mos baishèrem es aures des gòrres de montanha, e mos perdèrem ena escuretat entà Pontaut, a on auíem de passar era net. Es esteles, totes clares e paupitantes, semblaue qu'èren a punt de quèir-mos dessus, coma un salt d'aigua. Ua vop (sonque vedèrem es sòns uelhs bluencs ena escuretat) traussèc per deuant nòste, en tot hèr un lairet en

sautar un cant deth camin, coma se cridèsse ara lua qu'encara non auie despuntat.

An passat ja mès de quaranta ans e passi moltes ores guardant eth Garona e es nhèus arribentes d'Aubars des d'era terrassa d'aqueth madeish chalet dera Productora, jaçat espirituaument enes dretes parets dera tor de Pijoèrt, darrèr mèn, des d'a on er esperit de diuèrsi barons de Les semble divertir-se damb es mèns esfòrci, non tostemp abraçadi peth succès, en revelar era sua apassionanta istòria, des d'aqueth Benito Marco, prumèr baron a finaus deth sègle XV.

È compartit moments indesbrenbables, entorat pes mèns hilhs e arrehilhs, damb es vesins de Les, entre es qu'aué compdi, damb un orgulh indissimulable, a un matrimòni des mèns hilhs, e a dus arrehilhs aranesi que me criden "pair-sénher".

Però a mès, era mia hemna Montse e jo auem podut sentermos erosi, a trauès dera nòsta ospitalitat, hènt a describir Les e era Val d'Aran a molti amics, espanhòus e estrangèrs, que non les coneishien.

Ada era, pacienta patidora pes ores panades ara sua companhia degut ara mia devocion pera istòria aranesa, dediqui aguesta òbra, donques sense era sua comprension non auria podut èster erós escriuent-la.

Les, deseme de 1989

Melquiades Calzado de Castro

PRINCIPIIS ISTORICS

Dada era sua proximitat damb eth Garona e era frontèra de Pònt de Rei, Les siguec pas, des deth començament dera sua istòria, des pòbles que trauessèren es Pirenèus, en sòn camin entath sud.

Uns 1.500 ans abans de Jesucrist, es tribus galocèltes crotzèren es Pirenèus, invadint as ibèrs, en ua longa luta, qu'acabèc damb era barreja deth pòble celtibèr. Ua part des ibèrs irreductibles dèren lòc, en d'auti endrets, a gascons e vascons, arribant a constituïr eth *Saltum Vasconum* ena epòca romana, dera qu'an quedat reminiscéncias en Les, non trobades de d'outes races anteriores.

Es *garumni*, es fenicis e es grècs, damb influéncias de diuèrsa importància e damb residéncia temporau o permanenta, contribuïren ar auanç d'aqueres comunitats, e, probablament defeneren aguesta tèrra contra es cartaginesi e contra es romans, damb mens independéncia d'aguesti, que, encara que non colonizèren era Val ena sua totalitat, saberen descorbir es sues mines, realizèren es òbres dera cauçada romana que trauessarie eth pòrt de *Petras Albas* entà *Tarraco* e gaudiren des banhs termaus de Les.

Es vesins de Les deueren víuer damb esperança era rebellion de Sertòri contra Roma, e damb inquietud era arribada de Pompèu entà combater-lo, qu'en ua mission pacifista, organizèc ad aqueri pòbles, damb quauqui forastèrs de diuères procedéncias, en ua convivéncia comuna denominada *Convenae*, que gaudie deth dret de borgesia *latium*, ère exempta de pagar es tributs e sonque contribuïe damb ajuda militar e ua petita contribucion.

Polibi nomen as "aeronosis", que podem identificar coma es predecessors des aranesi, e que sense dobtes abitèren en Les, ben comunicadi damb era preponderanta ciutat romana de *Lugdunum Convenarum* (Sant Bertran de Comenge) pera cauçada romana ja descrita en *Itinerario de Antonio*.

Ena entrada de Les peth nòrd, en arribar ena Lana, es caminaires vedien eth cambi de colors enes tèrres deth costat: es grisi des esquists silicics e es tons roients dera quarsita.

Un còp en Les, en aute costat deth pòble, era lòsa micacèua amassada per un ciment argelenc entornejaue es banhs termaus, damb un color escur e desprenent ua flaira caracteristica que delataue era existéncia des aigües epaticosulfuroses. Enes banhs se trobèren monedes romanes e uns autars votius (que nomentauen ath diu "Lex", çò qu'a dat lòc ara teoria de qu'eth nòm deth pòble proven d'aguesta divinitat. Es pilastres pòrten es quate letres classiques: "V.S.L.M.". Açò ei, *Votum Solvit Libens Merito*, o sigue, "en compliment d'un vòt", damb es dedicatòries respectives: "LEXI DEO C. SABI HORTI. F" o "ath diu Lex Cayo Sabino hilh de Hortus"; "NIMPHIS PRO SALUT LEXEIAE" o "as ninfes entara salut de Lexeia"; "NYMPH JULIA H F PAULINA" o "ara ninfa Julia Paulina hilha de Hortus". Ath delà, ena base de un aute autar ère gravada era crotz gammada o esvastica. Tanben se trobèren diuèrsi recipients, urnes cineràries, e d'auti fragments de marbre trabalhats.

Tot açò non ei solament ua pròva dera utilizacion romana des banhs termaus, senon tanben dera eficacitat curativa des components des sues aigües: sofre, sulfat sodic, sulfat calcic, clorur de potassa, clorur de calci e silicats alcalins.

Eth castèth, qu'encara mòstre es sues rèstes e era sua tor enes proximitats de Les, semble que siguec bastit pes romans, e ath

madeish temps qu'eth nòm de "tor de Pijoèrt", a conservat es de "tor de Pompèu", "Casteràs" e "deth Mòro". Mès endeuant veiram era sua importànca istorica posteriora, coma sedença deth Senhoriu e dera Baronia de Les.

A mès des objèctes indicadi, e de quauqua banhèra romana de marbre que se consèrve en bèra casa particulara de Les, era reminiscéncia istorica mès caracteristica dera epòca romana qu'ei era capèla de Sant Blas, enes entorns deth pòble pera part èst, en aute costat deth camin que daue entrada ara part deth darrèr dera antica Baronia. Encara consèrve cimentacions dera epòca preromana, clarament visibles, sus es que descanse era rèsta dera edificacion deth sègle XI. Era sua absida semicirculara ei cubèrta per assentaments concentrics de pèires planères, e siguec, posteriorament, vinculat ara Baronia de Les, en abandonar es barons er antic castèth qu'aué ei esbauçat, e edificar, ena Lana, eth petit palai residenciau propèr ara capèla ja existent a lavetz, coma veiram mès endeuant.

En Cap deth Pònt existic ua auta glèisa o capèla, cremada e destruïda pes francesi en 1653, que complie, probablament, ua dobla mission: era liturgica de pietat populara e era d'èster utilizada (coma petit espitau, segontes eth costum e es besonhs dera epòca) pes peregrins de Santiago de Compostèla, que venguien de Sant Joan de Toran. Era imatge de Santiago se veneraue en un traüc d'ua casa, çò que, amassa damb eth nòm dera capèla, mòstre era sua vinculacion ara rota *jacobe*, qu'en aguest cas ère cèrtament molt desviada dera normau des de Tolosa (a on se reünien, coma en Rocamador, peregrins de diuèrsi lòcs deth nòrd d'Euròpa entà agropar-se en ua autodefensa comuna pendent eth trajecte) e sonque utilizada quan era abundància de panatòris e banditisme en camin Reiau

recomanaue de prener-ne un aute mens coneishut entara seguretat des peregrins. Aquesta alternativa peth terçon de Quate Lòcs traussaue Sant Joan de Toran, a on semble qu'existic un petit espitau o ostau, que dèc ad aqueth lòc ua cèrta preponderància sus era rèsta dera ribèra. Aquesta capèla de Sant Jaime poderie, tanben, auer estat originàriament bastida ena epòca romana.

Auem mencionat abans era teoria de qu'eth nòm deth pòble de Les poderie derivar deth diu *Lex* roman, diu des aigües, nòm unit ara arraïtz *lixa* (aigua), que tanben formèc part deth nòm de Luishon: *Illixon*. Quede, de totes manères, era qüestion sus se es romans (pròp de Sant Beat i a un *Lez*) conservèren un nòm anterior, similar ath d'un diu pròpri adequat ath lòc, eth quau reconvertiren e romanizèren. En ua repeticion molt posteriora, a principis deth nòste sègle, es referéncias franceses a Les l'apèren coma "Lez les Bains".

Contunharam ara damb eth castèth de Les, ath qu'auem hèt referéncia abans. A mesura qu'es romans ocupauen zònes mès extenses en aquera part des Pirenèus, anèren comunicant damb vies o tot simplament damb camins, diuèrsi punts d'observacion e defensa, en molti des quaus bastiren tors (*casteras* o *castellum*), ua des quaus dèc origina ath posterior castèth de Les. Aguest, pera sua part nòrd, podie comunicar damb era tor de Serial, en França, e pera sua part sud, damb era Torreta, dera qu'encara se'n descurbissen rèstes entre Les e Bossòst. Encara aué, enes parets e ena tor miei destruïdes deth castèth, se perceben es senhaus de lo que sigueren hièstres e balestères entad aqueres comunicacions.

Ei possible qu'es senhors de Les, as que haram referéncia mès endeuant, rehèssen part deth castèth roman (o de çò que'n

demoraue) damb ua naua distribucion, que siguesse mè s d'acòrd damb eth sentit des fortificacions dera epòca. Totun, era situacion deth castèth, damb es ròques e eth prat en pendent, sus ua plataforma limitada en sòn espaci disponible, hè a pensar qu'era superfícia edificada coïncidirie damb bastanta aproximacion. De forma quadriangulara, damb era sua tor assetiada en ua ròca de granit, damb ua pòrta a quasiment quate mètres de nautada, e damb parets d'un mètre d'espessor, demostrèc era sua inexpugnabilitat en sègles posteriors, enquiara sua destruccion pendent era Guèrra des Segadors.

INICIS MEDIEVAUS

Les, pera sua proximitat damb eth Comenge, e formant ja part deth *pagus aranensis*, siguec influenciad pes hèts istorics que s'anèren produsint ena *Novempopulania*, e qu'afectèren ath desvolopament progressiu de tota era Val d'Aran. Era cristianizacion comence en sègle IV, portada per ermitans procedenti de Tolosa, que s'anauen apropant a *Elusa*, era capitau dera *Novempopulania*, a on arribèren es persecucions de Dacian e Maxim, enquiara patz de Constantin. Aquiu s'auien escuelhut bisbes locaux, qu'auren ua importanta participacion enes concilis de Illiberris (338) e Agda (507).

Es barbars deth nòrd possen entàs Pirenèus, damb devastacions e conquestes des que sonque se'n pòden defèner es ciutats fortificades. Es vandals en 406, es visigòts en 413, es francs de Clovis (que vencen as visigòts) en 507, invadissen totau o parciaument era Val d'Aran, e Les deuec, per fòrça, patir es sues invasions. En sègle VI, es lutes entre es merovingis, acaben per dar petites federacions liures des pòbles pireneics.

Damb aquestes invasions, Les, coma tota era Val, deuec de patir un banditisme, amiat a tèrme per tribús nomades de *bagaudios*, damb es que s'amassèren quauqu'uns des visigòts vençudi, entà formar un estat sociu de pàries umiliadi pera rèsta dera poblacion as qu'aperauen *agots*.

Es lutes entre Sigeberto, Chilperico e Childeberto, en sègle VI, pera possession de Coserans e Comenge, qu'includien Aran ena sua influéncia, afectèc as abitants de Les, atau coma era destruccion de *Lugdunum* per Gontran, perseguint a Gondovald, en tot obligar as bisbes posteriors a establir-se en Sant Just, enquiath sègle XI, en que se reconstruic per Sant Bertran.

Ei en sègle VII quan eth duc de Tolosa, Fèlix, agrope es ciutats d'Aquitània e contròtle es passi pirenenecs.

Arribam as invasions arabes deth sègle VII, damb eth pacte deth senhor de Cerdanha, que les permetec d'ocupar aquera comarca, er Urgelh e era Val d'Aran, encara qu'es sues entrades ena Val siguessen esporadiques e temporaus.

Molti aranesi, e entre eri, probablament, bèri abitants de Les, cerquèren refugi enes comdes dera Ribagòrça, que governauen des de Gistaín.

Pendent quasi un sègle, segontes era cronica d'Aush, glèises e ciutats dera Gasconha sigueren devastades, mentre Carlemanh cree era *Marca Hispanica*, assegurant es frontères d'un empèri entath sòn hilh Loís. Eth duc Eudes, senhor de Vasconha, en Tolosa e Peitieu, damb Carles Martel, guanhe sus es invasors.

Des der an 806 es comdes de Tolosa son patrons des comarques limitròfes damb era Val d'Aran, Palhars e Ribagòrça, e en an 850, Galindo, hilh deth comde Aznar d'Aragon, reünís jos eth sòn comandament eth Palhars, era Ribagòrça e eth Comdat de Tolosa, damb era Val d'Aran coma centre d'union d'aqueres tèrres.

A mitats d'aguest sègle, Bernat, prumèr comde dera Ribagòrça, maridat damb era comdessa deth Palhars, expulsèc dera Val as musulmans, ja damb pòga fòrça, encara qu'aguesti tornèren, recuperadi, en sègle següent, en temps dera comdessa Maria, en tot ocupar eth Palhars, era Ribagòrça e era Val d'Aran, enquiara derròta d'Almanzor enes camps de Calatañazor (*Kalaat-en-onsur*: bèc d'agla), a on i auec aranesi e ribagorçans manadi per Isarno, frair dera comdessa Maria.

Damb eth dobte entre Asnarius I e Wandrill, a principis deth sègle X, sus qui siguec eth prumèr en erigir eth Comenge coma

comdat (damb era inclusion dera Val d'Aran), no dèishe de quedar difusa aquera autoritat concentrada, donques tant era Val d'Aran coma es quate vals (Manhac, Nestés, Aura e Varossa) conservèren ua libertat operativa damb bastanta independéncia deth poder teoricament centralizat.

Arnal I, hilh deth comde de Comenge Asnari, profitèc eth sòn matrimòni damb Agsenda, hilha deth comde de Carcassona, entà devier patron e soberan de tot Fois e Coserans, succedit peth sòn hilh Rogèr I e eth sòn arrehilh Bernat de Fois.

Dempús de Calatañazor, en 1001, Isarno tornèc tara Val, e damb eth es aranesi qu'auien lutat ath sòn costat. Abans, ara fin deth sègle anterior, es aranesi invòquen es privilègis de Sancho Abarca de Navarra. Sancho eth Major ocupe era Val en 1015, integrant-la ena federacion des sòns estats e tèrres, ara qu'abans, en 1005, auie annexionat era Ribagòrça.

Bernat de Fois auèc ua hilha, Gilberga de Fois, qui a trauès deth sòn matrimòni damb Ramiro I, aportèc era Val d'Aran, amassa damb es sues autes possessions, ath Règne d'Aragon. Açò no se hec sense dificultats, donques en 1065 Ramiro passèc d'Aran a Bigòrra entà obligar ath sòn comde a declarar-se feudatari sòn, en tot passar a èster, des d'aqueth moment, rei d'Aragon, Sobrarbe, Ribagòrça e Bigòrra.

Eth rei d'Aragon en 1150 auèc coma feudataris es comdats de Fois, Carcasez, Baez, Larraguais e Bizierais.

Encara en sègle XI, Berenguer, comde de Barcelona, en sòn testament de 1076, deishauèc as sòns hilhs Ramon Berenguer e Berenguer Ramon, toti es sòns estats, e entre eri totes es sues possessions de Comenge.

En entrar en sègle XII, en 1114, eth rei Sancho d'Aragon recep coma feudatari ath comde Beltran de Tolosa, reconeishent eth

domeni qu'aguest auie sus era Val d'Aran, lòc a on ua part des sòns abitants auien lutat damb Alfons I eth Batalhaire en 1118 en Saragossa e mès endeuant en Fraga.

En 1131 eth rei Alfons signèc quauqui documents en Bossòst e en Vielha, reafirmant era sua dominacion d'Aran, e, encara que non auem trobat referéncias dera sua possibla visita en Les, creiguem molt probable, dada era pòga distància que separe es dus pòbles e era qualitat de fortifiacion mès propèra ara frontèra, que lo visitèsse.

Eth rei Alfons morís en Fraga en 1134, se separen Navarra e Aragon, e era Val d'Aran manten era sua dependéncia d'Aragon. Bernat II de Comenge, en 1144, recupèrè (se titole dominant en Aran) e torne a pèrder (en mans de Ramon Berenguer) era Val. Aqueth madeish an, un aute Bernat, bisbe de Comenge, dispòse qu'es templèrs s'establisquen ena Val d'Aran e, encara qu'en Les non demoren rèstes deth sòn pas, sabem qu'era sua influéncia arribèc enquia Sant Joan de Toran, e podem pensar qu'eth sòn esperit de promocion dera justícia, damb ua espiritualitat activa, se deishèc sénter en tot eth Baish Aran. Tanben es comdes deth Palhars sagen, en 1150, d'obtier cèrti drets ena Val, conscients deth protagonisme dera tèrra aranesa en aquera zòna geografica limitròfa, clarament percebuda per Alfons II, dempús des sues guèrres damb Sancho VI de Navarra, coma vitau entà assegurar era sua soberanetat enes possessions ultrapiurenques. Entad aquerò, maride ara sua cosia Matella damb Centul II, hilh e ereu de Pèrre, comde de Marsan, e de Beatritz, comdessa de Bigòrra, en 1175, e li cedís era Val d'Aran, damb totes es sues possessions, condicionant era donacion a mantier-lo feudatari dera casa reiau d'Aragon perpetuaument.

Era fin d'aguest sègle posse a unions fortificantes entre es estats feudaus, afectant ath Comenge e era Bigòrra, peth matrimòni de Petronila, hilha de Bernat V de Comenge, damb Gaston, vescomde de Bearn. Alfons II, damb dret de soberanetat, damb eth hloish argument de non auer pertanhut jamès ath comdat de Bigòrra, se resèrve eth domeni dera Val d'Aran, damb es sues montanhas e abitants. Sonque hège dètz-e-sèt ans qu'eth madeish Alfons II auie cedit era Val a Centul II de Bigòrra.

Ei a punt d'acabar eth sègle XII, mès, pòc abans, en 1175, s'a dat eth prumèr pas entà çò que mès endeuant serie ua identificacion, respectuosa damb es libertats araneses, entre es reis e era Val. Apròp d'aquera data, en monastèri de Sant Andrèu de Barravés, eth rei Alfons, en tot auançar-se ath títol que mès tard li dèc bèth istoriador d' "emperaire des Pirenèus", signe eth *Tractat d'Emparança*, peth quau era Val d'Aran, a cambi d'ua mesura de horment annau per "fogatge", artenh era proteccion reiau. Eth monastèri aranés de Mijaran perceberà es dèimes que corresponien ath comde e rei.

Comence eth sègle XIII damb un nau cambi politic qu'afècte ara Val. Eth 22 de seteme de 1201, des de Banhères de Bigòrra, Pèrre I hè donacion dera Val, damb es sòns òmes e rendes, a Bernat IV de Comenge, damb era condicion de vassalatge ath rei, sòn e des sòns successors, entà tot aqueth comdat. Es lutes albigeses hèn perilhar era estabilitat dera posicion aranesa, en tremolar en Muret (mòrt de Pèrre eth Catolic, eth 13 de seteme de 1213) era egemonia catalana ultrapirenenca.

Jaime I s'abraçe ara Val, que conseguís non nomenar en listat des territòris renunciadi en favor de Loís IX, peth *Tractat de Corbeil*, en 1258. Abans, en 1220, comptant damb era adesion e leiautat des aranesi (sense era quau aguestes mesures èren

d'incèrta efectivitat, en aqueres circumstàncies) nomena baile generau dera Val a Guilhèm de Vielha, damb jurisdicción de Garòs a Arròs, respectant, per çò que sembla, d'altres jurisdiccions (Pujòlo, en sud; Quate Lòcs, en nòrd) que mos dan a comprèner que, probablament, Les non se vedec includit ena autoritat reiau concedida.

Per aqueres dates, eth parent deth rei, Guilhèm d'Entença, recep a Jaime I, e se compromet a mantier era Val jos era Corona d'Aragón, entà suavizar era predisposicion aranesa contra eth sòn Senhoriu (tostemp sigueren insistents ena sua dirècta dependéncia reiau), çò que non impedit cap era sua renóncia, qu'eth rei acceptèt, en tot comprèner es desirs des sòns vasals dera Val, as que les arregrais era sua leiautat e fidelitat des de Montpelhièr eth 9 de seteme de 1239, damb dus matisi importants: era naua promesa de mantier-les jos era sua dependéncia dirècta, e era rebaisha a 11.000 sòus deth subsidi extraordinari de 15.000 que les auie estat exigit. Es aranesi, ajudadi peth rei, damb un pan e ben armadi, passen eth pòrt de Uelhicrestada jos era guardada deth Montardo, e ataquen eth castèth d'Erilh.

Eth 23 de juliol de 1265, ena Val, eth rei Jaime concedís tres privilègis: proteccion e circulacion per toti es sòns territòris, usatge dera moneda jaquesa en lòc des sòus de *morlàs*, e admission des aranesi ena Junta deth Palhars e era Ribagòrça (qu'includie, curiosament, lòcs coma Benabarrí, Montanhana, Arenh, Tremp, Almenar e Tamarit).

Jaime I seguís volent arraitzar-se ena Val damb era Corona. I auie ua mancança en govèrn dera Val, donques en 1220 Guilhèm de Vielha sonque arribaue enquia Arròs; per açò, eth 5 de juliol de 1267, concedís a R. de "Bellsost" (Bossòst) era

posicion de baile de Pònt d'Arròs enquia "Canies", probablament Canejan, includint per tant, çò qu'aué ei eth pòble de Les, dilhèu excludit peth Senhoriu.

En sòn testament, hèt er 1 de gèr de 1242, Jaime I deishau Aran ath sòn prumèr hilh; en repartiment de 1262 s'assigne tacitament ar infant Pèrre.

Pèrre II se dirigís a toti es pòbles des terçons aranesi eth 26 d'agost de 1278 (cite a Vielha, Salardú, Vilac) sus un subsidi pendent, de 16.000 sòus de *morlàs*, tornant a nomenar ua moneda anticament utilizada ena Val d'Aran, mès ja substituïda per privilègi de Jaime I. Dus ans dempús, er 1 de juliol de 1280, se dirigís as vesins des tres terçons: "Garos cap amunt", "Rumincosa" e "Layriça" (aguest darrèr includirie Quate Lòcs, e per tant, eth pòble de Les). Non se sap quin ahèr dèc origina ad aquesta carta reiau, donques se limite a demanar er enviament de delegats entà tractar damb eth rei, es quaus se presenten eth dia 19, mès sense es poders de besonh, motiu peth quau eth rei decidís enviar-les eth sòn pròpri procurador, A.R. de Spello, entà negociar en sòn nòm damb es pròpris aranesi.

En aqueri ans, Pèrre eth Gran lute contra era noblesa catalana, e es aranesi l'ajuden de forma importanta, en tot impedir auxiliis deth sud de França entàs revoltats e per menaçar era sua rèragarda. Es aranesi, en junh de 1278, reciben ordes deth rei entà invadir eth Comdat deth Palhars, çò que complissen sense retard, inclús contribuïnt damb ua aportacion economica encara fixada en sòus de *morlàs*, coma auem vist anteriorament, en agost d'aqueth madeish an, dempús de qu'es aranesi ajudessen ara capitulacion de Balaguèr eth 20 de juliol, a on eth rei auie acornerat as nòbles.

Es tropes de Jaime de Malhòrca invadissen era Val d'Aran, dempús deth sacatge de Tremp e part deth Palhars, ena sua luta contra Pèrre eth Gran, que seguic damb Alfons II, enquiath *Tractat de Tarascon* de 1290, peth que Jaime de Malhòrca, eth sòn oncle, siguec desposseidit des sòns estats.

Auem vist, enquia ara, uns fragments continuadi dera istòria dera Val d'Aran, ena que pògui viatges se pòt trobar un protagonisme de Les, pòble en qué se centre aquest estudi. Era posicion geografica de Les, pòrta de França pera ribèra deth Garona, des d'a on damb pògui òmes se podie boçar era henerècla de Pònt de Rei, auec de portar era sua participacion activa, non sonque damb es amics o enemics que passèren pes sues pòrtes, senon tanben per çò que hè as gessudes dera sua gent, amassa damb d'auti aranesi, entà d'outes tèrres (Palhars, Balaguèr, Saragossa, Fraga) en servici des sòns reis, a qui, tradicionaument, dèren supòrt damb leiautat. Comence ara ua epòca istorica ena qu'es òmes de Les destaquen damb qualitat independenta, deishant traça d'ua actitud que semble afrontar-se ara de d'auti terçons, e inclús, ara des vesins de Bossòst, mès units damb es de Canejan e Bausen, mès propèrs ara frontèra, encara que separadi deth camin Reiau, pera nautada.

Possiblement, auec relacion aguesta actitud damb eth Senhoriu de Les, en particular, e damb es auti senhorius dera Val, en generau, tant ena sua existència e duracion, coma, enes auti casi, ena sua cuerta trajectòria.

En Pujòlo, Pèir Fernández de Vergüa tengue eth Senhoriu de Podio en 1300, mès en 1313 ja non existie.

En Bossòst, Azemar tenguec eth Senhoriu des de 1266, quan ère Copatronat der Espitau de San Pedro de Frontes, enquia 1312 que desapareishec eth Senhoriu, en trasladar-se ara Val de

Guelh, en França, maridat damb ua dama dera casa de Mairegne. Eth Senhoriu de Canejan e Bausen l'acabèc Jaime II eth 29 d'agost de 1313.

ENTRE DUES CORONES

Enes lutes pera Val d'Aran entre França e Aragon, i auec un moment decisiu, plen de negatives e excomunicacions, dempús d'ua invasion disfrassada de defensa fronterèra contra es bandolèrs, damb protagonisme des aranesi entà testimoniar de forma que, o ben se podessen declarar en favor dera Corona Francesa, o ben s'orientèssen entara sua tradicionau dependéncia dera Corona d'Aragon. Eth pòble aranés, includidi es abitants de Les, se declarèc en favor dera Corona Aragonesa. Es quate titolars des senhorijs aueren un aute punt d'enguarda.

Vergüa, eth de Pujo, aragonés, se'n torne entara sua tèrra (percep que Jaime II non vò perpetuar senhorijs ena Val, e eth non a intencion d'afrontar-se damb eth rei, qu'a mè, acabe de resòler ath sòn favor era titularitat e possession dera Val). Non dèishe successor.

Azemar, eth de Bossòst, emparentat damb ua familha francesa, vedent apròp era fin deth plet de Vielha sus era propietat dera Val en favor de Jaime II, non vò someter-se a ua obediéncia que non accèpte, atau que s'exílie en França voluntàriament.

Eth senescau de Tolosa, qu'auie crompat eth Senhoriu de Canejan e Bausen, pèrd era sua inversion quan, damb es tropes franceses, a d'abandonar era Val, perdut eth plet e era propietat discutida. Sonque demore eth senhor de Les!

Eth Senhoriu de Les, e dempús era Baronia, son coma eth peu enes persones; non ei vitau, e se pòt nèisher, víuer e morir sense eth, però forme part integranta dera pròpria personalitat, imprimís caractèr e senhale es actuacions dera istòria individuau. Aué, en tot recórrer era sua istòria, Les non semblarie incomplèt (e ac serie) sense eth sòn antic Senhoriu, contunhat

pera Baronia qu'a arribat as nòsti dies enes cognòms des titolars dera sua dusau branca.

Non i a dobtas sus er hèt qu'eth Senhoriu de Les ei anterior ath sègle XIII, mès non auem ua data exacta des sòns començaments. Quan Jaime I visitèc Lès en 1265 ère senhor Auger de Les, qui simpatizaue damb es interèssi francesi e eth rei ac sabie, de manèra qu'aguest darrèr auie interès en comprovar personaument era leiautat d'aqueth subjècte important en ua val encara mès importanta entàs domenis d'aguest costat e der aute des Pirenèus. Auger convida ath rei en sòn castèth de Les e, interessat en des-hèir quinsevolh sospita, hè ondejar tres viatges er estandard reiau ena tor deth castèth, damb eth crit de: "Les, peth rei d'Aragon!".

Veigam ara es causes ambientaus dera invasion dera Val pes tropes franceses, e eth sòn abandonament finau, maugrat es intents deth senhor de Les, dempús d'un gran degalh de pacienta diplomàcia per part de Jaime II d'Aragon e Catalonha.

Père eth Gran, debilitant as güelfs, ei coronat en Palèrm coma rei de Sicília, dempús deth sòn desembarcament en Trapani eth 30 d'agost de 1282. Eth papa Martí IV l'excomunique, e autrage era possession des sòns règnes a Felip III er Atreuit, de França, qu'aqueth madeish an invadís era Val d'Aran. Reglà descriu magistraument eth panorama ambientau des règnes involucradí, e deth Papat, en pònt de comunicacion politic qu'unís ua invasion de Sicília damb ua invasion contradictòria dera Val d'Aran.

Era conca occidentau dera Mediterranèa siguec desirada, coma zòna entà dominar, pera casa de Suavia. En sègle XII a eth madeish desir era Corona Catalanoaragonesa, çò que l'afronte damb França e eth Papat. Güelfs e gibelins, Carles d'Anjou e

Jaime I sigueren pèces clau, cada ua ath sòn nivèu, en çò qu'acabèc embolicant en guèrres, tant ena Mediterranèa coma enes Pirenèus, a França e Aragon. Es Vrèspes Sicilians contra Carles d'Anjou eth 30 de març de 1282, dèren era gessuda a un rei Pèrre, comprimit peth nòrd (França, Corbeil) e per oèst (Castelha, Almizra) enes sòns règnes de tèrra fèrma.

França contrataque ena Val d'Aran. Rebremem qu'eth senescau de Tolosa (es tropes qu'invadissen era Val son enviades per eth) auie crompat eth Senhoriu de Canejan e de Bausen, e auie un interès personau ena ocupacion militar francesa de tot eth territòri dera Val, compdant, passadi es territòris de Canejan e Bausen, damb eth supòrt incondicionau deth senhor de Les, Auger de Berbadà.

Tanben se realizen manòbres en d'auti sectors: Joan Nuñez de Lara intente hèr inexpugnable Albarracín, qu'eth rei Pèrre a de barrar, distreiguent tropes de d'auti fronts; e entren entà Ejea, Sant Bartolomé e Tarazona, prenen Uli e Filera e eth castèth de Pintano.

Aqueth an 1283 l'aprofite Felip er Atreuit, des deth 21 de març (bulla d'excomunicacion). Pendent er ostiu recor eth Midi en tot preparar es operacions dera guèrra, enquiara invasion dera Val d'Aran en noveme.

Aquera invasion dera Val per França auie un efècte mès psicologic qu'estrategic, donques es madeishes montanhes qu'impedièn as refòrci d'arribar pendent er iuèrn, dificultauen tanben enòrmament er auanç deth senescau de Tolosa entath Palhars e era Ribagòrça.

Pèrre eth Gran, damb un clar critèri d'economia militar francesa des sues fòrces, quan en 1284 a d'optar sus era disposicion des fòrces qu'a er infant Alfons, en lòc d'enviar-les a liberar era Val

d'Aran (a on es francesi ja son estabilizadi), les ordene d'anar entà Albarracín, entà acabar d'un viatge damb era insurreccion.

En aquera invasion joguèc un papèr important eth senhor de Les. Prèviament, Felip de França auie intentat conseguir ua adesion deth clergat aranés, molt mès importanta en nombre qu'ena actualitat, entà que consciencièssen ath pòble aranés en contra de Pèrre eth Gran. En aqueri tempsi, era desmoralizacion qu'ua excomunicacion deth Papat produsie ena animositat d'uns subjèctes deuant deth sòn rei ère vertadèrament importanta. Martí IV, ena sua bulla deth 21 de març de 1283, assignaue es domenis de Pèrre d'Aragon ath rei de França, e aquerò obligauè en consciéncia, non sonque as subjèctes sense vinculacion eclesiastica, senon tanben, e especiaument, as clèrgues de quinsevolh categoria, de manèra qu'èrre de besonh ua clara consciéncia individuau dera justícia e era rason ena oposar-se ad aquera mesura, coma heren es clèrgues aranesi, en Remals, en èster convocadi peth sòn bisbe (eth de Comenge) Bertran de Miramont, tot declarant que "apellabant ad Deum", solet e maxim senhor des sues tèrres e es sues consciéncies, en ua espinosa reünion a finaus d'octobre d'aqueth an 1283.

Auger de Les, fòrt en sòn Senhoriu, seguint es sues simpaties pro franceses, acceptèc immediatament era suggeréncia d'Eustaqui de Beaumarchais, senescau de Tolosa, senhor de Canejan e Bausen, qu'enviaue es tropes invasores, entà que, a esquies de òmes de Les, permetesse era entrada en sòn castèth de tres cents soldats francesi, seguint ua trajectòria *francofila* que se repetic en d'auti moments dera istòria dera Baronia que contunhèc er antic Senhoriu, dera que mès tard en parlaram.

Encara qu'eren innecessaris, eth senescau dèc a Auger arguments faussi sus era guèrra e aquera campanha d'ocu-

pacion; qu'aguesta s'auie hèt imprescindibla entà frenar es perjudicis, otratges e injúries des aranesi contra es vesins deth Comenge. Coma eth senhor de Les ère era autoritat aranesa mès immediata ath Comenge, quinsevolh incursion mauvolenta contra era part francesa lo hège unica e clarament responsable. Dades es sues declarades simpaties, aquera tolerància per part sua ère inimaginabla.

Es representants de Quate Lòcs en Conselh Generau d'Aran avisèren des preparatius d'invasion, impossibles d'amagar des pastors e vesins de Les. S'acòrde, amassadi coma de costum en Santa Maria de Mijaran, enviar ath cavalièr Guilhèm Arnau de Montcorbau a veir ath rei, acompanhat deth baile Pèir de Pònt, entà anonciar-li es intents francesi, que podien auer ath darrèr, coma ère cèrt, era intencion declarada per part de Felip er Atrevit d'ocupar era Val entà annexionar-la a França definitivament. Beaumarchais comencèc era ocupacion dera Val abans deth retorn des dus emissaris, que, pr'amor des rasons estrategiques indicades abans, non trobèren en Père eth Gran ua immediata e decidida ajuda militara.

En veir qu'era invasion ei inevitabla, e en tot auançar-se ara entrada des francesi per Pònt de Rei, es abitants de Les decidissen atacar eth castèth d'Auger de Les, cremant-lo e prenent-ne ua part, encara que non poderen, ne apoderar-se deth senhor de Les, ne trèir as tres cents soldats deth senescau que lo defenien e que l'ajudèren a reconquistar eth pòble pendent era immediata invasion. Aguesta invasion seguic enquia Pujòlo, tot e qu'es aranesi sagèren de deféner es dus castèths d'Arties, demorant ua ajuda, que non arribèc, deth comde deth Palhars, ara aliat damb eth rei Père.

Damb era Val jos eth sòn poder, damb tota era sua geografia, eth senescau de Tolosa ja non a perqué dissimular es vertadères intencions deth sòn rei, atau qu'escuelh damb precision er emplaçament deth nau castèth que pense bastir, en lòc estrategic mès adequat entara ocupacion permanenta dera Val. Atau, decidís edificar-lo ena confluéncia des rius Garona e Jòeu, e se coneisherie damb eth nòm de Castèth Leon.

En Les, coma en tota era Val, se viu damb inquietud aqueth periòde istoric. Siguec un brutau atemptat contra es sòns costums ancestraus, era proibicion per Eustaqui de Beaumarchais, d'enterrar en tèrra sagrada es aranesi que moriren pendent er assaut deth castèth de Les, per considerar-les excomunicadi, coma tanben as sòns pròpris clèrgues. Totun, se pòt imaginar que, un còp es tropes invasores s'aluenhèren, de camin entath sud, entà Vielha, mès o mens d'amagat, es còssi d'aqueri mòrts sigueren enterradi en cementèri eclesiastic, entara tranquillitat des consciéncias des sòns parents.

Comence ua longa e dificila negociacion, que, en un immens taulèr d'escacs, a on es pèces son territòris e domenis des monarquies europèes, dure enquiath sègle XIV.

Felip er Atreivit aprofite, entà sajar de destruir a Pèrre eth Gran, d'ua crotzada de tot er occident europèu, damb 200.000 òmes concentradi en Tolosa, pendent era Pasca de 1285. Eth Rosselhon malhorquin dificulte era invasion entath sud. Arturadi en Panisars, es *crotzats* passen pera Massana entar Empordan, mentre Rogèr de Lauria, que dominaue era Mediterranèa per aquera part, impedís que se poguen abastir se çò qu'an de besonh, çò que, amassa damb ua epidèmia, les obligue a tornar a passar es Pirenèus, en tot pèrder era rèragarda a mans des almogavars.

Se celèbre ua conferéncia en París en 1286, s'acòrde era patz en Tarascon en 1291, se succedissen negociacions en Bordèu, Oleron, Campfranc, Gaeta e Perpinhan, e, damb era intervencion deth papa Bonifaci VIII, se signe eth *Tractat d'Anagni* eth 20 de junh de 1295.

Eth cardenau de Sant Clement, nomentat peth papa entà sajar de trobar ua solucion, morís sense artenher-la. En Argelèrs, eth 29 de junh de 1298, se retorne eth problèma ath papa: se met era Val jos era seqüestracion de Jaime, rei de Malhòrca, qui nomete gover-nador a Arnau de Sant Marsal, enquia qu'eth papa decidisque.

Non deuec d'èster facil, entath governador deth rei de Malhòrca, un govèrn que l'afrontaue as partidaris des dus adversaris, tant de laguens coma de dehòra dera Val.

Eth comèrç dera Val, des de Bausen enquia Tredòs, e des de Bagergue enquia Canejan, l'obligaue a comunicar-se freqüentament damb era Gasconha, eth Palhars e era Ribagòrça.

En Les de consumie sau de Gèrri, lan d'Estèrri e vin d'Aragon, e se criauen potros e vedèths francesi. Gascons, aragonesi e catalans, coïncidien enes transaccions comerciaus, jos era vigilància d'ues tropes franceses d'ocupacion, que deishèren desconfiança per quinsevolh governant estrangèr.

Arnau de Sant Marsal vò adaptar-se tot lo que pòt a çò qu'a estat era istòria dera Val d'Aran, atau qu'eth 2 de juriòl de 1298 jure conservar e respectar es privilègis e costums dera Val.

Ja en aqueth prumèr contacte damb es aranesi tròbe un matís important entara equitat deth sòn mandat: Aymar de Les assistís ar acte, mès en tot insistir qu'ac hè coma "domino dicte ville de Leas", deishant ben clar que mantierà era sua posicion d'independéncia locau, se çò que dispaue eth governador se

contraditz damb çò que declare èster es sòns drets de Senhoriu, de manèra que poderà afavorir as negociants francesi, contra era opinion majoritària des aranesi, includits es abitants deth pòble de Les, a on se tròbe eth sòn Senhoriu, favorable ath rei d'Aragon. Era sua constanta dissidència, entre 1298 e 1307, siguec un obstacle entara desirada tranquillitat dera tèrra aranesa deth nòrd.

Les, entretant, degut ad aquera oposicion de simpaties (senhor de Les, per França; vesins, per Aragon) se tròbe en ua situacion diferenta des auti pòbles dera Val. En 1296 ve passar a Arnau d'Espanha e Robèrt de Comenge en un intent de conquista deth Palhars; Auger aplaudís, mentre eth pòble les garde damb maufidança. Tornen abatudi. Ara ei eth pòble de Les eth que se n'alègre, e eth senhor de Les eth que s'entristís.

Ua seria d'eveniments retarden era solucion definitiva dera Val d'Aran, coma eth periòde papau d'Avinhon e era influéncia deth nau rei francés, Felip eth Beròi, sus eth nomentament deth nau papa Clement V (Bertran de Got). Agust darrèr ère coneishedor dera Val e es sues caracteristiques pr'amor qu'auie estat bisbe de Comenge, e per açò, ère desirós d'unir era antica jurisdiccio eclesiastica francesa damb era politica, extreiguent-la dera deth rei d'Aragon, encara qu'era sua naua superiora importància l'obligue a hèr es causes damb imparcialitat, seguint es intents deth sòn predecessor Bonifaci VIII, assassinat en Anagni.

Er oèst d'Euròpa s'estrementís a finaus de 1307 damb eth procès sanguinari contra es templèrs, qu'acornère a Clement V deuant des pressios brutaus de Felip de França, qu'a besonh d'acabar damb aqueth problèma entà dedicar es sòns esfòrci, s'artenh era patz damb era frontèra catalana, e véncer era

rebellion de Guy, comde de Flandes, sostengut per Anglatèrra, ansiosa d'ua Gasonha somea.

Es negociadors des dues parts son precaucionosi, e es de Jaime II qu'an estrictes ordes d'actuar damb diplomàcia e paciència, donques eth temps que cor ath sòn favor.

Pèir Ramon de Rabastan, senescau de Bigòrra, defense a França; Joan Garcés d'Alagon, Joan Pérez d'Arbe, Berenguer d'Argelaguer e Pèir Despe, mantien era tèsi d'Aragon e Catalonha.

Se comence a negociar en Vielha en 1300, mès se trinquen es negociacions, deuant era intransigència partidista des francesi, que d'amagat (Carles de Valois) sagen de ressuscitar en 1208 es frontères dera èra romana (es naturaus dera *Galia*). Pr'amor de çò que se pactèc en *Concili de Viena*, en 1212 ua comission mixta se traslade a Vielha, der 1 d'agost ath 21 d'octobre, entà interrogar as testimònis sus eth moment dera invasion dera Val d'Aran pes tropes d'Eustaqui de Beaumarchais, punt d'inflexion entara devolucion, segontes siguesse abans o dempús dera declaracion de guèrra.

Mès çò qu'es negociadors de Felip eth Beròi precisauen estrictament coma fondament juridic e istoric des hèts de dicussion, siguec convertit pera persplicitat aranesa en un vertadèr plebiscit en favor dera sua dependència deth rei d'Aragon, contunhadora d'un tractat voluntari d'emparança damb eth sòn predecessor, peth quau eth pòble aranés suprimic era intermediacion feudau que lo podie separar dera Corona, damb lo que s'auancèc ara istòria de molti territòris europèus, encara ansiosi, en aquera epòca, dera proteccion de nòbles e eclesiastics, deuant des possibles invasions pes poblacions vesies.

Logicament, dempús de lèu trenta ans des dera ocupacion dera Val, deuren de suscitar-se dobtes entre es testimònis presenciaus qu'encara èren vius, sus es dates exactes e d'auti matisi. Totun, damb ua unanimitat sense henerècles, toti es testimònis aranesi certifiquen en favor dera tèsi aragonesa (qu'era invasion auec lòc abans dera declaracion de guèrra; ja arrés se'n brembe der argument iniciu de luta contra eth banditisme aranés, que se des·hè solet) entà garantir çò que demoren e desiren: qu'era Val d'Aran torne ath domeni d'Aragon e Catalonha, sense mès obstacles ne discussions futures, coma s'auie establìt pes sòns auantpassats hège lèu cent ans.

Pes *Convènis de Poissy* de 23 d'abriu de 1313, Felip IV se compromet a tornar era Val d'Aran a Jaime II, eth sòn legitim propietari, tot e qu'era propietat perenna e definitiva quede, en teoria, subjècta a ues negociacions finaus que non arribèren a efectuar-se.

Pèir de Castelh recep ordes de Sancho de Malhòrca (qu'auie era seqüestracion jos eth sòn comandament), de tornar era Val a Jaime II, auent pagat prèviament eth còst dera seqüestracion, estimat en 7.000 liures barceloneses.

Sonque i auec ua dissidècia, mès o mens dissimulada, en aquera unanimitat aranesa, pendent es interrogatòris e es negociacions: eth senhor de Les, que sage d'afavorir era tèsi des francesi. En Vielha actue solet, sense era fòrça des sòns òmes addictes que lo demoren en sòn castèth de Les, e per tant, resulte pòc important. Jaime II, a trauès des sòns ambaishadors, coneish eth sòn afrancesament, mès, en tot èster eminentament diplomatic, includís ath senhor de Les en perdon generau deth 12 de juriòl de 1312, maugrat es queishes e avisi deth governador malhorquin Pèir de Castelh, que resumís e reitère

era rebellion d' "Ademarius de Lenis" contra eth e contra eth sòn predecessor.

Per açò, quan es negociadors francesi Joan de Fontaine e Ivo de Laudunaco, insistint en qu'aqueth ei eth desir deth rei de França entà dar mès fòrça ara sua exigéncia, demanen de trasladar es negociacions de Vielha a Les (a on eth senhor de Les pòt, se siguesse de besonh, utilizar era fòrça des armes entà dar-les supòrt), Pèir de Castelh declare era sua impossibilitat de garantir era libertat des discussions en aqueth pòble, damb çò que se conseguís impedir eth traslat.

Non arrecule eth senhor de Les enes sòns intents de dar supòrt a França, e Raimond de Gauderiis nomena a "Acemarium de Lees" coma testimòni favorable ara tèsi de Felip IV, sense poder arténher un resultat favorable ara fin des negociacions. Totun, non vò pèrder protagonisme (non dèishe d'èster, practicament, eth solet representant d'un poder feudau ena Val d'Aran), e quan eth madeish Pèir de Castelh convòque en Castèth Leon as proòms dera Val, eth 17 de juliòl de 1313, entà absolver-les, en nòm deth rei de Malhòrca, deth jurament de fidelitat (fòrtament respectat) autreat pendent era seqüestracion, se cite coma assistent destacat a "Dominum Azemarium de Leas".

Tot son felicitacions ena Val, dempús dera devolucion, en repréner era sua personalitat tradicionau, qu'auie estat suspenuda pendent trenta ans. Guilhèm de Castelhnou, en nòm de Jaime II, recep eth jurament de fidelitat des proòms de cada pòble dera Val. Ei en mes de noveme d'aqueth an 1313. Eth dia 20 se demore as de Quate Lòcs, mès eth senhor de Les manifèste era sua declarada negativa a jurar fidelitat a quauquarrés que non sigue eth rei. Castelhnou rebrembe es instruccions de Jaime II e eth sòn exemple de pacienta diplomàcia, e accèpte retardar

eth jurament, enquia qu'eth rei fixe ua data convenenta e un lòc adequat. Se realizèc en Lhèida, eth 14 d'octobre der an següent "pro castro et loco de Lees", insistint en ua jurisdicción e un Senhoriu sus eth castèth, en primèr lòc, e sus er emplaçament, en dusau, contraris as desirs reiaus.

Però encara i a mès. Damb era expulsion des francesi, Beaumarchais a d'abandonar quinsevolh ambicion futura sus Canejan e Bausen, Senhoriu qu'auie crompat anteriorament, e qu'ara desapareish. Eth senhor de Les pense poder incrementar eth sòn pròpri Senhoriu damb aqueth aute, e sage un primèr apropament en aqueth sentit. Canejan, damb era dependéncia des pòbles dera ribèra de Toran, saturada damb era riquesa des sòns bòsqui, de Bordius a Pujòla-Amellet e de Pradet a Cassinhau, ei era part mès desirabla, mès Azemar de Les non gòse actuar damb es cartes tant descubèrtes, atau que comence per insinuar ua simpatia per Bausen. Cinc dies dempús deth sòn jurament, eth 19 d'aqueth mes d'octobre de 1314, conseguís de Jaime II cèrti privilègis entàs abitants de Bausen, e sollicite qu'en document s'escriue era frasa "Ad preces et suplicationem A. de Lees", entà poder hèr créisher era sua importància, quan les pòrte eth document artenhut ad aqueri abitants, que dempús li servirien d'addictes ambaishadors arregraidi deuant des de Canejan, que serie eth sòn següent objectiu.

Suspren era paciéncia e era diplomàcia de Jaime II deuant deth senhor de Les. Obsèrve eth sòn afrancesament, e lo perdone; recep informacion des governadors sus era sua oposicion, e dissimule; constate era supèrbia dera sua fidelitat, e l'admet; nòte era audàcia dera sua ambicion per Bausen e Canejan, e quasi semble acceptar-la. Eth rei da ath senhor de Les pòga importància, perque sap lo mès important entara sua

politica desfeudalizadora ena Val d'Aran: qu'eth pòble de Les a lutat contra eth sòn senhor pendent era invasion deth senescau de Tolosa. E ei en aquera crotzada a on, damb calma, demore desmeréisher era influéncia d'Azemar de Les.

Era supèrbia pòrte ara avarícia, era avarícia ara imprudéncia, e era imprudéncia ara pròpria desautorizacion. Eth rei ac sap e demore eth moment en qu'era imprudéncia pòrte ath senhor de Les a cométer errors grèus, que permeten era intervencion reiau.

Ath delà, era Querimònia a codificat es privilègis aranesi, e eth pòble a vist en era eth renfortiment des sòns ligams dirèctes damb era Corona, çò que, en pòble de Les, separe ath pòble deth senhor, non sonque ena sua idia politica envèrs França, senon tanben ena incomodat diària d'ues imposicions que non per èster tradicionaus an deishat d'èster inconvenentes.

S'eth rei permet de caçar enes montanhes, quan cace eth senhor se limite eth privilègi; s'eth rei permet de talhar troncs entàs edificacions individuaus e comunitàries, quan eth senhor repare eth castèth, eth sòn besonh equivau eth de molti vesins ath madeish temps; s'eth rei permet de pescar, es trueites ena taula deth senhor semblen auer-se escapat des taules pageses; s'eth rei permet de pèisher e dalhar era èrba des prats comunaus, s'eth senhor les trauèsse, damb era sua servitud, quan era èrba ei encara nauta, perjudique er emmagazematge entar iuèrn.

Per aquerò, s'eth rei ac ordene, eth Conselh e eth pòble de Les lutaràn contra eth senhor.

DE SENHORIU A BARONIA

Jaime II eth Just, vigilant deth senhor de Les, ve arribat eth sòn moment. "Aymarius de Lenes", qu'ei eth nòm que figure enes documents, lhèue es horques en Les, en tot estèner es facultats deth Senhoriu enquia tocar era jurisdiccion reiau. Eth rei aprofite era escadença e, des de Barcelona, eth 27 de mai de 1319, ordene ath governador dera Val, Jaime de Torroelha, que destruísque aqueres horques, mès moderant era sua actitud ena forma, en sométer aquera destruccion a ua possibla pròva de bon dret, e acceptant era licitud deth Senhoriu. Ei a díder, que reconeish qu'Aymar de Les ei titolar d'un Senhoriu de Les, mès vò deishar clarament establít qu'aqueth dret a ues limitacions, que non ei dispausat a milhorar, a non èster que i age ua pròva de pes, tostemp plia de dificultats practiques, d'uns drets preexistents, aplicadi per eth e es sòns predecessors en Senhoriu. Torroelha, coma prumèra mesura, destruís es horques, donques coneish es detalhs dera opinion reiau sus es instruccions recebudes.

Quauqui ans mès tard, en tot cométer un nau error tactic, eth senhor de Les que torne a lheuar es horques, sense hèr cap atencion ara voluntat reiau, donques prèviament non a podut demostrar eth sòn bon dret que, ad aguesti efèctes, ei inexistent. Alavetz, ei governador Pèir de Canhelhes, qui recep ordes estrictes deth rei entà resòler, d'un viatge e entà tostemp, eth problèma.

Èm en 1326. Un acte de fòrça, damb tropes reiaus, entà préner eth castèth de Les e detier ath sòn senhor pòt crear, enes abitants de Les e dera rèsta de Quate Lòcs, incomoditats e pèrtes materiaus qu'eth rei desire evitar. Canhelhes preferís començar a

recuèlher pròves documentaus e testimoniaus que pòrten ath senhor de Les a un plet, eth resultat deth quau ei previsible qu'afavorisque ara Corona, donques ei possible que se demòstre qu'eth Senhoriu non siguec jamès complèt o qu'es abusi deth senhor de Les l'an portat a un delicte de "lesa majestad", damb era pèrta des sòns drets anteriors. E açò sense cap besonh de recórrer as armes. Ei cèrt qu'aguest procès portarà mès temps, mès era Cancelaria Reiau dispause de tot çò qu'ei de besonh, en aqueth o en següent regnatge.

Jaime II a importantes rasons entà evitar guèrres ena Val d'Aran. Era invasion militar de França aganic ara poblacion aranesa, pr'amor qu'Eustaqui de Beaumarchais non pensèc en obtier contribucions deth país conquistat, çò que produisic ua manca d'aliments, agreujada pes restriccions deth costat francés e pes diferéncias tradicionaus damb es abitants deth Palhars e dera Ribagòrça, a mès, damb aguestes dues comarques, dera impossibilitat geografica de comunicacions pendent gran part der iuèrn.

Eth rei auie ordenat, eth 14 de seteme de 1314, facilitar es intercambis comerciaus damb era Val d'Aran, mès era Val de Barravés, damb tantes dificultats de subministrament coma era Val d'Aran, s'aproprie de mercaderies transportades per traginèrs aranesi, includides ues cargues de vin d'Aragon, sense deishar-les ne es animaues de transport.

Ath delà, bandolèrs e contrabandèrs, qu'operauen pera part dera Ribagòrça, arribauen a interceptar eth pas peth pòrt de Vielha entà encarir es productes en perjudici des abitants dera Val d'Aran.

Non son resolgudes es diferéncias entre es aranesi e eth senhor d'Erilh, damb d'autes zònes deth Palhars, sus peisheus e bòsqui comunaus.

E encara li demore a Jaime II eth problèma dera jurisdicción eclesiastica deth bisbe de Comenge sus es consciéncias araneses, damb pressions (normaument falhides, coma en Remals en 1283) qu'incidien en problèmes especificament politics, qu'obliguèren a Jaime II, eth 6 d'abriu de 1322, a oposar-se ara exigéncia episcopau d'un tribut (contra "Deus et iustitiam") de lèu 20 litres de horment e un hormatge, sus cada casa dera Val, damb er enviament d'un representant deth bisbe, a qui conseguic trèir dera Val d'Aran.

En aguestes friccions no deishau de jogar un papèr important era decision deth rei Just de protegir as templèrs, suprimites dramaticament eth 2 de mai de 1312 mès reivindicadi pes *Concilis de Salamanca e Tarragona* de 1310 e 1312 pendent es preparatius contra eri deth rei de França, ja que Jaime les dissimulèc ena Milícia de Jesucrist e era Orde de Nòsta Senhora de Montesa, sense poder evitar ena Val que les succedissen es Ospitalaris de Sant Joan e es Agustins de Tolosa en convent de Mijaran.

Deuant de totes aguestes circumstàncies, eth rei Jaime, conscient dera convenença, en son afrontament damb eth senhor de Les d'apropar-se as abitants, cerque bèra forma d'afavorir-les, atau que les eximis deth pagament deth galin reiau, aprofitant que non lo pagauen ne es sacerdots praubi ne es abitants de Tredòs, probablement, en aguest darrèr cas, entà arténher era sua adesion ena supression deth Senhoriu de Pujo.

Tot açò contribuïc, sense dobtes, ara reaccion aranesa entà refusar, en 1322, ua invasion francesa. En açò deueren de

participar es abitants de Les, dada era sua proximitat damb era frontèra e eth pas obligatòri des invasors peth pòble.

Ei curiós d'observar que, tot e es seguides lutes damb França enes diuèrsi intents d'invasion que se van succedint, es abitants de toti dus costats dera frontèra insistissen en mantier es tradicionaus ligams comerciaus que les unissen, e açò afècte clarament ara situacion de Les.

Es abitants de Comenge artenhèn deth comde Bernat VII en 1315 era libertat de comèrç damb es vesins des règnes limitròfs, coma es aranesi.

En aspècte eclesiastic, es presbitèris de Les, damb es de Canejan e Bausen (possiblement per reminiscéncias des respectius senhoriús, damb un mercat interès deth senhor de Les en insistir en quinsevolh aspècte que ratifiquèsse eth sòn) èren excludidi d'ua norma de costums qu'establie qu'es beneficiadi des archiprestats dera Val (damb sedença en Gessa e Vilac) repartissen egalitàriament es fruts des glèises, encara que mantenguèn eth dret generalizat ena Val d'escuèlher liurament es rectors, entà èster presentadi pes proòms de Les ath bisbe de Comenge entath sòn definitiu nomenament. Aguesti rectors qu'auien d'èster originaris dera Val.

Non trobam informacion detalhada sus eth plet deth rei contra eth senhor de Les, que deuec de durar quauqui ans. Mès eth rei Pèrre III concedís eth Senhoriu de "Lez" (logicament, Les) a Rogèr d'Espanha, damb lo que podem interpretar qu'es descendents d'Azemar de Les ja auien perdut era sua titularitat anteriora.

Non sabem guaire durèc aguesta naua etapa deth Senhoriu de Les, donques ei cent ans dempús, damb era concession dera Baronia en favor de Benito Marco (deth que dempús parlaram),

que tornen a mencionar-se drets senhoriaus en aqueth lòc. Coma era concession de Rogèr d'Espanha ei de 1377, e era dera Baronia ei de 1478, existís un long periòde intermiei, sense donades istoriques.

Les, coma tota era Val d'Aran e d'outes vals pirenenques, se deuec de veir afectat pes lutes dera epòca. Es anglesi invadissen Gasconha; Gaston de Foix s'opausa ath comde d'Armanhac; en morir Pèir Raimond de Comenge s'inícien es desordes en aqueth Comdat.

Es sues hemnes, coma totes es dera rèsta dera Val, en tot vener-se jòies, contribuïren ara devolucion des 2.000 *florins* pes qu'eth rei Pèr III auie venut era Val ath comde deth Palhars, qu'auie estat refusat pes aranesi ena sua invasion.

Es sòns òmes, qu'auien eth dret d'armar-se entà deféner era sua independéncia segontes eth privilègi de Joan I de 1387, lutèren damb Arnau de Cervelhó e Ramon de Bages, contra eth comde d'Armanhac en 1390, enquiara aliança de 1392, peth matrimòni de Violant (hilha deth rei Joan) damb Matèu de Castelhbó. Defeneren era Val en 1396 contra eth madeish Castelhbó, refusat pes tropes deth comde deth Palhars, d'Arnau de Belhera, de Francesc d'Erih, de Guerau de Guimerà e deth bisbe d'Urgelh (qui, maugrat èster luenh dera Val d'Aran, ja deuie d'entreveir era annexion ara sua diocèsi, que se produisic posteriorament).

Tanben s'anèc beneficiant des confirmacions generaus d'antics privilègis: exempcion de drets de peatge e passatge; drets deth generau e d'auti dera Deputacion de Catalonha; era forma d'es-cuélher es sindics en Sant Miquèu de Vielha, e as procuradors entara defensa des sòns privilègis en Santa Maria de Mijaran.

Arribam en sègle XV. Enes sòns principis, Les ei cremat e devastat pes tropes dera comdessa de Comenge, que tanben incèndien Pujo, Bossòst, Canejan, Bausen, Benós, Begós e era mitat de Vielha.

Martí er Uman morís en 1410. Era Val d'Aran se sentie constantament amenaçada, e ja abans dera sua mòrt auie demanat ajuda contra es tropes franceses ath rei e as Còrts de Catalonha, en tot aufrir a cambi era contribucion a toti es tributs des qu'èren exempti, mès non la receben.

Es deputats dera Generalitat, er 11 d'agost de 1410, envien entara Val a Arnau de Busquets, damb trenta òmes d'armes a shivau e dus cents balestèrs, entà que les mete jos es comandament d'Arnau d'Erilh, entà deféner era Val. Mès Arnau d'Erilh, encara qu'ère capitan dera Val d'Aran, non volec acceptar eth mandat.

Es aranesi eth 23 de deseme, insistissen ena necessitat d'ajuda, donques ara temen, a mès, un possible atac deth comde deth Palhars.

Tot e qu'es deputats tornèren a enviar ua auta carta a Arnau d'Erilh eth 17 de gèr de 1411, aguest recuse eth mandat eth dia 25 deth madeish mes, e es deputats nomenten, en substitucion, ath sòn frair Francesc d'Erilh, qui sonque acceptèc eth cargue enquiath coronament deth nau rei, donques era praubesa dera tèrra obligue a granes despènes as que l'ocupen, motiu peth quau càmbie freqüentament eth titular dera casterania.

Era invasion de 1410 se produsic per iniciativa dirècta deth rei de França. Eth marescau Bocicaut enviaue es tropes invasores, mès siguec refusat pes aranesi, eficaçament ajudadi pes soldats enviats pera Generalitat, un viatge superadi es problèmes entath sòn comandament, segontes auem vist abans.

Aguesti ans sigueren especiaument difícils entara Val, e entà Les. Per ues discussions, eth bisbe de Comenge penalize as aranesi damb era censura eclesiastica en 1436; i a ua amenaça d'invasion per Carles d'Anjou en 1442; es aranesi refusen a un exercit francés de sies mil òmes en 1444, ajudadi peth sosveguèr deth Palhars, que compren qu'era queiguda dera Val en mans des francesi serie un seriós perilh entara comarca palharsa.

Era pena des aranesi pòrte a ua despoblacion progressiva, qu'ath sòn torn, afavorís es intents francesi de naues invasions, tot e era ajuda que da era rèsta de Catalonha ara Val.

En aguesti ans tempestosi, d'anades e tornades de tropes franceses per Les, eth sòn castèth, antic fèu deth Senhoriu, a un protagonisme indissimulable, encara qu'a viatges, desconcertant.

Eth rei Ferran I, tot e es dificultats deth sòn cuert regnatge, s'ocupe d'eth, des de Montblanc, eth deluns 15 d'octobre de 1414. Aqueth dia se presente deuant sòn Joan de Vissa, damb uns poders ath sòn favor autrejadi en Les eth 6 de març d'aqueth madeish an, pera Sra. Timbor de Castelhpou. Atau, declare qu'era sua poderdanta auie rebut en fèu eth castèth e lòc de Les, es bòsqui dera val de Toran, e eth molin ("Lo Resec") de Pontaut, damb es sues rendes e drets.

Un còp reconeishuda era situacion, e en nòm dera Sra. Timbor, Joan de Vissa jure deuant de Diu sus es quate evangèlis que hè omenatge ath rei, qui procedís ara investidura mejançant era entrega d'ua espasa. Der acte se n'estenen dues actes, ua entath madeish rei e ua auta entà portar-la ara Sra. Timbor, damb eth testimoniatge deth tresorèr Ferran dera Cavalheria e deth secretari Pau Nicolau, peth protonotari Raimond de Cunbis, damb eth sagèth pendent deth rei.

Aguesta concession semble confirmar que non i auie agut succession dirècta en Senhoriu e en castèth, rason pera quau eth rei, desirós de que non siguesse abandonat, preferís cedir-lo en fèu, probablament damb era obligacion de mantier ues tropes disposades a deféner era entrada dera Val peth nòrd, donques li concedís dus beneficis importants: era explotacion des bòsqui dera ribèra de Toran e eth molin de Pontaut.

Mès abans de que transcorren trenta ans, eth castèth de Les passe ath poder de Sanç Garna d'Auro e deth sòn frair, eth bisbe de Lombès, qui an era propietat en 1445.

Ei estranh qu'era Corona age permetut era propietat francesa deth castèth de Les, però n'ei mèu qu'en aqueth an 1445, Sanç e eth sòn frair lo meten en venta per 1.000 *florins*. Eth capitán e es proòms dera Val n'informen immediatament ara reina Maria (hemna d'Alfons V), que decidís comprar-lo, degut ara sua importància estrategica ("lo dit castell es molt fort e una clau de la dita Vall lo qual será massa gran perill venir en má de persona strana"). Ac ordene des de Valéncia eth 12 d'abriu de 1445, e creigui que conseguic eth sòn objectiu, donques sonque estant de propietat reiau podec èster entregat a Benito Marco, damb era concession dera Baronia de Les, quauqui ans mèu tard.

Seguissen uns ans confusi, sus era participacion dera Val enes lutes intèrnes e estrangères dera Catalonha dera epòca.

Rodrigo de Rebolledo facilite eth banditisme de Blasco de Bardají e Estève d'Agramunt, damb perill entara Ribagòrça e entath pas dera lan que, dera Val d'Aran anaue entàs manufactures de Barcelona, en tot recomanar as deputats de Catalonha d'avisar as bailes dera Ribagòrça en agost de 1461.

Joan II pacte en Olite, en abriu de 1462, damb Loís XI de França, de manèra qu'era Val d'Aran ei respectada pes tropes franceses pendent es peleges d'aqueth periòde de revòltes.

Morís Père, condestable de Portugal, escuelhut rei pes catalans, es quaus nomenten ara a René d'Anjou, senhor de Provença e parent propèr de Loís XI, qui càmbie d'actitud e passe a dar supòrt ad aqueri catalans, en tot ressuscitar en sòn interior era vielha ambicion des sòns auantpassats, d'arténher entà França era Val d'Aran, encara que sigue pera fòrça.

Quan Joan II pèrd Girona (1469) es francesi invadissen era Val (1470), mè sòn refusadi pes tropes comandades per dus capitans, jos es ordes deth prince Ferran.

Ère tant explicita era traïson de Loís XI qu'eth Comdat de Comenge signe un tractat damb es aranesi en 1471, confirmat per Joan II en Piera. Aquest tractat lo signe en nòm des aranesi eth jutge Benito Marco, casteran dera Val d'Aran, figura destacada ena istòria de Les pendent es ans següents.

Joan II hè era patz damb es sòns subjèctes catalans en 1472, mè s'excludís deth perdon generau ath comde deth Palhars, aliat damb eth rei de França, ath qu'afavorís des des sues tèrres pirenenques, impossibilitant era ajuda ara Val d'Aran, e facilitant uns desordes en Catalonha, que França promoigüec, damb era desencusa de controtrlar es passi pirenenecs, enquiàs següents regnatges.

ETH PRINCE E ERA BARONIA

A finaus deth sègle XV (en 1473) comence, entàs abitants deth pòble de Les, un periòde istoric d'ua grana importància. Prumèr, per ua invasió francesa de proporcions extraordinàries (300 shivaus e 5.000 infants); e en dusau lòc, perque era concession dera Baronia de Les a Benito Marco establís ua diferéncia considerable damb tota era rèsta dera Val d'Aran, donques aqueth títol ei eth solet autrejat en tèrra aranesa, e perque era familha que lo ten, damb un cambi de cognòm (d'estrangèr: Marco; a aranés: Cao de Benós), a arribat as nòsti dies.

En seteme de 1473 es senhors d'Armanhac, Aura e Comenge invadissen era Val d'Aran pera frontèra nòrd, damb eth nombrós exercit citat, enquia ocupar Bossòst. Des de Lhèida, eth comde dera Ribagòrça, titular ereditari dera castèria dera Val d'Aran, organize eth contratac, damb tropes ribagorçanes manades per Cebrià de Mont e Ferran d'Angulo, e tropes araneses manades per Benito Marco, aguestes darrères formades per 700 òmes. Es francesi sigueren derrotadi, damb era pèrta de soldats e capitans que quedèren presoèrs, e obligadi a abandonar era part dera Val qu'auien invadit.

Rebremem qu'en 1470, jos es ordes deth prince Ferran, dus capitans comanden es tropes que refusen as francesi. Un ère Benito Marco, que demore ena Val, e ath que vedem en 1471 coma castèrian. Er aute creigui que siguec Cebrià de Mont, donques eth sòn cognòm da a enténer que podie èster originari d'aqueth pòble de Marcatosa. Angulo e Mont non tornen a aparéisher, pendent es ans posteriors, vinculadi ara istòria dera Val d'Aran, e non sabem eth prèmi qu'obtengueren deth rei pera

sua accion enes hèts de 1473, damb ua grana victòria entàs defensors dera Val.

D'un aute costat, cap des dus semble qu'auesse ena Val, damb anterioritat ad aquera batalha, un cargue dera importància deth de Benito Marco (casteran dera Val), çò que me pòrte a supausar que i auec, dempús dera victòria, ua separacion immediata de comandaments, auent tanben en compte es problèmas que non deishau de plantejar eth comde deth Palhars damb era frontèra sud dera Val: Marco se quedèc protegint Quate Lòcs, mentre que Mont e Angulo passèren a ocupar-se de Pujòlo.

Conven rehèr es origines des lutes d'aqueth an. Loís XI lute en Rosselhon, e, entà obligar a Joan II a distreir tropes d'aqueth front, profite era rebellion deth comde deth Palhars entà invadir era Val. S'auance en quauqui sègles as tactiques d'utilizar comandaments peth territòri enemic (en aquest cas, era Val d'Aran), e manten as bandolèrs Maxicot de Gasconha e Capdet Ramonet, aranés de Vilac.

Era Val se tròbe damb perilhs per tres costats: eth comde deth Palhars peth sud, França peth nòrd, e es comandaments e bandolèrs pressionant des des montanhas. Joan II compren eth besonh immediat d'ua direccion unica e preponderanta ena Val, coneishedor des aranesi, dur coma militar e damb era valor hijuda, freqüenta enes règnes dera epòca, d'un títol nobiliari, qu'eth madeish a sollicitat, e qu'autorize ath sòn hilh Ferran entà amiar a tèrme aguesti nomenaments, en favor de Benito Marco.

Tota era politica de Jaime II, lutant pacientament mès damb fermetat contra eth Senhoriu de Les (coma auie hèt damb es auti senhorius dera Val) entà respectar rigorosament es desirs des aranesi d'ua soleta dependéncia reiau, sense intermediaris

feudaus, siguec desmereishuda per uns hèts istorics comprensibles mès temporaus. Aguesti hèts se centren ena concession dera Baronia de Les, damb jurisdicción civiu e criminau (era criminau la recuperèc Carles I en 1528) sus eth castèth e lòc de Les, en favor deth fidèu capitán Benito Marco, que desvolopèc fòrça trabalhs, s'afrontèc a perilhs, sostenguec patiments e auec despènes des sòns pròpris bens, coma manifèste eth document signat en Madrid peth prince Ferran, eth 15 d'abriu de 1478.

Eth document, non redactat pera Cancelaria Reiau de Joan II, senon pera incipienta der Infant, encara non deth tot experimentada enes formalitats diplomatiques, a capitades e errors. Entà comprendre-les, veiram mès endeuant çò que passèc entre era victòria de 1437 e era concession de 1478, damb lutes per çò que semblauen drets senhoriaus ereditaris, desbrembadi peth prince en autrejjar-les-ac a Marco, e pera pròpria casterania dera Val d'Aran.

Cite a un "Mosse Deste", deth que se didie qu'èren eth castèth e eth lòc de Les (titolaritat deth Senhoriu), entà barrar d'un viatge eth motiu d'ua part d'aqueres lutes anteriores. Totun, destaque tant es exits de Benito Marco, entà justificar era Baronia, (mès tard s'arribèc a acusar a Marco d'auer exagerat es sòns trionfs deuant der Infant, en tot faussejar-les) que semble justificar era auta marginalizacion, dilhèu non deth tot credibla entà bèri aranesi (sustot deth pòble de Les, que vedien restablida era sua antica, e non desirada, situacion de dependéncia senhoriu). Concedís era jurisdicción criminau en favor deth nau baron.

S'aguesta concession originèc formalitats posteriores en favor dera Corona entà restituïr-la, deuec d'èster fòrtament impo-

pulara en Les, a on, de pairs a hilhs, s'aurie escotat era istòria des horques suprimides d'Auger de Les en sègle anterior.

Mès abans d'entrar en aqueth pròplèu periòde istoric de Les e era sua recentament estreada Baronia, veigam es origines d'aquera familha Marco, tant vinculada ath pòble de Les pendent lèu dus cents ans.

Enes documents e escrits qu'è estudiant, tròbi aqueth cognòm coma Marcos, coma March e, damb fòrça mès continuïtat, coma Marco. Des d'un escut familiar deth sègle XI (de ueit pèces d'argent e goles, quate de cada esmalt) damb casa en Alcira (València), damb un jutge de 1060 en castèth d'Eramprunhá, un Jaime "uxer d'armes" en palai en 1376, un Loís damb bòrdes e cases fortificades en Castelhdefels e Gavà a principis deth sègle XV, e un Jacòb convocat personaument enes Còrts de Barcelona de 1460, i a molt de camin entà investigar es possibles connexions d'aquera familha, mès aquerò correspon mès a un estudi prigond dera Baronia, des deth sègle XV enquiath sègle XX, o dilhèu enquiath sègle XXI.

Eth nòste Benito Marco ei convidat "Pro Brachio militari" as Còrts convocades en 1468 per Joan II. Atau madeish, ei convocat enes de Perpignan de 1473, "Sequuntur militis et domicelli". Joan II, enes convocatòries, lo designe coma "Dilecto nostro", distincion que mereishie pera sua leiautat e experiéncia militar.

Enes de Perpignan tanben se convòque a Petrus Dauça (damb eth matís de non utilizar-se era distincion de "dilecto"), encara que "Pro Brachio seu statu militari" e "Pro Brachio nobilium et militum", çò que mòstre era sua categoria, sense era qu'avesse estat impossible ua disputa damb Benito Marco que durèc quauqui ans, ja qu'eth rei auesse intervengut en favor de Marco

en començar aqueres discussions, era origina des quaus non è podut describir damb certitud.

Tornem ara ath periòde, entre 1473 e 1478, pendent eth que se produsic ua luta entre dus importants personatges, dera que'n resultèc era concession dera Baronia de Benito Marco.

Auem vist qu'es dus capitans que compartiren eth comandament enquia arribar ara victòria de 1473 sus es francesi (Cebrià de Mont e Ferran d'Angulo) desapareishen discretament dera scèna ena que se sémie era futura Baronia, sucesora des dreus senhoriaus de Les.

Però, apariesh un Petrus Dauça, qu'auem vist qu'assistic as Còrts de Perpignan eth 7 de mai de 1473 e eth 27 d'agost de 1474, que s'afronte damb Benito Marco pera casterania dera Val d'Aran. Ei cèrt que Dauça non se mencione ena defensa militara dera Val damb anterioritat, ath contrari que Marco, mès non è cap dobte de que, se Dauça auesse vençut en aquera luta contra eth futur baron de Les, era obtencion dera casterania dera Val auesse podut retardar, o anullar, era concession dera Baronia ath perdedor.

Encara que non è ua confirmacion documentau, arribi ara conclusion de que cada un des adversaris ère sostengut per ua des dues cancelaries que, damb diferéncia de categoria, actuauen en règne. Era reiau de Joan II deuie de dar supòrt a Petrus Dauça, e era der infant Ferran, a Benito Marco.

Es Còrts, en aguesta dualitat d'interèssi, tot e que logicament an de decantar-se peth defenut peth rei Joan II, an d'amiar a tèrme es negociacions que pòden relacionar-se damb aqueres friccions, d'ua forma discrèta e prudenta.

Per açò, quan aqueres Còrts envien a Miquèu de Gualbes a negociar ua trèva damb eth comde Hug de Palhars, recomanen

ath sòn enviat de non desbrembar-se de dar era informacion a Benito Marco de tot çò que li pogue èster d'utilitat, tant entara defensa dera Val d'Aran, coma entara sua pròpria situacion personau. Des dera Sèu d'Urgelh, eth 8 de mai de 1474, Gualbes escriu as Còrts comunicant qu'era sua correspondéncia damb era princessa de Viana "per la Vall Daran lo he fet passar remes a mossen Benedicto Marcho".

Segur, ua trèva damb eth comde deth Palhars, qu'auie dath supòrt incondicinau ath rei de França en lutes anteriores, ère importanta entà Benito Marco, coma casteran de Castèth Leon, mès non auie de besonh ua informacion ath detalh des formalitats qu'es Còrts o eth sòn enviat seguien damb aquera finalitat, e encara mens d'ua correspondéncia damb era princessa de Viana, damb qui non semble que Marco podesse auer ua relacion dirècta.

Aquera netetat operativa la seguissen mantenguent es Còrts dus ans mès tard, quan eth 8 d'agost de 1476, des de Cervèra, envien es sues instruccions a Gaspar Joan de Josa, qui, de nau, a de sajar de signar ua trèva damb eth comde deth Palhars.

Era trèva ère, de segur, importanta, e se s'artenhie, portauè implicita era retirada des tropes qu'eth comde podesse auer ena Val d'Aran, a on Benito Marco e Petrus Dauça compartissen, de bèra manèra non especificada, eth comandament des tropes defensores. Eth tèxte ei atau:

face exir e tornarsen de la Vall Daran en ses terres totes les gents sues e de sa adherencia les quals en la dita vall son anades en valença de mossen Benito Marcho e de mossen Pedro Dança.

Totun, çò qu'es Còrts non s'auien atreuit a manifestar tant clara e categoricament ath sòn enviat Gaspar Joan de Josa eth dia 8 d'agost, ac meten de manifèst ath rei eth dia 14 d'aqueth madeish mes: qu'es tropes deth comde deth Palhars ajuden a Benito Marco, que lute pera casterania dera Val d'Aran contra Petrus Dauça e eth sòn aliat Mn. Mudarra; eth comde deth Palhars posse as bandolèrs Ramonet e Matxicot tà qu'inva-disquen era Val, dant supòrt as sues tropes. Era preocupacion des deputats va creishent, atau qu'eth 22 d'agost insistissen deuant deth rei e deth bisbe de Vic.

Joan II recep aguesta informacion en Vitòria, a on era sua indignacion, pleament justificada, lo pòrte a dirigir-se as Còrts eth dia 28, tot ordenant que vagen a personar-se en Vitòria tant Benito Marco coma Petrus Dauça, entà resòler era sua disputa sus era casterania dera Val d'Aran. En cas de non complir damb aguesta orde reiau, enviarie ath condestable d'Aragon e ath regent, entà que, damb òmes a shivau, anèssen enquiara Val tà obligar-les a complir-la.

Er infant Ferran tanben insistís aqueth madeish dia en çò qu'eth sòn pair, eth rei, ordene, donques ei conscient des perjudicis futurs que se pòden produsir entara Val d'Aran e entath madeish Marco, eth sòn patrocinat, pr'amor d'ua desastrosa luta fraticida sense causa logica ne possible finau favorable entàs interèssi collectius.

Atau, aqueth dia 28, tant eth rei coma er infant envien escrits entara Val en tot ordenar que s'arture era luta entre Benito Marco e Petrus Dauça.

Es eveniments se succedissen rapidament, e atau, li arribe ath rei era notícia de que Benito Marco a presoèr a Petrus Dauça. Tot e que d'aguest acte d'atreviment se podie demorar ua major

indignacion reiau, e ues ordes mès severes entà evitar era continuïtat des parrabastatges (donques se parle dera preson de Dauça, mès es sòns partidaris seguirien, probablament, en luta dubèrta contra Marco), Joan II semble arregraït per aguesta solucion imprevista, que de cèrta manèra, s'ei dispausat a acceptar-la, li resòl eth problèma: dar eth predomini ena Val ath guanhador des afrontaments, Benito Marco, encara qu'exigint era libertat (e probable traslat a ua auta part deth Principat) deth vençut Petrus Dauça. Entad açò, vedent qu'es hèts pòrten ara preponderància deth protegit deth sòn hilh Ferran, li da ad aguest instruccions entà qu'envie entara Val a Rodrigo de Bobadilha, entà méter patz entre es dus oponents. Açò se realize eth dia 31 d'aqueth moigut mes d'agost de 1476.

Eth rei a desbrenbat ath condestable e ath regent, deishant era gestion d'aguest conflictiu ahèr, cada viatge mès, en mans der infant Ferran. Enquia ara es escrits e es ordes èren deth rei e der infant; a compdar deth 17 de seteme, ja ei sonque Ferran eth qu'insistís enes formalitats de patz. Aguestes, acaben damb eth desplaçament de Dauça, que desapareish dera Val d'Aran, jos eth comandament militar de Marco, que l'auie reconquistat damb eth sòn pròpri esfòrç: prumèr, contra era invasión francesa; dempús, contra Petrus Dauça, inclús utilizant, damb ua abiletat diplomatica susprenenta, ath madeish comde deth Palhars, enemic deth rei Joan.

Era bona sòrt acompanhe a Benito Marco. Un còp desplaçat Dauça e redusit eth comde deth Palhars as sòns domenis, li demoraue era espia deth banditisme de Capdet Ramonet e Matxicot. Totun, es dus que morissen en ostiu de 1477 en mans des Germandats dera Vegueria de Lhèida.

Es abitants de Les que deueren de seguir era trajectòria de Benito Marco, e era sua intervencion enes eveniments qu'afectèren a tota era Val d'Aran pendent aquera fin de sègle, des dera concession dera Baronia de Les eth 14 d'abriu de 1478, un an abans dera mòrt de Joan II.

Eth document dera concession dera Baronia de Les ei long ena sua descripcion. A part dera mencion as dues jurisdiccions, reflectís que tot açò se concedís graciosament e de manèra perpetuau: eth castèth e eth lòc de Les, damb es interèssi, remuneracions e toti es auti drets, enes sòns tèrmes, territòris, cases, horns, molins, camps, vinhes cultivades e non cultivades, prats, bòsqui e lenhes, tèrres comunaus, caça e aigües.

Sense dobtès, Ferran, damb eth consentiment deth sòn pair, volec, non sonque premiar e títol personau es succèssi de Benito Marco, senon tanben enfortir de cara ath futur era posicion deth casteran dera Val, possiblement damb era idia d'unir era Baronia e era casterania enes govèrns posteriors dera Val d'Aran ena sua totalitat. Totun, açò non se podec realizar pr'amor des plets qu'era concession dera Baronia originèc, damb possibles defèctes de hons e de forma, qu'aueren de besonh lèu dus sègles entà resoler-se, coma anaram vedent mès endeuant.

Eth prumèr baron de Les non auèc tempsi tranquils ena prumèra etapa deth sòn títol de noblesa. Es darrèrs ans de Joan II son entoradi de lutes e intents de patz, coma era deth madeish an 1478 damb eth comde Hug Rogèr deth Palhars, ena que se tracte dera restitucion dera Val d'Aran. En ascendir ath tròn en 1479, Ferran eth Catolic a de contunhar damb era luta, e se mencione ath baron de Les, Benito Marco, ena rendicion de Castèth Leon en 1485. Sonque en 1491, dempús de qu'es abitants dera Val (amassa damb es de Boí, Palhars e Ribagòrça)

patissen saquegi e destruccions, acabe era darrèra resisténcia dera comdessa Valentia en sòn castèth d'Àneu, incorporant-se ara Corona aqueth Senhoriu, e passant eth títol ara casa de Cardona.

Eth comde Hug Rogèr seguic lutant contra Ferran jos es ordes de Carles VIII de França, enquia que queiguec presoèr en 1503.

A començaments deth sègle XVI se va insertant ena vida vidanta des pòbles fronterèrs dera Gasconha e dera Val d'Aran un nau sentiment de necessitat d'apropament entre eri. Atau, es abitants de Les deueren de participar, mejançant es sòns delegats, ena reünion deth Plan d'Arrem. Er an anterior a 1512 s'auie rebut damb esperança eth nau privilègi de Germana de Fois, enviat des de Monsò, favorable a naues estructures municipaus, dempús de toti aqueri ans de guèrres ja acabades, quan començaue un periòde de patz que se desiraue que siguesse long.

En aute costat dera frontèra tanben se desiraue era patz entre es pòbles fronterèrs. Atau, Loís XII, des de Blois, reconeishie era naturalesa espanhòla dera Val d'Aran, per ua acta de 18 de deseme de 1512.

Quan aqueth 22 d'abriu de 1513 se reünissen en Plan d'Arrem personas de diuèrses vals pirenenques, franceses e espanhòles, eth desir collectiu qu'ei eth d'establir uns pactes permanents que garantisquen qu'es relacions pastoraus e comerciaus se mantieràn inclús cas de guèrra. Eth signant pera Val d'Aran mès important ei eth nòble Joan de Nino, senhor de Formigales, lòctenent deth castèr dera Val d'Aran.

Non e podut trobar donades sus era abséncia deth castèr titular dera Val, eth baron Benito Marco, en un acte de tanta importància (i assistissen representants des vals des de Larbost

enquiara conca d'Orcau). Sonque tròbi un Jaime March, extrèm partidari de Joan II, premiat peth rei Ferran en seteme de 1506, mès sense relacion aparenta damb era Baronia de Les.

En document de concession dera Baronia de Les a Benito Marco, auem vist era cita insospitada d'un "Mosse Deste". En un document deth 4 de hereuèr de 1515 peth que se cedissen uns molins en Les a Joan Joanicot de Boya, se nomena a "Manaut duci Aura, vicecomitis ad Aste, baron de la Sauge, domino que dicatur baronia loci de Les, vallis Arani".

En long plet que compliquèc era istòria dera Baronia de Les pendent mès de cent ans, damb incidències qu'anaram vedent enes pagines següentes, aguest nòble Manaut, deth que se didie qu'ère senhor dera Baronia deth lòc de Les, podec auer estat ua pèça importanta.

Eth dia 2 d'octobre de 1528, er emperaire Carles e era sua mair Joana confirmen per privilègi era transmission dera Baronia de Les, aguest viatge damb exclusion dera jurisdiccio criminau, a favor d'un aute Benito Marco, arrehilh der anterior. Ère hilh d'Amado Martí Marco, e per tant, eth sòn ereu e legitim successor. Coma sa pair, ère mosso der Ofici dera Santa Inquisicio deth Règne de València, e i a ua interlocutòria de possession reiau dera Baronia eth 23 d'abriu de 1529 (miei an dempús deth privilègi) e letres reiaus de possession dades en Barcelona eth dia 20 deth mes següent.

Totun, immediatament mos trobam damb ua informacion desconcertanta: Raimond Pujol, eth notari de Vielha, certifique eth dia 28 de juliòl de 1529, era venda dera Baronia hèta per Benito Marco a Joan dera Ròca, coneishut coma *Tragó*, per un shinhau mès de 146 *florins*.

En Vilac, eth 2 d'abriu de 1582, i viuie e i auie propietats un Joan dera Ròca. Un Joan dera Pèira, de Montagut de França, ère abitant de Vilac e siguec testimòni de dues compravendes, ua eth 24 d'agost de 1605, e ua auta eth 16 de deseme deth madeish an. Son molti ans de diferéncia entre 1529, 1582 e 1605, mès non excludissen era possibilitat qu'aqueres familhes prenessen part pendent eth long plet pera propietat e possession dera Baronia de Les.

Entretant, un personatge probablement originari de Les, deishèc traça de generositat en tèrres pirenenques relativament luenhanes: Blasco de Les, deth que sonque sabi qu'ère maridat, hec granes aumòines en Campfranc en 1580.

Non i a dobtès sus es discussions ar entorn dera Baronia de Les, per diuèrses familhes que se creiguien damb dret sus era. Agustes discussions son respectades peth bisbe de Comenge e peth rei Felip II, enquia que decidisquen es tribunaus competents. Eth Bisbat francés a mantengut era propietat dera capèla de Sant Blas, encara qu'a respectat en quauqui moments istorics era sua utilizacion pera familia des barons.

Un testament d'un proòm de Les en 1600 dèishe mieja "lima" d'òli ara capèla de Sant Blas, integrada ena clergat locau.

Eth rei, eth 2 de gèr de 1586, concedís as conselhèrs de Bossòst, Canejan e Bausen, era possibilitat de que decidisquen en causes civius, en ahèrs que non excedisquen des 60 *florins*, damb era exclusion de Les (tanben en terçon de Quate Lòcs) per respècte as drets dera Baronia.

Sabem qu'era branca Marco des barons de Les ja ère extinguida eth 16 de noveme de 1649. Alavetz, vam a estudiar totes es donades qu'auem trobat sus era Baronia d'abans d'aquera data.

De totes manèras, abans ei interessant d'analisar es diferentes personalitats des membres successius d'aquera familha Marco, pendent es lèu dus cents ans dera sua trajectòria coma barons, en ua panoramica senzilla que sonque matise es diferéncias individuaus e ambientaus.

Eth prumèr Benito Marco lute tenaçament entà conseguir era Baronia, encara que non ei aranés, donques ven des sues tèrres dera Ribagòrça, mès deishant-se portar per ua passion pera Val e era sua gent, que sonque acabarà damb era sua vida e que hè impensabla quinsevolh possibilitat de cedir o d'ipotecar era sua Baronia. Aquest sentiment se va dissolvent enes sòns descendents, enquia arribar ara venda hèta per Joan Sapena e Marco en 1630, despreocupat de quinsevolh sentiment pera Val e es sues montanhes.

Seguim ara damb eth nòm "dera Pèira". Quan Joan Francesc de Gràcia de Tòlva passèc pera Val d'Aran entà redactar es sues descripcions, escriuec qu'eth baron dera Pèira, gentilòme de Gasconha, auie interposat un plet pera Baronia de Les, originant era seqüestracion judiciu des rendes. Açò siguec en 1612.

Quauque autor francés aфирme qu'era Baronia de Les passèc des ereus de Benito Marco ath baron dera Pèira, en tot dar a compréner qu'era licita propietat dera Baronia ère indiscutibla a favor deth gentilòme gascon. Veiram que non siguec atau.

Fabrici d'Aura e de Larbost, baron dera Pèira, ère un cavalièr gascon important en aute costat dera frontèra aranesa. Es aranesi, eth 14 de seteme de 1578, envien ath sòn emissari, Matèu Despons, entà que lo vage a visitar, entà tractar ua transgression de patzeries. Diden textuaument: "el barón de La Peyra es presidentes de las pacerías que tenemos en estas

fronteras y senescal de Nobosan, y tiene jurisdicción en donde están estos transgresores de las pacerías".

Es aranesi son prudenti. Era carta des conselhèrs ath virrei se referís ath panatòri de bestiar en Bausen, e encara que non se ditz, poderie auer afectat tanben ath bestiar d'abitants de Les, atau qu'ère temptador titular baron de Les ath baron dera Pèira, coma veiram que passe mès endeuant. Totun, ac eviten damb suenh.

Ei en Sant Beat, cinc ans mès tard (eth 28 de deseme de 1583), quan Fabrici d'Aura s'autotitole baron de Les. Actue pera part francesa en un arbitratge entre Joan Deu Cors, mercadèr de Sant Beat, e Joan Subirá, d'Arròs.

Non i a dobtès de qu'eth baron de Larbost, Fabrici d'Aura, sagèc d'arténher era Baronia de Les. Ua prumèra senténcia declare en Barcelona, eth 16 de mai de 1585, qu'en plet que sosten contra Joan de Vilanòva (de Perpinhan) pera Baronia de Les, ei competent eth governador dera Val d'Aran. Eth 3 de noveme d'aqueth madeish an preten aqueth dret deuant deth governador.

Encara que non ei deth tot segur que se tracte dera madeisha persona, segontes un document de 7 de juliol de 1587, un mossen dera Pèira envie uns escrits entara Val d'Aran, en defensa des sòs d'uns francesi.

Tot e qu'eth baron Fabrici deuec de morir, eth plet seguís damb Jacme d'Aura, senhor e baron dera Pèira. Agustè, ei nomentat arbitre, damb Corebayray d'Aura, vescomde de Buret, senhor e baron de Larbost, ena reclamacion de 1.000 liures que realize eth doctor Boubet deuant deth tribunau de Tolosa, contra Joan Benosa de Joanic de Bossòst, sindic dera Val d'Aran, eth 26 de gèr de 1615.

Aguest Jacme o Jacòb d'Aura (donques se lo cite damb es dus nòms) deuec d'èster un òme violent ena reclamacion de çò que credie qu'ère eth sòn dret ereditari.

Era Reiau Cúria dera Val d'Aran, per provision de 1612 (era que vedec e citèc Joan Francesc de Gràcia), se ve obligada a seqüestrar es fruts, eth castèth e eth lòc de Les, prèvia citacion deth baron dera Pèira, "para evitar lucha armada en el pleito con Joan de Vilanova, sucesor de Joan de la Roca".

Per tant, auem dues descendéncias que discutissen es sòns drets sus era Baronia de Les: ua, era dera casa d'Aura; era auta, era des familhes Ròca e Vilanòva. Era prumèra semble basar-se en un dret ereditari, mentre qu'era dusau se base ena crompa per Joan dera Ròca en 1529.

Entretant, silenciosament, es descendents dera familha Marco (damb eth cognòm Sapena) utilizen es sòns arguments damb tanta abiletat que desautorizen as dus oponents. Conseguissen era Baronia de Les, per senténcia deth 16 de deseme de 1626, deth jutge ordinari dera Val d'Aran, que reconeish eth dret ereditari de Joan Sapena e Marco sus eth castèth e eth lòc de Les, damb era susprenenta concession dera jurisdiccion civiu e criminau (encara qu'auem vist qu'era Cancelaria der emperaire Carles retalhe quinsevolh dret sus era jurisdiccion criminau en 1528).

Abans d'entrar ena part dera istòria dera Baronia de Les relacionada damb era familha Sapena, ei curiós relatar era petita intervencion d'ues senhores (que se citen tostem en plurau): es "Demoiselles de la Illeta". Semblen auer aspirat tanben ara Baronia de Les, encara que sense era insisténcia de d'auti aspirants tanben refusadi pes tribunaus.

Aguestes senhores apareishen iniciaument en un ahèr que poderie dar lòc a sospites d'ua actuacion pòc eleganta. Eth 4 de seteme de 1637, en Vielha, eth visitador Armelha, qu'auie estat enviat entara Val d'Aran entà investigar cèrtes denóncies contra Joan Pau Brugarol, notari dera Val pendent quauqui ans, acuse ad aguest d'auer faussificat ues cartes de pagament per uns credits des senhores dera Ilheta contra era Val d'Aran. Cèrtament, non ei aguesta era soleta acusacion d'Armelha contra Brugarol, mès s'aguesta se demostrèc èster vertadèra, un se pregunte sus eth poder de captacion d'aqueres senhores dera Ilheta entà convèncer a tot un notari dera Val entà cométer, en favor des sòns credits, en ua falta d'aquera gravetat.

Es senhores dera Ilheta arriben a presentar ua reclamacion judiciu sus era Baronia de Les. Ena senténcia deth 21 de juriòl de 1640 se refuse era sua peticion, deishant clarament establít que son deth Règne de França. Tot e atau, es senhores non se conformen, e an d'obtier ua provision er 11 d'agost d'aqueth madeish an. Entre era senténcia judiciu e eth maucontentament que semble desprener-se des longues explicacions, es senhores desapareisher en dera scèna, e non les torni a trobar en relacion damb era Baronia de Les o era Val d'Aran.

Auem citat ara familia Vilanòva, coma aspirants ara Baronia de Les, encara que perdedors. Ei interessant de conéisher quauqui detalhs dera sua intervencion en aguest ahèr.

En Archiu de Simancas, datat de 1555, existís un interessant document: "Relación de los lugares que ay en la Vall darán y los vezinos que tienen". Aquiu se declare qu'era renda de Les ère des hilhs d'un Miquèu Vilanòva. Dilhèu un d'aguesti hilhs siguec eth Joan de Vilanòva, "domicellum", de Perpignan, qu'apellèc ath vicari de Rosselhon pes molèsties que li causauè eth governador

dera Val d'Aran sus era Baronia de Les, a instància de Fabrici d'Aura e Larbost, baron dera Pèira. Se lo declare nòble. Prèviament, s'a admetut era competècia deth governador dera Val sus aguest ahèr. Tot açò se cite ena prumèra senténcia de 1585.

Era familha Vilanòva auet d'acceptar era senténcia contrària en 1626, e mantenguec era sua importància per d'auti camins. I a un document de 1661 que parle dera Baronia de Perves, hènt referéncia a Joan de Vilanòva e Perves. Non è tornat a trobar aguest cognòm ena istòria de Les.

Enquia ara auem anat vedent es discussions, longues e insistentes, entre es familhes que credien auer drets sus era Baronia de Les, damb era conclusion, que non dèishe d'èster logica, de que s'establisque sus es descendents de Benito Marco, eth prumèr baron: es Sapena.

Totun, entà tier aqueri drets e abans d'obtíer era senténcia favorable en 1626, aueren de superar un aute inesperat obstacle: era intervencion deth Bisbat deth Comenge a trauès deth sòn oficiau e vicari generau ena Val d'Aran, que dicte ua senténcia en favor dera Comunitat de Presbiterians de Les, sus es dèimes dera Baronia. Eth sòn compliment se garantís damb ua interlocutòria de possession en sòn favor, eth 16 de mai de 1621.

EPÒCA DETH VISITADOR

Es prumèrs brotons de çò que dempús se convertirà en arbe unit ara istòria de Les, era Baronia, mos an hèt a separar-mos deth contèxte istoric d'aquera epòca, que sense dobte afectèc ath pòble, atau coma a tota era Val d'Aran.

Era sua dinamica mès destacada contunhe d'èster es invasions franceses, maugrat era acta de Loís XII, signada en Blois eth 18 de deseme de 1512, en tot reconéisher qu'era Val non ère francesa, coma se reitère ena declaracion de privilègis fronterers de Francesc I en Molins en 1537, e era de Loís XIII eth 21 de junh de 1634 en Sant German en Laye.

Mossur de Sant Joan arribe a embarrar ath governador Gaspar de Mur en Castèth Leon en 1524, enquia qu'ei desliurat peth duc de Cardona damb nau cents òmes. Joan Gómez, governador en 1597, venç en Salardú as tres mil luterans deth vescomde de Sant Gironç.

Damb seguretat, es òmes de Les participèren en aqueres defenses dera Val contra es invasions franceses, que non deishauen de produsir ues situacions estranhes, pr'amor que mentre es soldats d'un costat e der aute se pelejauen enes pòbles e passi fronterers, es pastors des dus costats dera frontèra se protegien mutuaument des perills des fòrces armades.

Entre 1598 e 1599 Les participe en un ahèr de vitau importància: era disponibilitat de mosquets e arcabuses entara defensa dera Val.

Eth dia 10 d'octobre eth Dr. Brugarol escriu des de Barcelona as conselhèrs dera Val sus es gestions qu'amie a tèrme contra era exigència des reuèctaires dera leuda, dera qu'es aranesi n'èren exempti. Entà crubar-la auien confiscat ua carga d'arcabuses

qu'ère part d'ua expedicion que condusie eth sindic, dera quau portarie era rèsta de cargament enquiara Val, mentre que Brugarol sajarà de prestar fidança o pagar damb protèsta, entà liberar era carga confiscada. Ditz: "Lo Sindic ha fet assi molt be son deber y solonat moltde manera que puis certificar a Vs. Ms de tota bona dita".

Eth 8 de noveme es conselhèrs de Les, inquieti peth retard, e interessadi en qu'es arcabuses arriben, decidissen apoderar a Pèir Forcada Cosso, atau:

lan mil sinc sens nuranta y goeyt dies deu mes de nobembre a et loc de les Vall de Aran et en presentia de my nottari y dels testimonis desos scritus personalment constituits lo Consell ajustat y congregat ab arepic de campana al loc acostumat de si lo Consel de dit loc Juan Trei Juan Ane Consols Juan Bares dit de Peironet Pei Prat Consels Domenec Boia Domenec Pares Blasi Boia Juan Busquet Juan Bares Arotges Solera Juan Artiga Juan de Peremarti Arofer Bares de Peironet Arnaut Aures Domenec Castan Juan Boia Parent Juan Castanya Juan de Pe Marti dit der Gabaga tots de un grat y de una voluntat tant per son nom propi que per part de tota la universitat dan plens poder a Pei Forcada Cosso que tot lo que per dit Forquada fara per via de obligatio fos per sobre les arcabuses del Rei Nostre Señor la universitat de tira per fet y agradable y en deguna causa contraveni y ataca ac an jurat y promes sobre los quatre sans evangelis corporalment fogitats de no contraveni en lo sobre dit en presentia de Bernat Pie Boe Domenc Forquada tots de Les y de Mr. Medan arsipreste signat.

Eth dia 10 tròbi un "Memorial del que jo Arnaut Artiga he gastat en lo cami de Barcelona a sercar los arcabussos y mosquets la Diputatio dexta all Vall de Aran", çò qu'indique que Forcada sonque s'encarguèc de recuélher en Vielha es que

corresponien a Les. Se matise en "Memorial" que son armes qu'era Deputacion dèishe ara Val e que non son propietat d'aguesta darrèra, senon que son en depòsit, per tant, non an de pagar cap impòst. Totun, er an següent, logicament, es aranesi mantien qu'es cent mosquets e es dues centes arcabuses an d'èster dera sua propietat, sense pagar arren, donques era Val qu'a estat totemp "baluart de Cathalunya", e atau, a ajudat damb personas, sòs e armes en cas d'atac, coma en 1438 quan les envièren a Arnau d'Erilh, e pr'amor d'açò demanen que "la obligatio...tenen fermada sie cansellada", donques "no havent resistit dita vall al frances Cathalunya haguere rebut grans danys yrreparables".

Non pogui resistir-me a nomenar quauqu'ues des despens deth "Memorial" d'Artiga: ues sabates per 6 reiaus, cromptades en Vielha en gèsser de viatge, donques en Barcelona, en arribar, en cromptèc ues autes damb "unes mitges calzes negres" que li costèren 7 reiaus; era despensa diària qu'ère de 3 reiaus e era gratificacion entath secretari deth virrei, "que altrament noll volien admetre", ère de 17 reiaus (ja existien petites corrupcions!). Maugrat tot, auec de pagar leuda en Manresa e en Pònt de Suert, donques era negacion l'avesse retardat massa. De totes formes, auec mala sòrt: sigüec malaut en espitau de Sant Nicolau de Pontelhs, auent de pagar 16 reiaus e miei.

Ena dusau mitat deth sègle XVI eth nombre dera poblacion de Les semble auer variat pòc. En juriòl de 1555 visite era Val eth Sr. Johanot Salva, damb era mission d'estudiar er estat de Castèth Leon e prepausar es reparacions e armament mès convenents. Consulte damb eth Conselh era possibla collaboracion des sòns abitants, e tròbe ua immediata acceptacion, mès deishant ben clar qu'es antics privilègis non

obligauen ara reparacion deth castèth, e qu'era ajuda qu'ara se prestatie serie de caractèr voluntari. Atau, se hè ua relacion des abitants de tota era Val, que son un totau de 868 vesins de hèt, damb 618 naturaus e 250 estrangèrs, non neishudi ena Val. Dempús de citar a Vielha damb 70, a Bossòst damb 60 e a Vilac damb 40, cite a Les damb 40 tanben.

S'auem en compde que Salva hè ua relacion des vesins naturaus, aguestes chifres coïncidissen aproximadament damb es que tròbi en seteme de 1594, quan Tiburci Spanochi, que deuie d'èster un expèrt engenhaire militar encargat dera revision des fortalèses de règne, visite era Val, redacte un informe sus Castèth Leon e d'auti castèths aranesi e mos da eth nombre de vesins de hèt: 107 en Vielha, 100 en Bossòst, 60 en Vilac, e 60 en Les. Damb prudéncia, non namente eth castèth de Les, donques ja non ei de jurisdiccion reiau senon que pertanh ara Baronia, qu'en aqueth periòde ei en possession dera familia Sapena e Marco de Valéncia.

Ath long des ans era Val a anat patint ua deterioracion ena aplicacion des sòns antics privilègis, en part, pera manca de compilacion e modernizacion, e en part, perque es panatòris des tropes invasores an desequilibrat es concèptes de propietat tant a nivèu individuau coma collectiu, en tot repercutir en un besonh d'autodefensa qu'a coma resultat era proliferacion der usatge de diuèrses armes de defensa que tanben conven reglamentar. Era distància e era continuïtat des accions beliques a creat ua deishadesa, a nivèu deth govèrn centrau, en coneishement des condicions de vida ena Val e des sòns vertadèrs besonhs estructuraus.

Pr'amor d'açò, Felip III envie ath visitador reiau Joan Francesc de Gràcia de Tòlva, assessor deth Comdat dera Ribagòrça, que

publique era sua relacion en 1613, aprofitant era sua visita entà restablir es *Ordenacions e Privilègis* en ua espècia de còdi actualizat.

En descriuer eth terçon de Quate Lòcs, Gràcia, tot e que hè equivàler era ètnia raciau des sòns abitants ara des auti dera Val, matise qu'era condicion, es costums, era vestimenta e eth tracte son un shinhau diferenti. Destaque qu'era sua lengua ei puntaument mèns pura, e qu'es sòns costums pacifics les hèn mens estacadi ara milícia, molt semblanti ara gent dera Gasconha, damb es que tracten freqüentament.

Dempús de citar qu'es fruts deth lòc son seqüestradi damb provision juridica, pr'amor deth plet interposat peth baron dera Pèira contra eth baron de Les (deth que ja auem parlat), ditz qu'eth castèth auie estat demolit recentament, a excepcion d'ua tor molt fòrta sus un malh.

Gràcia passe a descriuer era forma de vestir, ar estil gascon, damb vestimentes molt sarrades e ajustades ath còs. Dempús da ua descripcion des caractèrs, ena que dèishe entreveir que s'ofenen per quinsevolh paraula descortesa, procurant dempús préner plaser damb es sues injúries "con que se siguen entre ellos tantas muertes y heridas". Laude era sua fermetat animica, era sua tenacitat en conservar es sòn costums e libertats, era sua religiositat, eth sòn respècte pera execucion dera justícia, era sua inclinacion peth comèrç e eth sòn coratge entara guèrra.

Aguesta qualitat guerrèra, tant de besonh en aquera frontèra, estone ath visitador, que ditz: "traen de ordinario pedreñales cortos y dagas muy largas, armas ambas a dos peligrosísimas". Açò lo pòrte a recomanar ena redaccion deth sòn informe, ua limitacion der usatge desmesurat d'aqueth tipe d'armes en tempsi de patz.

En parlar der impòst vesinau deth galin reiau, l'assimile ath "cester" catalan, damb era diferéncia qu'entà que siguen egals eth galin a d'èster molt plen, e eth "cester" molt just. Les ère exempt deth pagament deth galin reiau, peth sòn Senhoriu unit ara Baronia, siguesse qui siguesse eth titular reconeishut ara fin deth plet pendent.

Gràcia parle tanben dera situacion comerciau dera Val, e Les deuec de veir passar aqueres mercaderies que venguien damb exempcions dera rèsta de Catalonha, en tot intervier ena sua circulacion e distribucion. Encara que supausadament èren entar usatge exclusiu des aranesi, se i auie un excedent s'exportauen entà França.

Des de 1511 es sindics podien entrar ena Val enquia cinc cents quinaus d'òli e tot eth vin, horment e sau que volessen, mès "para usos, y no para mercadejar". Pendent era sua visita se'n deuec de dar compde der incompliment d'aguesta darrèra condicion, e probablement suggeric ath rei era convenença d'actualizar mès generosament eth privilègi. Felip III, eth 15 de noveme de 1615, autorize as aranesi a exportar entà França teles de lan teishudes en país, sau de Gèrri e Morrères, òli e d'outes mercaderies, atau coma a importar de França horment, vin, caucèr, pesca salada, tabac de còrda e enquia mil caps de bestiar mulassèr. Tot açò damb exempcion deth pagament des drets de doana corresponenti e tant en tempsi de patz coma de guèrra.

Ena istòria dera parròquia de Les i auec un long periòde pendent eth qu'auec coma annèxa era glèisa de Santa Maria de Bossòst, probablement perque era de Les siguec un des dus archiprestats dera Val des d'ua epòca molt antica. Açò siguec atau enquia 1546, an en qu'eth papa Paulo III nomentèc rector

de Bossòst a mossen Miquèu Benosa, des de Mosur, sacerdot de prestigi que siguec delegat entà anar entà Roma en diuèrses ocasions, e que hec a separar era glèisa de Bossòst dera parròquia de Les, suprimint era sua antica dependéncia coma annèxa.

Non dèishe d'èster curios qu'eth terçon de Quate Lòcs viuesse pendent molti ans era madeisha dicotomia de poders que tota era Val d'Aran. Eth poder politic depenie deth rei d'Espanha, mès er eclesiastic depenie deth bisbe de Comenge. En Quate Lòcs (a viatges aperat terçon de Bossòst enes documents antics) era preponderància politica semblaue centrar-se en Bossòst, e era eclesiastica en Les. Aquera separacion li dèc a tota era Val d'Aran ua defensa alternativa des sues aspiracions, apellant a ua autoritat entà defener-se dera auta, segontes es sues convenences.

Era administracion des bens e rendes qu'afectauen ara glèisa se portaue rigorosament, amassant era vigilància de clèrgues e laïcs. Existic un "Libre y memoria feye a nosaltres a mi Bernat Boya Archipreste y Balles de la yglesia sibe obrers com son Juan Artiga y Pere Boia de parent lo anny 1658 principiat a los 22 de Agost".

Totun, es nòtes non comencen enquiath 22 de seteme, quan se reciben, coma renda dera glèisa, sèt cargues de horment, mès diuèrses quantitats de milh, milhòc e horment. Ua part de çò que se recebec servic entà tornàc ara "confraría de pietat", qu'ac auie auançat anteriorament en efectiu. Es 28 reiaus qu'auien prestat valien 13 galins e miei de horment.

Antòni Barés de Pironet auie portat de Sant Beat "ab ses diners" 3 liures d'òli, e se li torne un galin de horment. A Maria de Sastre se li da un aute galin de horment "de les loganderes

pera fer secar lo mil". A Joan de Bieu, de Bausen, se li dan ueit galins de horment que se li deuien des de 1656, an en que sigueren bailes dera glèisa Joan Boya de Parent e Joan Barrau.

Damb es confraries (tant era dera Pietat coma era de Sant Joan Baptista) i auie un tracte freqüent, quasi semblaue ua sòrta de compde corrent damb es hons respectius, encara que reflectint damb suenh era situacion en libre. Eth 3 de noveme de 1658 se pren ua quantitat dera dera Pietat:

per mans de m^o. Juan ane y de Juan ger menor de dies balles de dita comfraria una pistola de or y un trentin de la dita pistola y trentin ne abem de fer blat y mill a raho de buit targes per galin de blat y ell mill a 6 targes y dita pistola labem donada a lo factor de dufrestie per oli y candela .... sent present pere boia de parent al pas de la creu de la villa de les.

Aué, era operacion mos semble d'ua cèrta complexitat: ues monedes que s'an de convertir en cereaus, se comencen per entregar a cambi d'òli e cera. Totun, damb tota seguretat, se complic era finalitat que se les auie encargat as responsables.

Mès endeuant semblen ocupar-se damb un nau matís: "lo trentin lo tenim empleat meitat en dorar lo cals gran". Se calie daurar eth calici gran, ère logic que s'aprofitèsse era cuelheta recebuda entà includir eth sòn pagament en cercle comerciau d'aqueri dies.

Maugrat qu'es ahèrs eclesiastics deth pòble, e de tota era Val, depenien deth Bisbat de Comenge, tanben obligauen a quauque clèrgue a bèth long viatge enquia Barcelona. A Mn. Père Boya se li dan 2 reiaus "de ferar lo rosí den quant ne aná enta barsalona".

Era hèsta de Sant Joan se celebraue de forma extraordinària, inclús damb eth besonh d'utilizar vestimenta eclesiastica prestada. En 1659 diden: "los dos fadrins dejan lo diner als capelans pera los bestits de la yglesia los qualls son de Salardu". Mès conven corregir aguesta deficiència dera glèisa de Les, de manèra qu'en noveme d'aqueth madeish an, "juntats y congregats los sors. desents de la villa de les y los balles de la yglesia" (era qualitat d'èster persones decentes da autoritat ara decision), decidissen destinar ua quantitat "pera comprar uns ornemens pera dita yglesia en barselona".

Entad aqueth viatge se da 1 reiau "de a ocho" e 1 reiau d'ardit. Logicament, quan es de Salardú baishen entà Les tà recuèlher es ornamentals que les auien deishat, se les convide generosament: "lo dia que los faderins de salardu bingueren a executar lo que abien dejat als capelans que ere als 25 jun gastí al dedeses pera sopar 3 quarts de bi 22 targes al dematí a dinar 29 targes".

I a molti detalhs dera vida vidanta. Quan calie compdar damb especialistes qu'èren luenh deth pòble entà hèr es trabalhs de besonh: "ne abem donat 19 galins de bralt a maria agna la moler del pentre de sanct biat per lo sacrari"; "abem benut miga carga de mil a 8 targes per galin a el saraler de yesa pera pagar la clau de la porta de la yglesia". Ja siguesse entà apariar ua clau o repintar un sacrari, calie desplaçar-se, damb es dificultats deth trajècte, qu'èren màgers laguens dera Val qu'anant entà França.

Es bancs, e dilhèu er armari dera sacristia, auien de besonh d'èster adobadi, e entà crompar "les fustes de seridé" se pague "miga piastra", un tipe de moneda qu'encara non auia trobat en aguesti compdes, enes que se crotzen monedes franceses e espanhòles, coma era "mija dobla sibe pistola" nomentada en libre.

Tanben auec d'èster reparat eth campanau: "abem donat a los losers una mesura blat pera fer losa pera lo campanal".

Non pòt mancar quauqua referéncia ath baron de Les, qu'en aguesta epòca (ar entorn de 1660) ère Pau Cao de Benós e Condessa: "de executar a los que debien que ageren de cobrar al balle del baró de gastos y en una altra ocasió". Non son guaire explicits, mès inclús enes compdes dera glèisa de Les, i ère era preséncia deth baron de tant en tant.

Se ven un hormatge entà crompar òli (entara lampa deth sagrari). Eth governador les pague 2 dobles per dues cargues de horment, çò qu'ei plan curios, donques normaument Castèth Leon s'abastie enes pòbles de Lairissa. Dilhèu aqueth an aueren mala cuelheta.

En an 1661, ua partida deth libre reflectís eth resultat d'ua cèrta imprevision: "a miga quaresma benerem a Juana de pabiit 4 galins mill bo pera comprar candela y oli". Quedar-se sense cera ne òli a mieja Quaresma deuec d'originar quauque desgust as responsables.

Pendent aquera Quaresma passèren causes especiaus:

la 4º dominicha de quaresma gastaren en compania de mº bordes y de mº Juan ane de laurens present Juan ger balle 24 targes per aber predicat los dits reverents en casa de pere boia de paret.

Desconeishi perquè dus capelhans prediquen aqueth dimenge de Quaresma en casa de Père Boya de Parent; dilhèu ère malaut o impedit, e pr'amor d'açò aueren damb eth aguesta delicadesa, eximint-lo de quinsevolh pagament, donques vedem coma es despenes s'includissen enes compdes generaus.

Pendent aquera Setmana Santa se gastèren 10 francs e miei entàs "tenebres", ath delà de mès òli e cera, damb "20 piches bi 2 lls. congre 4 merlus un real sardines", entà respectar estrictament era abstinéncia.

En arribar eth dia de "pasqua florida" se gasten 8 reiaus ena grana celebracion.

Ei susprenent de veir enes vendes un gran nombre de hemnes compradores: "unes dones de caneyan", "la moler de jaume de aromegau", "maria de barau la moler de Juan bordes", "maria de Juan de sancsi", "maria de peironet", "Juana de pau", "blancha la font", "maria del sastre", "maria de laurens", etc. Semble coma se damb eres es tractes siguessen mès senzilh.

Se crompe era crotz e se pague as escultors per apareiar eth retaule ("a los scultors per lo retaule").

En an 1662 i auec visita pastorau deth bisbe de Comenge, qu'aprofitèc entà confirmar. Açò ac deuie de hèr en totes es sues visites pastoraus, que se realizauen cada sèt ans.

Dia als 7 setembre visilia de nostra Sra. entra lo Sor. Bisbe de Comenge en la vall a fer bisita y a confirmar y comensa de vesitar en la yglesia de Sanct Sarnin de Caneyan y tambe lo dit dia ana a bausen y sen bingue a fer posada en la villa en casa de Bernat Boya y estigue lo dia de nostra Sora. en fer bisita y digue misa de pontifical en la yglesia parchial de Sanct Juan Baptista de les y en altre del dia sen puga a villa - supausi que vò díder Vielha-.

Eth dia 20 confirmèc en Bossòst a trenta dus gojats e trenta tres gojates, que pensi qu'èren toti es de Quate Lòcs, donques en Canejan, Bausen e Les semble que sonque anèc a hèr era visita pastorau.

Abans d'aguesta visita ja s'auie restaurat era glèisa de Sant Joan Baptista, qu'auie patit un incendi eth prumèr d'abriu de 1655. Isabèl Soler ac nomete en sòn testament, en tot deishar un legat de 5 escuts petiti en moneda francesa: "y mane dita testadora se done a la yglesia de Sanct y Joan de les sinch scuts petits de la matecha moneda per quant es cremada".

De hèt, era data d'aqueth incendi poderie èster de 1653 e non de 1655, donques ei possible que non s'auesse reconstruït deth tot pendent aqueri ans de diferència, recomanant ara testadora de deishar un legat entà contribuir ara sua reparacion totau.

Eth dia 7 de hereuèr de 1653 se produsic ua invasion francesa que veigui mencionada en un document dera epòca:

Dia als 7 febrer 1653 entra la armada francesa en la vall de Arán, general Auba terra y entra dita armada per les escales per Saralongua per lo portelló y per lo estrerral de canejan y estigué dita armada en la vall 8 dies y puja escoadrons fins a Viella y cremaren a la villa de Les y la de Bosost y en Les cremaren la yglesia de Sanct Joan Bautista y no cy ba demorar res sino les parets ni calix ni custodia ni ningun dels hornaments sacerdotals y tambe cremaren la capella del cap del pont de Sant Jaume les moles no i resta que 4 cases y 4 bordes fou cremada dita yglesia y villa als 13 del predit mes y als 15 se retirá la armada a francia y als 18 del predit mes se retorna la gent en ta la vall per que sen eren pasats en espanya ab grans treballs fins que lo pare ni la mare no se sucedaben del fill ni de la filla.

Non se parle deth castèth dera Baronia, que, sense dopte, tanben auessen cremat es francesi. Totun, rebremem que ja auie estat destruït en 1650 pes tropes de Felip IV, atau qu'es sues roïnes ja non auien cap interès ofensiu.

Les, o mès lèu quauqu'un des sòns abitants, son nomentadi en un ahèr freqüent dera vida comunitària d'aqueri ans: es que viatjauen peth territòri aranés e pes limitròfs damb França, representant bèth monastèri famós, e demanant aumòinaes entà sostier-lo.

En sègle XVII eth monastèri mès representatiu ère eth de Santiago de Compostèla. Es poders se dauen as sacerdots dera zòna de Sant Beat, mès excepcionaument, en 1640, se li concedissen a ua hemna, Joana Soule. Segontes era importància dera diocèsi s'arribaue a acòrds d'arrendament, donques eth peticionari percebie ua part des aumòines. Tanben i figure eth de Montserrat, quan eth sòn procurador generau en Catalonha designe un substitut entà "tout le Pays de Gascoigne, en ce dit royaume de France".

S'arribe a mencionar a Nòsta Senhora deth Pilar en 1640, quan un aranés de Vielha, Pèir Ané, represente as canonges d'aquera basilica e nomete as sòns pròpris representants en Les, encara qu'eth document francés ditz textuaument: "de Les en Comminges" (cau rebrembar era jurisdicción religiosa deth bisbe de Comenge ena Val). Era representacion s'autrege entà demanar aumòines ara diocèsi de Comenge e Bearn, en un territòri d'ua cèrta amplitud, damb un cànon de 80 liures *torneses*, que se podien pagar era mitat en Nadau e era auta mitat en principi dera Quaresma, çò que da a compréner qu'eth desplaçament se realizèc en iuèrn.

Es procuradors acostumauen a percéber es aumòines de diuèrses formes: òr, argent, gran, lan, lin, ròbes, cera, bestiar, etc. Anotauen en un libre dedicat ad açò es nòms des que desirauen entrar ena Confraria, e es aplicacions des misses de defunts.

I a descripcions des mòrts reflectides en libre:

sastre al punt de miga nit rebé tots els sacraments feu testament y le se feren honres a cos present yuntats tots lo Reverents del quatre locs morí de mal de fige y de cambres de sanch tenie sanglot y bomits en sa malaltia. - E ua auta: - morí al punt de miga nit de mal de part no pogué parir

Mès es testaments, tot soent dictadi a punt de morir, acostumen a començar damb un optimisme esperançat: "detenguda de una malaltia en son lit alegre y sana de son enteniment fa y ordene son hultim testament y bol ballge de codisill". En aquest testament dèishe ath sòn marit 10 liures "per los bons serveis té rebuts de ell".

Es testaments tanben servissen entà certificar crubaments e pagaments des que non en quedaue constància documentau, coma en aquest cas: "lo deu 30 y set reals diu los té pagats per ell y diu que ell Sor. governador ere present quant pasaren comptes al peu de la scalera de Sancta barba". Tot da a enténer qu'eth pagament s'efectuèc laguens deth pati d'armes de Castèth Leon, en Es Bòrdes, en preséncia deth capitan governador, e laguens dera escalereta dera "santabárbara" o polvorin.

En casi excepcional ("ell quall morí de aber caigut de un nogal en sadau contesa y no pogué fer testament") s'utilizaue era formula deth testament "de pietat", qu'en aquest cas se realizèc pera mair, eth frair e es tres tutors, entre eri un capelhan, toti de Les.

En hereuèr de 1660 tròbi ua pròva de qu'eth castèth existie, probablament en roïnes: era testadora dèishe ath sòn marit "la

bordeta dalaunt abiten lo quall del peu del castell yunt al prat".
Eth madeish an un mainatge morís en soletat:

morí...menor de dies en lo prat del cau...yunt al tarter de la
corbasera morí de caure de un tell fet fuella nol trobaren fins al
matí estigué tota la nit en lo loch aunt morí

Se procure evitar era maudidença:

Dia 26 Agost 1659 se feu presa de quatre dones per falsos
testimonis haber fet proses falls y foren librades als 5 dies del mes
de setembre y lo alferis montero les torná en sas casa franques y
quities

Comparativament, Les ei eth dusau pòble dera Val, damb
Bossòst, que tanben a 80 vesins, sonque dempús de Vielha que
n'a 100 laguens d'un totau de 854 vesins en tota era Val d'Aran,
qu'a 33 lòcs abitadi, damb Vila separat d'Arròs, e compdant
tanben a Montgarri e Castèth Leon.

I auie 69 glèises e capèles, damb 117 eclesiastics, e 5 castèths
ath delà des 23 tors de defensa.

GUÈRRRA DES SEGADORS

En Les, era moneda de major circulacion ère eth *teston* francés, equivalent a 3 reiaus e 7 maravedís, o 5 sòs d'Aragon.

Aquera moneda portaue en ua cara, ua crotz damb ua flor de lis en extrem de cada braç, damb ua òrta HENRICUS IIII FRANCORUM ET NAVARRAE REX; e era auta cara, depenie deth sòn lòc de batement: s'ère en Bearn, portauen un escut d'armes dividit en tres, damb tres flors de lis, es cadenes de Navarra e dues vaques, e sus er escut ua corona reiau; s'ère en París o era rèsta de França, portauen es tres flors de lis damb era corona reiau, mès sense es cadenes ne es vaques, damb era òrta SIT NOMEN DOMINI BENEDICTUM.

Coma auie molt pòc argent, donques mès dera mitat de cada pèça ère de coeire ei era que mès circulaue. Era moneda espanhòla, mès rica, ère acaparada e ère molt estranh trobar-la en circulacion.

Arribe eth 7 de junh de 1640 e era Guèrrra des Segadors. Es governadors dera Val: Pèrre de Montcada, Francesc Samper, Jacint de Toralla e eth sòn hilh Loís, se debaten entre era leiautat a Catalonha e eth sòn ancestrau refús dera França invasora, tradicionau dera Val d'Aran, dant lòc ara revòlta que produsic era arribada de Margarit damb es sues tropes. Aguest, en nòm dera Generalitat, ocupe era Val d'Aran en abriu de 1643.

Ena carta qu'escriuec eth dia 12 ath sòn frair, eth bisbe de Lhèida, parle de Vielha e de Castèth Leon, per tant, ei possible que Les e eth Baish Aran non patissen es penes d'aquera luta e es durs castigs des revoltats.

Seguissen es lutes, e en 1650 eth virrei de Catalonha, Pèrre de Marca, utilize era Val coma trampolin entath desplaçament de tropes.

Aqueth madeish an, es tropes de Felip IV cremen eth castèth de Les, qu'auie estat reconstruït dempús dera sua anteriora destrucccion parciala.

Coma veiram mèts tard, ei eth moment de cambi ena propietat dera Baronia de Les, donques era familia Sapena desapareish en 1649, estant substituïda pera familia Cao de Benós, procedenta de Lairissa.

En 1659 es abitants de Les tròben un periòde de patz, desirada per toti, damb eth *Tractat des Pirenèus* e eth sòn *Convèni Addicionau* de 1662.

A mejans deth sègle XVII era situacion politica de Les da simptoms d'ua cèrta desorientacion, coïncidint damb ua conflictivitat ena Baronia, çò que mos hè a creir qu'aguesta constituís ena istòria deth pòble (coma creigui que tanben passèc damb eth Senhoriu anterior) ua espia dorsau ena vida comunitària, que li da estabilitat e preponderancia ena vida collectiva, tant en pròpri terçon de Quate Lòcs coma en tota era Val d'Aran.

Mentre era personalitat deth baron ei clara e definida, maugrat es logiques discussions damb eth Conselh de Les, era personalitat deth pòble manten ua coesion en contèxte aranés.

Ara, damb un cambi dinastic ena Baronia (dera familia Marco ara familia Cao de Benós), qu'ei embolicada en uns plets longui e complicadi que comprometen as dera Ròca damb es Vilanòva e es dera Ilheta damb es frares de Murtra (e qu'acaben damb ues vendes e recuperacions desconcertantes), Les s'arribe a confrontar damb eth Conselh Generau d'Aran d'ua manèra

insolita, sense seguir eth camin normau a trauès deth pròpri terçon.

Eth 20 de seteme de 1640, eth notari Brugarol, per orde deth jutge Pasqual dera Val d'Aran, requerís as cònsols de Les:

De part del Magnifich Micer Pere Pau Pasqual doctor en drets Jutge ordinari de la vall de Arana citan com ab thenor dels presents scrits se cite als consols y universitat de Les pera que dos homens de dit consell ab poder de tota la vila compareguen diumenge que contarem als vint y tres del corrent mes de setembre en la vila de Viella per assistir als comptes generals que donará lo present any lo Sindich de la present vall y que axi mateix compareguen en dita vila de Viella lo diumenge abnas de tots sants y porten nomina dels homens de dit consell que se an y dehuen insecular en les borses de officis de la dita vall y consell general intimantlos y notificantlos que si no comparexerán en dits dies se pasará avant en pasar dits comptes y enseculatió lur absentia en res no obstant y fas a instantia del Sindich General de dita vall per orde y determinatió de dit consell y provisió de dit señor Jutge. Datt en Viella a 20 del mes de setembre de 1640. - Dempús des signatures seguís atau: -fa relatió Pierres Vilamur sargant real y jurat de la present vall de Arán com a presentat la tras escrita intima a Juan Boya de Guillamuch y Pere Espanya Consols de Les personalment trobats en dita vila de Les als quals he liurat copia per ells demanada vuy a vint y dos de dit mes y any sic referentem et fidem facientem.

Quan liegí aquest document me susprenec era exigéncia deth sòn ton, abituaument innecessari enes relacions entre eth sindic e eth Conselh damb es comunitats dera Val.

Ei estranh qu'eth jutge Pasqual demane poders as dus representants de Les, pr'amor qu'es nomentaments èren publics e ua faussa adopcion de representativitat ère inconcebible.

Ei tanben estranh que sollicite ua relacion escrita des nòms qu'auien d'èster metudi en sac entath tiratge a sòrt entara eleccion generau, ja que s'acostumauen a enviar en cartes individuaus a mesura que s'anauen presentant es candidats e aguesti èren acceptadi pera comunitat.

Da a comprèner ua situacion conflictiva importanta er hèt de qu'amenace damb aprovar es compdes generaus e procedir a méter es nòms en sac se non complissen eth requeriment e non se presenten es delegats de Les.

Atau madeish, qu'es cònsols Boya e Espanha, en èster personaument requeridi, exigisquen ath notari Brugarol ua còpia formau deth document, semble confirmar ues friccions anormaus.

Picat per curiositat, cerquè antecedents, e trobè un document der 11 d'agost de 1640 que semble esclarir era situacion. Ei era "Sentencia contra la vila de Les en favor de la Val de aran sobre de pagar les tales".

Era senténcia (dictada peth jutge Pasqual, que declare èster barcelonés) comence atau: "Jhs. M^a. cum beatis Petro et Paulo humiliter invocatis", e consistís ena peticion, per part dera universitat de tota era Val d'Aran ara universitat de Les, deth pagament dera talha de 95 liures corresponentes ar an 1635, çò que mòstre un retard de cinc ans en crubament.

Ath delà tanben se solliciten 27 liures per ua exaccion relacionada damb eth bestiar mulassèr, e 45 liures pera talha de 1636. Dempús especifique: "dicta villa de Les cita est intra limites dictus vallis et quod tam in materia justitia quam politica est de jurisdictione dictus vallis". Seguís dident que Les s'a beneficiat tradicionaument des privilègis e libertats, coma toti es auti pòbles dera Val, mès inclús damb auantatges especiaus,

coma quan era sentència en França, a instància des senhores dera Ilheta, originèc eth pagament pera Val de 6.000 ducats, damb mès de 3.000 de despenses, obtient entà Les era dispensa deth domeni francés.

Es cònsols de Les nèguen auer era madeisha situacion qu'era rèsta des aranesi. Ei pr'amor d'açò que jamès an pagat es 25 *florins* des talhes annaus anteriores. Se basen en çò que confirmèc era sentència deth jutge ordinari dera Val en aqueth moment, Pèrre Joan Ademà, que reconeishie a Joan Sapena e Marco, militar valencian, diuèrsi drets de molins, prats, bòsqui e aigües, des quaus podien dispausar liurament es auti abitants dera Val, utilitzant era Baronia (encara que sonque nomenete ath sòn titular deth moment) entà eximir-se der impòst dera talha.

Hèn declaracions es testimònis deth sindic e des cònsols de Les, e se comenten es sentències anteriores favorables ath pòble de Les contra era Val en generau: era deth 17 de juliòl de 1576, era der 11 de deseme de 1604 e era deth 20 de seteme de 1635. Tanben se comenten era deth jutge Ademà deth 16 de deseme de 1626 a favor deth nòble senhor Joan Sapena e Marco "contra pretensos Barones ville de les".

Se compròven es vint-e-quate libres generaus dera Val, e es diuèrsi requeriments deth sindic. Dempús, "sacro sanctis quatuor dei evangelis coram nobis", s'arribe ara resolució definitiva, qu'ei severa contra eth pòble de Les: se revòquen e anullen es sentències anteriores, s'obligue a Les a contribuir as talhes comunitàries dera Val, s'ordene qu'envien as dus delegats abans citats (e se non ac hèn, que se'n nomenen d'ofici) e se declare que Les sigue includit enes cargues e usatges de privilègis comuns "reputentur pro veris vicinis dicte vallis", damb era

declaracion de còstes d'ofici ("imponimus neutram partem in expensis").

Era sentència se dicte en Vielha eth dia 21 de juliòl de 1640. Totun, quan se comuniquè as cònsols de Les, aguesti responen que la refusen, utilitzant un curiós argument:

que entenen que despres la visilia de sancta Madalena ja son entrades les ferias de la Regia Cort de la Vall de Arán y que axí entenen que dita intimatió es nulla y que nols pot correr lo temps de poder appellar fins que en dia juridich los sie feta dita intima y per consequent protesten de nullitat.

Eth jutge non ac escote e seguís endeuant. Er 11 d'agost d'aqueth an les amence atau:

Vist que los de la vila de Les no an nomenat ningun home ni arbitre conforme era declarat en la sententia per nos donada dins del temps prefegit pera nomenar los fochs de la vila de Les, ex ofittio he pressa informatió dels fochs dels tres tersons de las plasas reals y vista aquella no prenent la major part ni la menor declara que los de la vila de Les paguen las tallas y los demes carrechs se acostuman de pagar en la Vall de Arán per trenta fochs comensant a pagar lo dia dels comptes primer vinents conforme los demes fochs pagan ab la forma acostumada y aquesta es la mia declaratió feta lo dia y any sobredit.

Aguesta decision se comuniquè a Pèrre Forcada, sindic de Les, peth mosso Arnau Garona. De tot açò da fe eth notari Bartolomé Brugarol.

De totes manères, ena Val era justícia operaue damb ua cèrta tolerància, donques maugrat era sentència e era orde d'execucion en mes d'agost sus un des sòns ahèrs, se torne a requerir

as cònsols de Les en mes de seteme entà que complisquen damb çò que se les ordene.

Creigui qu'aguest intent d'aproximacion arribèc a dirimir es diferéncies, donques posteriorament eth pòble de Les seguic en dret de méter en sac es nòms des sòns representats escuelhudi enes eleccions entàs cargues deth Conselh Generau dera Val. Ac vedem ena sua istòria posteriora, coïncidint damb era restablida estabilitat ena trajectòria dera Baronia.

Eth Conselh dera Vila, en que se van succedint es proòms des diuèrses familhes, va establint capítols e ordenacions, necessaris entà reglamentar er auanç progressiu en desenvolopament des sòns abitants, es sues cases e patrimònis, e eth respècte pes propietats comunitàries.

Eth 8 de març de 1654 "estant yuntat y congregat lo Consell de dita Vila a son de campana ahon se sol celebrar lo Consell de dita Vila en lo carrer Publich y Comú de dita Vila junt al Sementiri de San Juan Batista de Les", damb es paraules "Capitulam, volem y ordenam", establís cèrtes ordenances.

Eth listat des reünidi includís trenta nau nòms, çò que mos da a entèner que se considerèc important, donques normalament n'i auie pro damb es tres cònsols, es tres conselhèrs e eth baile deth rei. En aguest cas, damb eth titre de "Prohoms", s'ahigen trenta dus òmes mès, entà dar mès importància e impausar un milhor compliment des acòrds que se sometèn a aprobacion.

Es amassadi semblen voler recuélher antics costums qu'èren en foncionament. Comencen, coma ei logic, reafirmant era fòrça des acòrds:

Que los manaments siran fets por los Señors Consuls de dita Vila, sigan obeits tant en Consell que fora de aquell, en cosas profitosas

y utils a dita Vila, y que aquells pugan los dist Consuls posar en execusió, conforme se use y se es usat en nostra Vila.

Totun, de mès en mès, es representants deth pòble s'an de desplaçar per ahèrs comunitaris, e les cau dar tota era importància de besonh ena sua representativitat:

També tota hora y quant que qualsevol home de Consell ó fora de aquell, siga habitant de dita Vila, será destinat a fer alguna diligència per lo profit de dita Vila com es de anar a pleydejar ó altres coses pertocantes a dita Vila, com es de anar a Viella, a Barcelona ó Madrid ó altra part, serán obligats a obeir la dita elecció

Laguens dera logica d'obligar ara collectivitat a facilitar era mission des delegats deth Conselh entàs gestions en d'auti lòcs, non dèishe d'èster curiós que, ath delà des desplaçaments entà Vielha e Barcelona, qu'entrauen ena normalitat, se parle de Madrid, a on semble que ja alavetz s'auien de resòler ahèrs d'ua petita poblacion coma era de Les.

Es conselhs s'an de celebrar damb orde e serenitat, mantient eth secrèt laguens e dehòra des reünions quan ac jutgen de besonh es conselhèrs:

Que tota hora y quant la dita vila será ajuntada sigue en Consell ó en Comestions de Vila, y que los Consuls manaran silency siguen obligats a obeir (...) y que també serán obligats los dits homens de dit Consell de asentarse cada un a son ordre

Tanben cau protegir es bens comunitaris contra quinsevolh immorau que, per mejans mès o mens illegaus, sage d'apropriar-

se'n quauqu'un. En aguesti casi, a mèis dera devolucion e dera multa, se castigue ath maufactor a pagar un minjar, que damb un sentit de confraternitat, a coma mission era acceptacion deth penediment der ofensaire, e tornar-lo a recéber coma membre dera comunitat, damb toti es sòns drets e obligacions, net de culpa un aute còp.

Que ninguna persona sigue tan atrevida ni gosada de pendrere ningun Comú de la Vila, tant de Senderes en amunt que de Senderes en avall, ni de una part ni de altra, sens llicencia expresa de dita Vila, vaix la pena de eser castigat per la Vila de un dinar de pa, vi y carn y altres penes ben vistes per la Vila ademés de quitar los dits Comuns

Es membres deth Conselh jurauen eth cargue eth dia de Sant Joan. Se bèth un d'eri non acceptaue eth jurament, ère castigat per toti es membres deth Conselh damb un dinar o sopar "a discrecio de pa bi y carn, o si es dia magre ab les viures se trobaran".

Es escuelhudi, en termini d'un mes des dera sua eleccion, auien de crompar-se mantas. Ère ua forma de garantir era manca de heired pendent es reünions comunitèries d'iuèrn, depenent d'a on se convoquessen.

Eth conselhèr escuelhut en cap, auie eth dret e era obligacion d'èster eth prumèr en gèsser dera glèisa. A mèis, eth Conselh escuelhie a dus des sòns membres entà èster proposadi ar archiprèst, qu'ath sòn torn n'escuelhie a un entà èster "valle" dera glèisa.

Eth Conselh rendie compdes annaument, eth madeish dia de Sant Joan.

Entàs compdes des "valles" dera glèisa s'establís eth dia de Sant Elòi. Semble qu'aqueri representats deth pòble, d'acòrd damb er archiprèst, s'ocupauen der enlumenat, deth recompde deth gran des dèimes e deth pagament de collacions e minjars, que deuien d'èster des enterraments.

Se parle d'ua relacion annau des bens dera glèisa, ua espècia d'inventari.

Coma enes auti casi, es penes per incompliment son de minjars, e en aquest capítol s'establissen ena soma de 10 liures aplicables ara fabrica dera glèisa.

Ei curiosa era coordinacion ena administracion des bens dera glèisa entre er archiprèst (que represente a toti es eclesiastics de Les, qu'èren quate en aquera epòca) e eth "valle" (representant as parroquians). Se dèishe ben clar qu'es compdes citadi les realize eth "valle", encara qu'eth prumèr en receber-les ei er archiprèst, abans qu'era rèsta deth Conselh dera Vila.

Es cònsols recentament escuelhudi auien de pagar ua quantitat un còp efectuat eth jurament. S'èren hilhs de Les pagauen 10 francs, curiosament "de moneda de fransa". Es forastèrs pagauen 15 francs dera madeisha moneda. Quede clar que non existie cap tipe de marginalizacion des forastèrs arribadi en Les, que podien accedir as cargues publics deth pòble, encara que damb un subercòst. Aquest subercòst non quede clar se duraue uns mesi o uns ans, donques non se definís eth termini que se requerie a un forastèr entà convertir-se en hilh deth pòble.

Se passen a establir es drets per avaloracions. Entàs deth bestiar s'a en compde eth "bestiar de cada pel", e s'era avaloriacion se hè ena plaça o dehòra dera plaça. Se parle tanben de d'autes avaloracions de "erbes y labors y altres tales", damb ua distincion entre "senderes en jos" e "senderes en sus".

Aguesti limits ("senderes") son clarament descrits: pera part de ponent comencen en "cap de la lonyera", cap ara "escala de Sant goan", rècte ath "cap de les penoses", rècte ath "cap de les pugas de sesus camp eladiu", rècte ara "pasada de coma arnaut", rècte ara "borda de soexas y pasada", rècte ath "carrer del cap del mall redon de bernux", rècte ara "borda de los de Arrebequet de sastades" e eth riu de Bausen; pera part d'autan comencen en "carrero de cap de paysas", pujant entath "cap de lo molloc", anant entath nòrd pera "tuhorna de la ejoalica", rècte ath "cap de lo mall de pijobert", rècte ath "turon de la caubera", rècte ara "posada de abedols" e rècte ath "pe del mall del poex fins al gote de la bo".

Ei possible que diuèrsi nòms siguen aué diferenti, mèz segurament que serie possible de reconéisher aguesti limits.

Se van plantejant naues situacions, que requerissen nauí acòrds formaus deth Conselh:

Dia als dotse de mars del any 1659 en lo carrer publich junt al fosar de la iglesia de San Juan .... que ningun habitant de Les no puga fer redalls en los rebosos dels prats en haber dallat aquells de les herbes maiors, a saber del riu de la Moleta vaixe aquell al berger de .... y de aqui en fora al riu de la Escalica, de riu a riu no hi puga fer redalls ni peñorar en lo prat de la Sala

Seguís en tot citar nòms de lindes: "cap del prat de Poto", "cap del camp del Barbe", "cap del prat de Soclodera", "la Escaleta", "cap del prat de la Font Cauda", etc.

Mèz immediatament es cònsols se n'encueden que s'an desbrenbat de reglamentar un ahèr important, atau que se tornen a amassar dempús de tres dies, eth dia 15 deth madeish mes:

Que ningu sigue tan atrevit ni gosar de vaixir ningun genero de bestiar de la montaña de cualsevol condicio que sie de la festa de San Juan Batista, fins a la festa de San Miguel de setembre vaix la pena de dos rals de plata aplicadors aquells la mitat a la Vila y la altra mitat als Consuls faran la execucio de justicia, sino fos bestiar de treball o altra bestiar que no pugues pujar a la montaña .... Que lo dia de Santa Creu puguen baixar bestiar lleyter, parells pera treballar y tambe lo bestiar mulam .... de aquell dia en aban, no se podra forsar a tenir dit bestiar mulam en la montaña, com les baques lleyteres .... Que ningun genero de bestiar puga entrar ni peixer la marja sive terme de Benque, ni de la Ribera, ni de Bernechs, de San Juan Batista fins a la vigilia de tots Sant: que lo terme de Bemque, y lo terme de la Ribera y Bernech, sera bedat fins a la vigilia de Nadal

Arribe er ostiu, damb eth tarrabastalh dera pujada deth bestiar enquiàs peisheus de montanha, per part des des majoraus e des pastors, que tanben s'an de sométer as costums, e que son corregidi per cònsols de Les quan es circumstàncies ac aconselhen:

Considerant y vehient lo abus y frau y dol se feye en dita vila per raho dels pastors que de cada any de poch temps a aquesta part habien posat un mal hus y costum en dita vila y pera traurel y posar el bon ordre, habem determinat, y votat en nostre ple Consell: que ningun habitant de nostra vila puga donar ni fer donar formatges per soldada a ningun pastor, sino al Mayorau de cada cabanada y aquell habitant o home de Consell que parlara ni fara parlar de donar formatges a dits pastors caura en la pena y pagara la suma y quantitat de vint y quatre rals de plata

En aquera amassada deth 12 d'agost d'aqueth madeish an 1659, ath delà des hormatges, se cite eth boder, e inclús er usatge d'un determinat encerclament:

Que los Mayoraus sigan obligats a posar lo bode sive mantega sobre les bacades de cada bacada de amo repartit a cada cual, sino fos per una necessitat o malal, o per altra persona que fos convenient a dita vila .... que no puguen vendre dit bode o mantega .... Que en lo Plan de Cuseca no se puga acorrallar ninguna begada ni ningun genero de bestiar, tan de comunitat que de ningun particular vaix la pena de dotse rals de moneda francesa

Enes multes impausades i a un matís que supausi qu'ei degut ath desir des cònsols d'establir diferéncias enes penes sense deishar d'utilizar es monedes mès abituaus en Les. Per açò, en bèth moment se parle de reiaus d'argent, e en d'auti, de reiaus en moneda francesa, que supausi qu'auie mens valor, e per tant, era multa resultaue èster un shinhau mès redusida.

Era vida diària hège que siguesse necessari formalizar acòrds de d'aute tipe, quaqu'uns qu'aué ja non s'utilizen. A continuacion en transcriui un que constituís era dòt d'ua joena que se maridaue. Ei deth 25 de hereuèr de 1656, e ditz atau:

In nomine Sancte Trinitatis patry et filly et spiritus sancti et in nomine sanctissime Virginis maria tociousque Curie celestis, en augment de gratia y multiplicacio del genero humá, matrimoni se ha tractat en fas de sancta madre la yglesia de paraules de futur y se speren solemnisar de paraules de present, de una part entre lo spos michel .... fill legitim y natural de pere .... y de Juana .... ex alia parte entre la honesta filla maria .... filla legitima y natural de bertran .... y de maria ..... tots de la parrochia de Sant Juan

Baptista de dita Villa en el qual matrimoni se son pactats yurats y acordats los capitols y pactes segents. Pet p^o. maria .... mare de dita sposa done de dot y en nom de dot a sa filla maria... la pardía que es junt al camp .... ab sas entrades y hicides franques y quites for de tots carges. Item lo done detrás de dita pardía yunt ala binasa .... tres canes de quart de pabi per lo fons del hort y quatre de amplaria. Item es pactat yurat y acordat que dita maria .... done a dita maria .... sa filla un tros de camp laboratiu asituat en los sechos darer la borda de la dita .... en carta de gratia precio redimendi per lo balor soma y cantitat de trenta scuts petits condant per scut bint y set targes y per targa quatre ardots moneda corent en la present vall ab pacte que la terra no guardan ni los dits trenta scuts tampoch y quant dita .... o sos hereus bolderan cobrar dita terra seran obligats de donar los dits trenta scuts. Item es pactat yurat y acordat que la dita maria .... es obligada de donar a dita sa filla dins quatre anns un anoler o anolera o set scuts petits si no te lo dit bestiar y sira quitia ab donarlo los dits set scuts. Item es pactat yurat y acordat que los primés neserán en lo dit matrimoni los fan hereus de bens paternals y maternals fill per fill filla per filla. Item es pactat que quant hichire cas de desanació lo deu no bolge sin frut de bendició serán tornades pages per pages dinerades per dinerades conforme bills exatarán o los presents pactes

Seguís damb era penalizacion, en cas d'incompliment, deth pagament de 50 ducats d'òr, aplicables per mitats ara part qu'auie complit e ara execucion de justícia.

Tot e que pera quantitat dera dòt semble èster ua familia damb sòs, era multa ei d'ua soma desproporcionada entara epòca, çò que mos hè a pensar qu'era mair se vedec obligada a dotar ara sua hilha contra era sua pròpria voluntat (ei curiós qu'eth pair non i intervengue), e aguesta volec garantir eth sòn compliment, donques era lèu non se compromet ad arren, atau

que non a perilh d'auer de pagar aquera enòrma quantitat en cas d'incompliment. Ua auta pròva dera reticència dera mair ei era manca d'illusion pera verquièra dera nòvia (se limite a vestir-la e cauçar-la segontes eth costum) qu'en d'auti documents similars se detalhe damb precision.

En un aute document, de 18 d'abriu de 1657, se procedís a repartir era eréncia der archiprèst, pes marmessors nomentadi, que son era rèsta de clèrgues de Les d'aqueth moment:

Com a hereus regidors y administradors de la asienda y bens particulars del quondam M^o. joan .... Arcipreste com cònte per son hultim testament fet y scrit per sa ma propria los quals sin ninguna sobornatió de persona del mon antes be de son bon grat cierta ciencia firma y agradable bolontat firmament valedor durador que en ningun temps se pogue reboquar ab aget publich insturment antes be bolen tingue vallor y efficacia en qualsebol tribunal del mon y fora de aquell los quals unanimes y conformes de una mateixa bolontat no discrepant lo un de la bolontat dels altro los quals consedesen lauden y atorguen carta de benda pura absoluta y total pro nunch et imperpetum a bos joan .... y a bostros hereters y subsesors presents absents que advenidors es a saber de un tros de terra laboratiba continguda y asituada en lo terme y teratory de dita villa .... es estada estimada per los Consuls de dita villa .... asestits dels consels y prohoms an estimat en dit camp a rahó de sinch scuts y mig per sesterada, per la cabesada a rahó de quatre scuts y mig que laurens .... perchador aprobat a perchat sis sesterades per lo fons y y dits consuls an estimat a rahó de 6 scuts y mig per sesterada. Item dit perchador a perchat per la cabesada tres sesterades y miga a rahó de quatre scuts y mig per sesterada que dits consols consells y prohoms an estimat. Item an estimat quatre reals lo germ. Item les parets an estimat quatre rals y dits consuls an estimat y abaluat dit tros de terra per la dita soma per pagar al predit .... bint y sinch lliures que dit .... habie

promes a sa neboda catarina .... en los pactes matrimoniales contractats entre dit .... y la dita .... y per pagar aqueles dits bints feren estimar dit tros de terra laboratiba ab bolontat y consentiment de .... mare de dit ..... com a ministradora y regidora de la sienda y bens del prebit .... - Acaben: - renunciand son proppry fur husos costumbres constitusions ley y pribilegis tant de la present vall que de cataluna

En document non còste qu'er archiprèt, en sòn testament, ordenèsse era venda d'aqueres propietats, encara que podem imaginar que siguec atau, pr'amor que sense aquera obligacion de vener-les a ua determinada persona, auesse podut trobar un cromptador damb mens complicacions, especiaument era d'auer de besonh eth consentiment mairau.

Entà jo, çò de mès important deth document ei era precision damb era qu'es quate clèrgues marmessors pacten era venda, damb era assistència de cònsols, conselhèrs e proòms, e er assessorament e avaloracion d'un perit aprovat, de manèra qu'arrés non pogue dobtar dera transparència dera operacion.

Ei curiosa era diferència enes valors establidi pes cònsols, segontes era qualitat de cada part dera tèrra transmesa. A ua mieja de 5 escuts e miei per galin, avaloren damb 4 escuts e miei era cabeçada, e a 6 escuts e miei, er hons. Er èrm s'avalore damb 4 reiaus, coma es murs de separacion.

Era que'n ges beneficiada ei era neboda Catarina: de tota era operacion se'n deduís que crubèc es 25 liures que s'auien pactat en contracte matrimoniau.

Coma ei logic, ena fin deth document se parle dera tèrra que se pòt trabalhar, donques er èrm (e inclús es murs de separacion) son un complement sense importància, que pòc se quantifiquen en relacion ath prètz finau.

ENTRE BORBONS E ARCHIDUC

Abans d'entrar ena naua situacion politica qu'originèc en tota Espanha eth cambi de dinastia, e especificament en Catalonha e era Val d'Aran, ei interessant d'observar quauqui detalhs dera vida de Les pendent tot aqueth periòde que va des dera reorganizacion dera legislacion aplicabla ena Val, enquiath començament dera Guèrra de Succession.

Auem vist qu'en Les s'utilizaue era moneda francesa damb mès freqüència qu'en Mijaran e Naut Aran. Totun, açò non excludie un aute tipe de monedes, que veigui citades enes documents d'aqueri ans.

En 1647 se parle dera liura d'argent d'Aragon, equivalenta a 10 reiaus, tanben d'argent.

En 1652, er escut petit, de 18 sòus e cada sòu de 6 ardots.

En 1655, liures de 10 reiaus, e cada reiau 20 ardots.

En 1671, liures barceloneses, a 12 reiaus era pèça de 8.

En 1677, escut petit de 27 *targes*, e cada *tarja* a quate ardots.

En 1685, reiau de 25 sòs catalans.

En 1689, liures d'argent doble.

En 1690, reiau "de a ocho" de 13 reiaus de 20 ardots.

En 1692, ardots de tres sòs.

En 1694, reiaus de 25 sòs barcelonesi.

Ua vertadèra complexitat deguda a tant de cambiament, que requerie ua indiscutibla perspicasitat entà non quèir en errors dificils de corregir dempús.

Ena aguesta epòca se produsissen uns hèts qu'afècten ara succession ena Baronia de Les, e que pera su originalitat mereishen un comentari, encara que çò que les originèc non passèc en Les ne es protagonistes viuïen en pòble.

Benito Marco, eth prumèr baron de Les, auec un hilh, Amado Martí Marco, que siguec eth dusau baron. Aquest, se maridèc damb Elfa Ruiz de Calzena, e d'aguest matrimòni en neishec eth tresau baron, Benito Marco e Ruiz.

Eth tresau baron obtenguec der emperaire Carles V era confirmacion des privilègis dera Baronia, eth 2 d'octobre de 1528, mès damb era exclusion dera jurisdiccio criminau, qu'ei recuperada pera Corona. Era sua mair Elfa, un viatge mòrt eth sòn pair Amado, li cedís era Baronia eth 30 de gèr de 1529, segontes acta deth notari de València, Pieri Sorrel.

Eth 15 d'abriu de 1529, Raymond Puyol, notari de Vielha, certifique eth jurament de fidelitat des tres cònsols de Les cap ath nau baron.

Encara que non è documentacion qu'ac concludisque, creigui qu'enquia aqueth moment es tres barons que s'an succedit, damb eth madeish cognòm pera linha masculina, an mantengut un contacte freqüent damb era gent dera Baronia, arribant a abitar eth castèth de Les tot soent, des d'a on an deishat sénter era sua influéncia.

Son lèu seishanta ans, pendent es quaus sonque semble variar era supression dera jurisdiccio criminau, çò que semble logic, e per tant eth tresau baron non sage de protestar ath respècte.

Ei era manca de succession masculina çò que semble complicar era situacion des ans següents.

Eth tresau baron, Benito Marco e Ruiz, se maridèc damb Beatritz Jofre, e deth sòn matrimòni neishec Amada Angèla Marco Jofre, que siguec era quatau baronessa de Les, e que se maridèc damb Joan Baptista Sapena, de València.

Aueren dus hilhs: Angèla e Joan. Angèla deuie d'èster era mès grana. Non me cònte eth sòn maridatge, per tant supausi que

viuec celibatària tota era vida, dilhèu per un defècte físic que la convertic ena preferida dera sua mair: eth 15 de hereuèr de 1588 la instituís ereua universau en sòn testament, damb substitucion deth sòn frair Joan, çò que signifie un insolit deseretatge entada eth.

Mès Angèla non se titolèc jamès baronessa de Les. Eth 3 de noveme de 1603, deuant deth notari Sorrel de València, renoncièc a toti es sòns drets, en favor deth sòn frair Joan Sapena e Marco, que siguec eth cincau baron de Les.

En relacion damb eth pagament d'uns drets sus es talhes ordinàries dera Val, era Cúria Reiau d'Aran dicte senténcia en favor deth pòble de Les contra era universitat d'Aran, en juriòl de 1576, en deseme de 1604 e en seteme de 1635.

Creigui que Les defenec, damb era ajuda deth baron, era sua exempcion deth pagament d'uns drets comunitaris que non afectauen ath pòble per non èster de jurisdiccio generau, pr'amor que depenie dera Baronia.

Joan Sapena s'encuede dera seqüestracion dera Baronia en 1612, reünís era quantitat pagada per Joan dera Ròca en 1529, e demane era devolucion dera Baronia a trauès deth depòsit judiciu corresponent, eth 10 de noveme de 1626. Eth 16 de deseme era Cúria li concedís eth castèth e eth lòc de Les, incluides era jurisdiccio civiu e era criminau (coma ena concessio dera Baronia a Benito Marco), encara qu'es jutges mantien as oficiaus reiaus en exercici dera jurisdiccio criminau, enquia que un aute judici senténcie sus aguest punt.

Sonque quate ans mès tard, eth 17 d'agost de 1630, se produsís eth liurament des claus deth castèth e eth jurament coma vassals deth Conselh dera universitat de Les.

En 1529, era perspicacitat d'un jutge que considerèc era crompa de Joan dera Ròca coma ua "venta a carta de gracia" (damb facultat de recuperacion), permetec qu'era Baronia tornèsse as descendents deth prumèr baron.

Era sentència deth jutge ordinari dera Val (Père Joan Ademà) en favor de Sapena (ath que titole "militi valentino") ei recorrida pes perdedors. Totun, Père Pau Pasqual, jutge de Vielha, torne a sentenciar en favor de Sapena, eth 21 de juriòl de 1640, damb provision der 11 d'agost deth madeish an. Tot açò a caractèr definitiu.

Eth cincau baron de Les visitaue pòc era sua Baronia, atau qu'auie aqui un procurador que s'ocupau des sòns ahèrs: Ramon Joan Cao, de Benós, en terçon de Lairissa. Agust, obten quate cartes reiaus que confirmen era Baronia en favor de Sapena, e ues letres executòries dera anteriora sentència e dera possession.

Non ei estranh çò que passèc: Sapena ven era Baronia a Ramon Joan e Pau Cao (eth sòn hilh) de Benós, per 1.200 liures, segontes escritura hèta en Mont, en terçon de Marcatosa, eth 20 d'agost de 1630.

Joan Sapena se maridèc damb Vicenta Costa, e aueren a Martí Sapena e Costa, nomentat ereu pera sua tieta Angèla Sapena, eth 16 d'octobre de 1645. Eth nomete ereua ara sua mair, eth 31 de gèr de 1647. Eth sòn pair Joan lo nomentèc ereu eth 17 d'octobre de 1646, sense mencionar era venda dera Baronia, de manèra qu'en morir eth pair, Martí se titole baron de Les, enquiara sua mòrt, quan era sua mair ja veuda, demore en completa soletat.

Vicenta seguís creiguent qu'ei baronessa de Les, e atau se titole, donques açò se despren des testaments deth sòn marit e deth sòn hillh.

Totun, non sap que hèr damb aquera Baronia e aqueres possessions tant aluenhades, e non è constància de que les auesse visitat jamès, ne en companhia deth sòn marit, atau qu'ei facil que jamès auesse vist ar administrador Ramon Joan Cao. Joan Sapena, pes motius desconceishudi qu'auem comentat abans, tanpòc non auec interès en publicar era existència d'aguest darrèr.

Deuie d'auer arribat ara vielhesa, podec èster persona caritatiua e deuie de possedir sufisenti bens de fortuna entà mantier eth sòn rang, atau que pensant en futur dera Baronia, decidís donar-la, títol e bens incluididi, as frares jeronims deth monastèri dera Murtra, d'Alcira, en València. Açò ac hè eth 4 de març de 1651, ena Cúria Civi de València.

En bèth document se cite era branca Sapena des barons de Les coma ja extinguida en 1649. Me semble molt possible qu'ena sua isolada veudetat, Vicenta Costa, veuda de Sapena, deishèsse d'utilizar eth títol aqueth madeish an, çò que dèc a comprèner as istoriadors posteriors qu'aqueth an 1649 eth cognòm unit ara Baronia auie desapareishut. A on non i a dobte ei en qu'auie utilizat eth títol de baronessa quauqui ans abans. Dilhèu en 1649 descorbic era ocultacion dera venda per part deth sòn marit en 1630, e vielha, non gosèc sajar d'esclarir çò qu'auie passat damb er antic administrador, dilhèu ja mòrt.

Per açò, passèc eth problèma as frares dera Murtra, probablament damb era peticion d'arribar a ua solucion justa, se quauquarrés ena Val d'Aran ressuscitaue eth problèma. Era,

elegantament, hège donacion pera que cedie ua part importanta deth sòn patrimonni sense auantatge ne compensacion personau.

Pendent dotze ans es frares se desencueden des possessions araneses, tan aluenhades deth sòn monastèri de Nòsta Senhora de Murtra (polit nòm). Sonque dempús d'aqueri dotze ans, en 1661, ven, damb suspresa, aparéisher en Alcira sus un bon shivau, digne dera longor deth trajècte, a un shivalièr aranés, Pau Cao de Benós, hilh d'aqueth Ramon Cao de Benós ja mòrt.

Pau, prudentament, les explique era crompa dera Baronia per part deth sòn pair, trenta ans abans. Coma bon aranés, ei pragmatic e bon comerciant: damb era lei aurie dret a exigir era devolucion pura e simpla, peth sòn demostrat milhor dret coma ereu deth cromptador, e mès auent en compde qu'es frares receberen era Baronia a títol de donacion, sense cap pagament.

Totun, Pau desire arribar a un acòrd amistós, pr'amor qu'ei probable que, tanben de bona fe, non s'agen presentat compdes pes Cao de Benós as Sapena ne as frares pendent aguesti darrèrs trenta ans.

Per tot açò, eth 20 de març de 1661, se signe ua naua venda dera Baronia de Les damb totes es sues possessions, pes frares de Murtra a Pau Cao de Benós, qui pague un totau de 500 liures. Er acòrd semble egalitari e satisfasent entàs dues parts, atau que Pau se'n torne entara Val d'Aran, damb era definitiva e titolada propietat dera Baronia de Les.

Era Val d'Aran gessec ben parada en Ceret (a on Père de Marca e eth bisbe d'Orange, damb Vallgornera e Romèu de Ferrer, preparèren eth *Tractat des Pirenèus*), en non discutir-se era sua appartenença a Espanha, coma auien defenut es aranesi des deth *Tractat d'Emparança*, en sègle XII.

Era sua situacion ath nòrd des Pirenèus propiciaue er aprofitament d'ua ubicacion geografica, que portaue a un tracte constant (facilitat per lengües damb arraïtzès identiques) entre es poblacions vesies d'un costat e der aute dera frontèra de Pònt de Rei.

Coma mòstra d'aquera interconnexion, resumisqui a continuacion era "Villeta ha fet mossur de Haut a los habitants de Les de la soma de nau cens frans del transport feu Mr. Bartier a Mr. de Thuy", un document que relacione ena madeisha operacion a tres francesi damb es abitants de Les.

Se declare auer recebut de Joan Ané e Pau Cirat, cònsols de Les, es 900 francs per un transport hèt per Bartier, ath qu'auem trobat en diuèrsi documents exercint ua cèrta representacion dera Val en França, coma mandatari des negòcis, a viatges conflictius, entre es persones d'un costat e der aute dera frontèra. Agust recebut ei deth 16 de junh de 1662.

Eth 5 d'agost de 1665 es cònsols considèren que çò que s'acordèc en 1659 a d'èster reafirmat. S'amassen, e en tot mantier lo anterior, fixen quauqua condicion complementària.

I a pògui cambis enes membres deth Conselh, atau qu'era majoria an vist e comprovat era aplicacion de çò qu'ère establít alavetz.

Mantien era pena, en relacion as hormatges, des 24 reiaus d'argent d'Aragon, mès ara l'exigissen "sub pena juramenti" e era renóncia "de pugué apellar en ningún tribunal de justicia". Ath delà decidissen que s'a d'escuélher damb equitat eth bestiar que se vage a dedicar ara confeccion des hormatges, e diden:

que lo bestiar sia en quiscun any repartit pera formatjar, per los Consuls, Consells y Prohoms y Archipreste de la Vila per les festes de Pentecostes, y que ningu pugue fer de sa voluntat

Semble que i auie cèrtes anomalies ena forma d'embarrar eth bestiar, e decidissen: "que no se pugue acorrallar en diverses parts, sino que tots los abitans hagen de acorrallar son bestiar en son corral".

Es pastors abusauen un shinhau: "que ningu baquer pugua muñir llet pera portarsen a sa casa sino que sen fes donar al majoral".

Açò anaue amassa damb açò d'aute: "que ninguna persona pugua muñir baques que no formatjen sino que sigan sevas".

Era convenença d'aguestes mesures mos pòrte a comprèner qu'en aqueri ans era poblacion de Les actualize es sòns costums tradicionaus, d'acòrd damb ua modernizacion que les hè necessaris.

Un se n'encuede qu'anteriorament existie ua amistosa tolerància en hèt de mólher era vaca der amic e vesin, sense er estricte besonh d'exagerar era propietat individuau; e tanben, qu'exisite un cèrt desorde ena forma de salvar eth bestiar.

Segurament, ua cèrta anarquia ena fabricacion des hormatges, bèth an deuec dar coma resultat era escassetat de bères familhes e era suberabondància de d'autes, motiu peth quau eth Conselh a de regular era produccion, en un auanç sus çò que mès tard serie, a nivèu nacionau, era economia dirigida.

Es contractes des cromptavendes an ua redaccion particulara. Damb data de 8 de seteme de 1670 veigui ua "Carta de benda pura del quondam miquell Sanglada de les de la terra sibe camp

de Cuaylas a cumprat a pere de pere marti per 35 tt de moneda francesa y deu Reals de mes balensa". Bères frases diden:

Sit omnibus hominibus notum .... en la vila de les vall de Aran prinsipat de Catalonia y bisbat de Comenge en presensia de mi nottari signat y dels testimonys deball scrits constituït en lur persona .... lo quall de grat y en bona fe sens forsa ny sobornatio de nynguna persona dell mon sino de sa plana y mera boluntat tant en son propi nom com en nom de sos ereters sucesors .... en verdader judisi comfese y otorgue ab aguest public esturment finalment valedor y durador y en nyngun temps no se pugue rebocar per ell ny per sos hereters

Es talhes de lenha formen part importanta dera vida economica de Les. En bères ocasions se creen situacions especiaus qu'an de besonh d'èster legalizades d'ua manèra diferenta ara normau.

Eth 15 de seteme de 1670, eth governador dera Val, Rafaèl de Subirà, des de Castèth Leon, a on i residie e governaue, redacte un document insolit, que podie produsir friccions enquiar aute costat dera frontèra. Ditz atau:

Con tenor de la presente damos facultad a Juan forcada del cap de la plasa Juan carrera y a Juan forcada marques naturales de la villa de Les para que se puedan bender a qualquier mercader toda la fusta tienen suia propia nostante questa marcada de la marca de Ramon Siman de laguardia de fos por quanto dicho Siman a sido requerido por los dueños de dicha fusta les pagase el justo valor de aquella y no lo a hecho y por tener necesidad los dueños de dicha fusta del dinero del valor de aquella por tanto se les a consedido la dicha permission para que la puedan bender a qualquier que se las pague y para que de hello consta damos la presente en castelleon a 15 de setiembre de 1670

Aguesti aranesi deuïen d'èster cargadi de rasons, donques pògui mesi mès tard vedem que Siman seguís es sues relacions damb quauqu'un d'eri. Atau s'exprèsse en un aute document:

dia 26 febre 1671 joan Siman de loc de fos de qui a la hora present que no se ajen que demana ni lo altre de quiu al dia presen que contam als 26 febre 1671 septat que joan carera deu a ramon sisaman trenta sinc sos en presesia de ramon angasera del loc de fos y joan fees de loc de fos de Artiga que fec la present a boluntat de les dites parts

Passen quauqui ans e arribam ath mes de juriòl de 1679, damb dues amassades importantes deth Conselh de Les, es dies 16 e 27. Ara, era major preocupacion (sense desbrembar-se deth bestiar) la constituïssen es arbes: se proïbís de talhar frutèrs "en ninguna part del terme, ni a la soca ni al simall". Atau madeish, tanben se proïbís "fer ningun genero de fusta ni tampoch lates en lo bosch de la Seuba", "que los boscos bedats no se pugue fer lates" e "que ningun habitant de la vila puga fer ni abraçar ninguna abedola, ni simalls de ellas, ni de abets".

Establissen mès condicions sus eth bestiar:

que ningun pastor ni majorau puga tanir sos fills ni fillas en la montaña ni tampoch las suas mullers, sino que los fills pugan anar y tornar lo mateix dia, y que per ningun motiu pugan quedarsi .... y que ningun pastor ni baquer puga vaixar de la montaña sino lo diumenge al mati, y tornarsen lo mateix dia -Tanben: - que los baques no pugan muñir sino la llet que nesesian pera menjar al dia solament

Ena dusau amassada d'aqueth mes se fixen uns prètzis ("sinch targes per carga de herba" e "sinch targes del gali de mill y set

del blat") entà indemnizar es danhs causadi, depenent s'ei abans o dempús dera hèsta de Totsants.

Establisten qu'es majoraus auràn de dar "tres peirots de bode per bacada .... no pugan vendrer bode a ningun foraster y lo hagen de vendrer als mestres a raho de set targes lo pipell del bode".

Damb tot aqueth organigrama (pastors, vaquèrs, majoraus, mèstres) e es requisits entar hormatge e eth boder, se ve clarament era importància qu'auie en aquera epòca eth bestiar propietat des abitants de Les.

Es cònsols acaben damb eth sòn curiós acòrd:

Que en les comestions de la Vila o juntes se faran que ningu puga demanar a beurer sino los Señors Consuls, o los que vulgan beurer hauran de demanarlo als Consuls

Es que coneishen era fascinanta istòria dera Val d'Aran, en veir era figura deth governador reiau e deth sòn assessor, eth jutge dera Val, pòden arribar a dedusir qu'era sua mission se limitaue a governar e jutjar des d'un cèrt nivèu, heired e sceptic damb es detalhs dera vida aranesa. Non ère atau.

En 1680, Joana de Peremartí (eth protagonisme des hemnes dera Val ena vida ordinària dera comunitat ei important en molti moments dera sua istòria) discutís damb d'outes persones sus uns hèts. Toti son abitants de Les, damb bon sentit, e abans de començar un procès judiciu de caractèr oficiau, se meten d'acòrd entà sollicitar er arbitratge deth governador reiau dera Val, que seguís estant eth citat Rafaèl de Subirà. Ei eth tresau a qui li demanen, donques ja an fracassat es dus arbitres

nomentadi per cada part anteriorament. Toti aqueri documents reflectissen era vida diària des abitants de Les.

S'establís ua pena pecuniària importanta per incompliment d'uns capítols matrimoniaus. Se formalizen cromptavendes de prats e propietats. S'aquerissen deutes e se procedís ath sòn pagament posterior. Ara ben, existís un document especiaument curiós entà conéisher es costums d'aquera epòca.

Eth 29 de noveme de 1692, Joan Ané de Parent, baile deth rei de Les, da possession a Mn. Pèrre Barés, capelèr dera Reverenta Comunitat de Presbiterians de Les, dera tèrra de la Clòsa de Semmamòrta. Lo pren pera man dreita, l'entre ena Clòsa dera "Font de Semmamorta", li da un sarpat de tèrra, lo hè a escampilhar-la, li da èrbes e lo posse a arringar-ne de bones e de dolentes "en señal de verdadera posesión".

ERA BARONIA E ETH CONSELH

Tornant a estacar era istòria deth pòble damb era sua Baronia, rebremem que deishèrem a Pau Cao de Benós, en 1661, de tornada entara Val dempús d'auer tornat a crompar era Baronia e es sues possessions as frares jeronims de Nòsta Senhora dera Murtra, en Alcira, Valéncia.

Quede ja estabilizada era naua branca des barons de Les damb eth cognòm Cao de Benós.

Eth prumèr precedent aranés qu'è podut trobar se referís a Guilhèm Bernat de Cau. Alfons IV li confirme, eth 13 de març de 1327 des de Barcelona, ua carta de Jaime II ena que se declaraue qu'es sòns predecessors èren exempts deth pagament deth galin reiau. Eth rei Alfons, deuant d'aqueth privilègi, confirme que Guilhèm mantengue era exempcion, e qu'aguesta contunhe entàs sòns successors. Açò ac hè en Lhèida, er 11 de junh de 1328. Per tant, non i a dobte de qu'aquera familia, pendent diuèrses generacions, ocupèc un lòc preeminent ena Val d'Aran, encara que non è podut comprovar se ja auien estat vesins de Benós.

Era prumèra informacion sus aquest vesinatge la tròbi en Bertran Cao "del lugar de Benós", qu'a 20 de març de 1585 a propietats en Arròs. Er hèt d'auer propietats en un pòble diferent deth dera sua residéncia confirme era importància d'aguesta familia. En 1606 tròbi a un presbiterian de Benós, Mn. Joan Cau, qu'actue coma notari public en ua fundacion de misses hèta en Junhent, eth 18 d'abriu d'aqueth an.

Era obtencion dera Baronia de Les originèc un desplaçament familiar entath terçon de Quate Lòcs e eth pòble de Les, non sonque pera sua major importància especifica (era sua

proximitat damb era frontèra francesa li daue un protagonisme en totes es accions qu'afectauen ath Baish Aran), senon tanben perque se trobauen aqui es propietats aquerides e, sustot, eth castèth deth Senhoriu, signe important dera noblesa recentament obtenguda.

Segontes era tradicion, e encara qu'eth castèth siguec sedença deth Senhoriu e dera Baronia, era familia March des prumèrs barons de Les auec ua casa laguens deth casc urban, que portaue eth sòn nòm. Es Cao de Benós s'auancèren a crompar-la rapidament, dilhèu entà contunhar atau era situacion anteriora, o dilhèu perque eth castèth auie de besonh quauques reparacions iniciaus entà hèr-lo abitabile.

Aguesta naua residència originèc parentius damb d'outes familhes preeminentes deth terçon de Quate Lòcs, coma era de Benosa de Bossòst, que posteriorament includic imatges der escut dera Baronia en sòn pròpri escut. Er escut dera Baronia auie era corona deth baron e eth lèma: "Cao de Benós conserve tu lealtad". Auie un leon rampant e un cipressèr, un aute damb ua tor, tres esteles e un creishent. Er escut de Benosa, compartint eth leon e era tor damb eth creishent, auie per lèma: "Fidelis vigilans ac victor pro Rege, patriaque, die et nocte Benosa". Era leiautat e era fidelitat quedauen expressades en toti dus.

Mès era familia Cao de Benós non se limitèc ara Val d'Aran. Damb eth temps s'estenec peth meddia de França e peth sud d'Espanha (especialment en Antequera) a on s'emparentèc damb era familia deth comde d'Argelejo.

En sègle XVI tròbi es antecedents dirèctes deth prumèr baron de Les d'aquera branca Cao de Benós. Eth nòble cavalièr Arnau Cao de Benós, que ja ère naturau de Benós, ère senhor dera tor

de "Nardíes" (que creigui que se referís a Arties) e des castèths de Sant Vicenç e Sentels (qu'aué son lòcs desapareishudi), ath madeish temps qu'ac ère des de Molina e Nivalhete.

Arnau se maridèc damb Dorotea de Pedecondò, e sigueren pairs de Ramon Joan, administrador dera família Sapena e cromptador dera Baronia e es sòns drets en 1630.

Ramon Jaon se distinguc enes guèrres contra França e de Catalonha entre 1635 e 1659 (encara que moric abans d'aguesta darrèra data), e obtenguec era definitiva interlocutòria de possession dera Baronia eth 16 de noveme de 1649, quan quedèc extinguida era branca dera família Sapena e Marco.

Era sua destacada posicion ena Val, especiaument en terçon de Lairissa, se ve en un document de reconeishment de deute des conselhèrs dera val ath cònsol de Sant Beat, en que se lo mencione coma "Conseller del tersó de la Irixa". Encara que non se ve clarament eth dia, semble que siguec eth 7 de mai de 1605.

Servís militarament ara Corona pendent molti ans, çò que lo hè creditor d'un prèmi pera sua actuacion, damb reconeishment deth Conselh d'Aragon. Eth 16 de gèr de 1650, en un escrit datat en El Pardo, se parle d'ua peticion sua d'ua plaça en Pònt de Montanhana. Se lo titole baron de Les.

Desconeishi s'artenhec eth cargue que volie, mès non i a dobte que seguic actuant ena Val d'Aran, damb prestigi, coma se ve ena referéncia a ua amassada qu'auèc lòc eth 8 de març de 1651 en "Rio del terme", ena que francesi e aranesi confirmen es patzeries, e ara qu'assistís Ramon Joan coma baron de Les.

En Archiu Parroquiau de Les existís un document datat de 14 d'octobre de 1656 en que figure Miquèu Espanha coma tutor de Ramon Joan, junhent ath nòm d'aguest era paraula "quondam",

que da a compréner qu'auie mòrt prèviament. Eth document tanben mencione ath sòn hilh Pau Cao de Benós, coma autrejaire.

Sabi que Ramon Joan se maridèc damb Dorotea Condessa e Arró eth 26 de noveme de 1572. Non è era data de neishença deth nòvi, mès encara qu'auesse contrèt matrimòni as 18 ans (semble impossible qu'ac auesse hèt abans), en 1656 aurie complit 102 ans. Açò s'aurie mencionat enes documents dera epòca.

Atau, supausi que çò que passèc en 1656 siguec qu'eth sòn hilh Pau formalizèc un document compromés per Ramon abans dera sua mòrt, e eth sòn tutor en da fe pendent era darrèra part dera sua vida (ac deuec d'auer de besonh degut ara sua auançada edat, ja que non semble aué'i dopte de qu'arribèc as 90 ans).

Deth matrimòni de Ramon damb Dorotea en neisheren tres hilhs: Pau, Manuèl e Jusèpa. Non tròbi arren sus aguesta darrèra, mès Manuèl siguec doctor en Teologia e vicari generau dera Val, donques coma Pau ère eth successor dera Baronia, eth hec es estudis eclesiastics e, dada era importància familiar, amassa damb es sòns pròpris merits, artenhèc eth cargue eclesiastic mès important dera Val d'Aran: vicari generau, representant ath bisbe de Comenge.

Eth primogèni de Ramon e successor ena Baronia siguec Pau Cao de Benós e Condessa, qui, curiosament, se maridèc damb Jusèpa March Agustí, amassant ena sua descendéncia es cognòms dera dusau e dera prumèra branca de barons de Les.

Jusèpa siguec era primogènia des sòns frairs Francesc, Magdalena e Isabèl. Pertanhien ara casa de March, d'Aragon, cunhèra de molti *infanzons*, ena sua branca d'Arenh, ena Ribagòrça.

Creigui que Francesc hec era carrèra eclesiastica, donques siguec prebendat dera jurisdicción d'Arenh e comissari examinador deth Sant Ofici, cargue entath que s'exigien rigoroses pròves de noblesa, motiu peth quau a interès en destacar eth sòn títol d'*infanzon*. De Magdalena e Isabèl non è trobat antecedents.

Eth maridatge entre Pau e Jusèpa se celebrèc en Arenh, en 1649. Aueren quate hilhs: Francesc, Jusèp Albèrt, Albèrt Armentèri e Teresa. En parlarè mès tard.

Ja sabem que Pau recrompèc es drets dera Baronia de Les ath monastèri de Nòsta Senhora de Murtra en 1661. Cònte qu'ère domiciliat en Benós.

Totun, eth 5 d'abriu de 1666 signe en Les un compromís damb era Comunitat de Presbiterians e eth Conselh dera Vila, entà sométer a arbitratge ues diferéncias, probablament relacionades damb es drets dera Baronia, dempús de qu'era jurisdicción de Les siguesse jos seqüestracion reiau.

Era senténcia arbitrau se produxic en Vielha eth 5 de deseme d'aqueth madeish an, sus ua demanda contra era Glèisa, era Reverenta Comunitat e era universitat de Les, demanant era jurisdicción criminau e civiu dera Baronia, damb es desenes e d'autes rendes. En aquera senténcia declaren qu'eth patrimòni reiau de Sa Majestat ei en possession pacifica dera jurisdicción criminau, encara que se manten a favor dera Baronia era jurisdicción civiu, en tot condemnar ara universitat de Les ath pagament de 800 liures, damb interlocutòria censau, de manèra qu'es rendes senhoriaus queden garantides e eth baron Pau recupère es 500 liures pagades en Alcira entà recrompar es sòns drets.

Cònste que Pau abitaue en Benós eth 14 d'octobre de 1656. Des d'aquiu se desplace enquia Les entà hèr donacion de quate prades situades ena Baronia "confrontando con la capilla de San Blas".

Aguesta descripcion, segontes eth mèn judici, dèishe clar qu'era propietat dera capèla de Sant Blas ère dera Glèisa e non dera Baronia, donques era descripcion des limits d'ua propietat se hège mencionant es finques de d'auti propietaris.

Era donacion la hè en favor dera Reverenta Comunitat de Capelhans de Les (archiprèst e d'auti presbiterians), damb subjeccion a un cens entà hèr misses.

Pau acompanhèc a sa pair enes guèrres dera epòca, e siguec en assaut de Castèth Leon. Arribèc ath grad de capitán d'infanteria.

Totun, en 1662 es sòns ahèrs li impedissen de seguir en servici actiu, atau que demane eth benefici reiau de dus "caballeratos" en Aragon. Se li'n concedís un, segontes un memoriau de 30 de junh de 1688, qu'a en compde era sua manca de mejans de fortuna, pr'amor qu'es francesi auien cremat e confiscat casa sua, es molins e era rèsta dera propietat dera sua Baronia de Les. Ena peticion, insistís enes merits deth sòn pair Ramon Joan, pendent molti ans de servici ara Corona.

En aguesta epòca, sense concretar era data exacta, eth Conselh de Lairissa recomane a Manuèl Cao de Benós entà èster includit era borsa de sindics, en un escrit dirigit ath governador e ath jutge dera Val d'Aran. Dilhèu siguec eth frair de Pau, eth vicari generau dera Val.

Pera sua grana importància entath pòble de Les e entara Baronia, ei interessant d'analisar toti es detalhs des antecedents e conseqüències dera sentència judiciu de Vielha deth 5 de deseme de 1666, qu'è nomentat anteriorament.

Es abitants de Les auien viscut pendent longui ans damb ua situacion dera Baronia qu'incidie pòc enes sòns costums e patrimonis. Es rendes, degut a uns longui plets qu'eth pòble mauconeishie, èren seqüestrades pera Corona, es representants dera quau deueren d'èster pòc exigents en reclamar-les, donques eth procès encara ère per resòler. Cap des persones que reclamaue auie títol sufisent entà exercir reclamacions as qu'aurien de pagar aqueres rendes. Mès aquera pacifica deishadesa se vedec trincada damb era senténcia e es cromptes que dèren era propietat ara familia Cao de Benós, que ja damb tot dret, comencèc a desplegar era sua autoritat, saiant de crubar aqueres rendes, ath delà de deishar ben clars es matisi juridics d'aquera jurisdiccio.

Non ei estranh qu'era naua actitud, reflectida enes demandes de Pau sus es drets dera Baronia, originèsse actuacions judiciais que durèren molti ans.

Entà ua major claretat entath lector, e en tot seguir es hèts en part ja citadi: tot semble començar quan eth baron presente ua demanda contra era Glèisa e eth Conselh de Les demanant eth reconeishment dera jurisdiccio civiu, era criminau, e eth sòn dret a totes es rendes.

Deuant dera responsa negativa des demandats, es parts acòrden someter-se a arbitratge. Eth document corresponent se signe en Les eth 5 d'abriu de 1666.

Pau, qu'enes sòns capítols matrimoniaus ja nomete ereu e successor ath sòn hilh Jusèp, renóncie a part des sues exigéncias (probablament d'acòrd damb eth sòn hilh) es dies 23 e 24 de noveme. Açò auance era decision des arbitres de Vielha. Acaben dictant senténcia arbitrau eth 5 de deseme, d'ua forma tan precisa que permet interpretacions en un sentit e en un aute.

Era senténcia partís dera basa de qu'era jurisdiccion criminau, en possession pacifica de Sa Majestat, non correspon ath baron, atau que sonque li concedís era jurisdiccion civiu. Encara que reconeish qu'es fruts deth castèth e deth lòc de Les an estat seqüestradi des de 1612, lhèue aguesta seqüestracion, entrant en moth dera qüestion, entà dempús establir era sua disposicion e repartiment.

Es punts dera senténcia arbitrau que hèn referéncia as fruts dera Baronia, son es numèro 11, 12 e 13.

Er 11 obligue ath Conselh de Les ath pagament de 800 liures, damb interlocutòria censau coma garantia, mejançant era renóncia deth baron as drets sus es horns e es molins, en favor des cònsols deth pòble.

Eth 12 obligue ara Comunitat de Capelhans de Les a entregar ath baron dèimes egals as d'un des capelhans, damb excepcion des hormatges, pagant ath baron es despenes proporcionaus entara sua recaptacion.

Eth 13 obligue ar archiprèst, obrèrs e bailes dera glèisa de Les a pagar ath baron, cada an, deth dèime, ua carga e mieja de horment e ua carga e mieja de milh.

Damb era somission des dues parts a çò que s'establís en aguesta senténcia, aurien d'auer quedat solucionades totes es diferéncias, entath passat e entath futur.

Aqueth madeish 1666, pògui dies dempús d'aquera senténcia arbitrau, Pau signèc ua venda de propietats en favor des cònsols e deth Conselh de Les. Açò da a compréner que, aumens immediatament dempús de produsir-se era senténcia, es dues parts acceptèren era decision des arbitres de Vielha.

Un document posterior, de deseme de 1676, mencione un memoriau de despenes en plet des cònsols de Les contra eth

baron. Podec èster ua referéncia entà rebrembar donades de un aute ahèr, o dilhèu quauques despenes d'un plet marginau sus bèra venda, sense formar part deth totau de punts (jurisdiccions e fruts) includits ena senténcia arbitrau anteriora.

Eth baron semble d'acòrd en mantier sonque era jurisdiccion civiu, sense era criminau. Eth 9 d'octobre de 1679 nomenete lòctenent e jutge civiu a uns cònsols de Les, qu'acçèpten eth nomentament sense dificultats.

Ara ben, arribe er an 1680 e se produsís un aute gran error. Eth baron Pau desire enfortir es drets de succession entath sòn hilh Jusèp, atau que sollicite ua investidura ena que toti dus siguen citadi, en Balhatge Generau. Aquiu, sense comprovar antecedents, eth 22 de gèr d'aqueth an, se concedís era investidura deth castèth e lòc de Les "con jurisdiccion civil y criminal", reïterant-ac enes letres de possession deth 28 de març. D'aguesta manèra, ressusciten ues aspiracions conflictives, que ja semblauen auer estat satisfasentament apartades damb era senténcia arbitrau de 1666.

Supausi qu'eth baron se sentec agradivament susprés per aquera inesperada concession, encara que se comportèc damb excellenta prudéncia, ja que non tròbi referéncias de qu'auesse utilizat aquera jurisdiccion criminau pendent es ans immediatament posteriors.

Pau hec testament en Arenh eth 16 de junh de 1686. En aguest, deishèc un legat entara celebracion de misses ena glèisa de Sant Joan Baptista de Les.

Semble que pendent aguesti ans se produsic ua possession pacifica dera Baronia, damb sonque es incidents qu'era pròpria vida comunitària plantejaue, coma per exemple, era demanda deth 12 d'agost de 1692, ena qu'eth baron demane que

s'avaloren ues tèrres. Supausi qu'ère entà bèra transaccion o pagament de drets.

Mès tot aqueth periòde de pacifica convivéncia entre eth baron e eth pòble de Les se convertís en naues batalhes judiciais er an 1695.

Eth 18 de mai s'inície un judici possessòri somarissim peth baron contra eth sindic, reclamant era jurisdicción civiu, que semble èster que li auie estat discutida. Ath principi d'aguesta reclamacion non se parle dera jurisdicción criminau, ja suprimida, encara que concedida nauament per error. Totun, eth baron e eth sòn hilh presenten uns articles provatòris, eth 25 de mai de 1696.

Es posicions s'an envinagrat. Eth baron e eth sòn hilh rebremen era concessión dera jurisdicción criminau, e la demanen, basant-se en çò que declarèc eth Balhatge Generau uns ans abans. Açò ac hèn eth 3 d'abriu de 1699 e ac reitèren eth 30 de junh, deuant deth Reiau Conselh.

Se presenten uns interrogatòris en març de 1700, damb ues declaracions testimoniaus en junh d'aqueth madeish an, que certifiquen qu'era senténcia arbitrau de 1666 ei nulla, pr'amor qu'es bens dera Baronia (horns, molins, bòsqui) valien, en 1666 e en 1667, molt més de 5.000 *florins*, per publica estimacion.

Estonantament, ara es cònsols tanben refusen aquera senténcia, en tot basar-se en uns capítols deth 25 de noveme de 1699, ua suplicacion deth 3 de juliòl de 1700 e era sua peticion deth 15 de gèr de 1703.

Coma acostume a passar ena petita istòria, un detalhet auie contribuït a empodoar es discussions: es cònsols auien retengut es anhèths dera part deth dèime que corresponie ath baron. Agust, en ua curiosa declaracion de bens, dissimule eth sòn

patrimòni reau, donques sonque cite ua casa e ua tèrra, dus uarts e dus prats, e eth crubament des drets de "capsous" e "fius".

Pau moric en Arenh eth 5 de juriòl de 1699. Se deueren de díder misses pera sua anima, non sonque ena parròquia de Sant Joan Baptista de Les, ara qu'auie deishat un legat en sòn testament damb aguesta finalitat, senon tanben ena capèla de Nòsta Senhora des Nhèus, ena Lana, qu'eth madeish auie fondat eth 14 d'octobre de 1656.

Laguens deth contèxte ambientau de tota era Val, era vida de Les va creant era sua petita istòria.

Vedem ua "Lista dels Arrendes", dera que s'a perdut era data, que namente ua sèria de families destacades. Eth que mès i contribuís, logicament, ei eth senhor baron, e lo seguissen es d' Ilha, Jaime Sens, eth carnisser de Bossòst, Germeta e es de Teresa. Eth listat ei long: es de Bernada, es de Peironet, es de Maròt, es d'Antòni, es de Pèir. Tanben i a quauqui nòms individuaus, entestadi per Mn. Placido, damb es cognòms Boya, Antich, Duran, Ribet, Capblanch, Carrèra e Sirat.

Ua tèrra que se ven, limite damb ua auta de Joan Boya "sirogia" e damb "donya ysabel Cao", dera familia deth baron.

I a ua "Memoria de los que tienen los campos de la baronía empeñados", damb çò que "debe el Sr. varon a los Rendatarios".

Un mes de mai "ha donat Pere Juan 204 frans 15 sos al Sr. Archipreste Per Comprar roba que la Porta el Sr. baron de Les Per la Iglesia". Eth baron s'aufrís a complir un encargue, encara qu'a coma lòctenent e procurador a Joan Boya de Guillamuch.

GUÈRRRA DE SUCCESSION

A principis deth nau sègle, es abitants de Les, a trauès deth sòn Conselh, acòrden adoptar ues mesures importantes.

Veigui que, curiosament, s'admetie coma testimònis a menors d'edat. Amassadi en "lo lloch nomenat aubinach al peu del veryer de Bernat Joan Artiga" diuèrsi contractants, signe coma testimòni Joan Forcada "deth Cap dera plaça, menor d'edat", damb Pèrre Ribet Senlari e Joan Antòni Carrèra deth Gastonet presents.

Se sage d'evitar era domiciliacion subreptícia de persones que non siguen vesies de Les. Eth capítol deth Conselh ei deth 12 de junh de 1701, e ei ratificat peth notari Artiga:

Item capitulam volem y ordenam que ningun habitant de Les no puguen requellir en sas casas ninguna familia agena tant de la vila que forasteres pera fet habitatio fora de tres dies y passat aquells tornaran a casa de sos pares sy son abitans de la vila y sy no son de la vila passat dits tres dies hixiran de la vila y que dat cas fessen en contrary en contra del dit capitol seran castigats regurosament tot a conexensa de la vila y en cas volguesen fer habitatio en dita vila ningun foraster sera a voluntat de la vila y los que arquilliran semblant gent pagaran tots los dañys intresos sen poirie seccehir

S'escape era intencion d'obligar a quinsevolh abitant de Les que demorèsse pendent uns dies en ua auta casa deth pòble, a tornar ena casa des sòns pairs. Cau supausar que quauqui joeni cercauen ua cèrta gessuda deth domicili pairau, costum que non semblèc avient ara part mès conservadora des familhes de Les, en tot recomanar ath Conselh d'actuar d'aquera forma.

Ath cap d'un an, en mai de 1702, eth Conselh establís un interessant requisit entàs sues amassades:

es ver com essent Consell ajuntat essent Consol Joan Forcada de Juan marques juntament ab tots los demes homens de Consell de la universitat de Les an capitulat y ordenat que sempre y quant aji ninguna questio en la vila de Les y requerescan de tocar la campana per a fer ajuntar los homes a consell pagarán dos mixeres de vi

Londeman deth dia de Nadau der an 1709, s'amasse eth Conselh de Les "tractant los negocis de la Vila, de Viudes, Pubills y altres miserables Pobres", çò que demòstre era sua preocupacion, mès que mès enes hèstes de Nadau, per aguesti membres mès necessitats, laguens dera poblacion. Tanben tracten des "tragias, carrascleres o tiraderes", establint ath detalh es limits corresponents, segontes es testimònis de quauqui destacadi abitants, començant per un de ueitanta ans, que son es que milhor rebremen çò que s'auie establít tradicionaument.

Mencionen nòms coma es deth "Cami de Casque de la fusta", deth "Pui de Pobládica", dera "Escala de Cuarnatja", deth "Sarrat del Beduret", dera "Coma dels Casteras", de "les Bigues", des "Sarrats de la haya" (citant eth "prat del Castet" e eth "mall de Pijover", nòms que sauen reminiscéncies deth castèth), des "Plas al prat Guelle", de "Sobrepera arribe al Escale vaxant per les Carrugneres", des "thoets de Peiralada", deth "mall de Badercalet".

Toti es testimònis coïncidissen enes descripcions, atau que s'acòrde respectar aguesti tèrmes tan fidèlment descrits. Aguesti nòms pòden èster desfiguradi pera ortografia d'aquera epòca, mès poderien èster encara reconeishudi aué.

Ena Guèrra de Succession, es francesi s'apoderèren dera Val d'Aran, pr'amor qu'es aranesi semblen èster majoritariamente partidaris der archiduc Carles, en tot seguir es sues tradicionaus intencions de defener-se de quinsevolh invasion deth país vesin, qu'ei çò de prumèr que s'a passat enes guèrras entre es dus règnes.

Quan eth 22 de seteme de 1706 es aranesi, jos eth comandament de Jusèp Portolà, Francesc Puig deth Poal, Raimond Moga, Jusèp Puig e Jaime Mora, reconquisten eth castèth de Castèth Leon, e envien entà Barcelona as tropes franceses presoèras, segur qu'entre es atacants i auie abitants de Les, fòrça interessadi (mès e tot qu'es de d'auit pòbles mès desseparadi deth camin clar de penetracion francesa, e per tant mens expausadi as excèssi des tropes invasores) en hèr enlà des sues tèrres as tropes franceses, qu'impedièn eth comèrç e es acòrds tradicionaus sus es peisheus.

Seguís era guèrra. Era Val d'Aran ei massa importanta ena sua estrategia entà que França la desbrembe. Loís XIV ordene en 1711 era naua invasion dera Val, hènt a passar per Les ath marqués de Rozel (qu'entre peth Pònt de Rei), mentre qu'eth marqués d'Arpajon trauèsse eth pòrt dera Picada. Conseguissen sométer Castèth Leon e arriben enquia Salardú, en tot tornar era Val ath rei Borbon, Felip V, ara ja espanhòu.

Aguest rei, en afrontar-se, coma rei d'Espanha, ara politica internacionau de França, cause ua naua invasion francesa dera Val d'Aran en 1719. Eth marescau Bonas, damb ueit batalhons que pòrten tres mortèrs e tres pèces d'artilheria de 24, torne a méter a Castèth Leon en mans franceses, maugrat ara grana resisténcia qu'aufriren es abitants de Les e que li calec véncer en sòn camin entath centre dera Val. Aguesti abitants deuren de

patir era rigor e era immoralitat deth governador Champier, que siguec destituït e empresonat peth madeish marescau de Berwick.

Aguest governador Champier o Xanpierre, Joan Baptista, ère shivalièr de Sant Loís peth Rei Plan Cristian, e maugrat es sòns defèctes, auec ua actuacion molt favorable entath clergat aranés en 1719. Eth 2 de juliòl es sacerdots e es laïcs li dirigissen un escrit en tot oposar-se a qu'eth vicari generau deth Bisbat de Comenge, senhor de Mesurier, entre ena Val coma subdelegat episcopau.

Es aranesi apèren as tradicionaus privilègis eclesiastics e seculars, inclús confirmadi per invasor marquès de Bonas, e demanen qu'eth governador proïbisque aubedir ath vicari generau s'arribèsse a entrar ena Val.

Champier, de Castèth Leon estant, aguest madeish dia: "bajo pena de crimen lese majestatis", proïbís "abrirle ninguna Iglesia sino que fuere para desir missa", enquia qu'eth Bisbe vengue personaument "y sia firmado los acordados y privilegios conforme han usado y acostumbrado sus antecesores".

Encara qu'er escrit solet mencione es terçons de Vielha, Pujòlo, Arties e Garòs, Marcatosa e Lairissa (sense Quate Lòcs), reflectís er interès de Les en tèma, coma seguís:

Dia als 2 de julio de 1719 yo M^o. juan medan prebere de les fas fe y verdadera relació com tengo intimado la tras escrita ordre al Sr. Archipreste de les em presencia y testimoni de M^o. Blas Busquet y de mi mateix M^o. juan medan y como lo Sr. Archipreste ce la te per intimada y le tencg dado copia

En 1716, damb era intervencion deth baron de Les, borbonic declarat, Felip V manten era Val en sòn règim tradicionau, sense includir-la en cap des corregiments creadi.

Eth 15 de mai de 1720 eth Conselh se preocupe de un aute aspècte dera vida en comun, qu'afècte as veudi e veudes:

que considerant y vehient los grans dañys se son sucshits y riñes en la vila de Les en fer Callavaris a los viudos y viudas, y pera evitar en lo sucesiu escandols y disensions en dita vila: Hem Capitulat y Ordenat, que de aquesta hora endevant no se pugue fer mes Callavaris .... sino que los viudos que se casaran pagaran a la vila nou frans fransesos y les viudes tres frans

Se tractaue, çampar, des classics calhauaris quan se maridaue de nau un veude o ua veuda, que deuien de costar peleges entre familhes, mès que mès, s'en bèth cas, s'exageraue era causa. A part dera logica consideracion ena contribucion des veudes (ua tresau part dera des veudi), hè a pensar que i auie un besonh de suprimir aquest costum, donques que non semble normau que i auesse tanti matrimònis d'aquesta sòrta en Les. Pensi qu'er acòrd siguec degut a quauqua nòça recenta, damb era que se deuec d'acabar era paciència des cònsols e dera rèsta dera poblacion, dilhèu per bèth escandal exagerat entre es familhes des maridadi.

En 1743, eth dia 2 de hereuèr, ath Conselh li cau penalizar grèument a un membre dera comunitat. S'amassen:

per tractar de les inquietuts que .... de Les, ha buscat voluntariament a dita vila volent ser Majorau a la firsà, y sen voluntat de dita vila del Rendament de les Bacades; y en altra ocasió dit .... entrá sens llicensia en lo Consell, parlant atosament

y ofensivament contra de dita Junta, dient que después que nos agués emmenjat los seus bens, que lo Consell se chupare la sua sanch, y dientli lo Consell que tingués compte de lo que parlaba, respongué que de lo que había dit no sen desdeye, ny tampoch vulgué demar perdó al Consell, y per aixó, y per lo que son pare de dit .... ocasioná molts gastos y escandols a la vila de Les, lo apartam, y separam dit Consell, al referit .... y a tots los seus pera sempre, que no pugan entrar en ninguna comestió de vila, ni tenir dita en ningun rendament de vila, separat també de tots los alimens de dita vila. Lo present Capítol se es notificat y llegit a la mateixa porta de la casa de .... en presencia de .... y ....., y no ha tornat resposta

Reaument eth castig a perpetuïtat, entath transgressor e tota era sua familia, qu'ei d'ua gravetat extrema, e sò segur que, damb eth temps, vengut en rason, obtenguec deth Conselh aquerò que poderíem cridar ua amnistia.

Trapi, encara laguens d'aguest sègle XVIII, quauqua amassada mès deth Conselh de Les, especiaument eth 15 d'octobre de 1766, e eth 7 de seteme de 1779 e eth 14 de gèr de 1785. Sò convençut de que i auec, pendent aguest periòde, fòrça mès reünions. Mès practicament trapi confirmacions periodiques de çò que tanh as peisheus e as prats vedadi (Benque, era Ribèra, Bernech) des de Sant Joan Baptista enquia Totsants (en bèth cas) o enquiara vesilha de Nadau (en bèth aute).

Enes capítols qu'è transcrit, çò que mès podem apreciar son uns matisi isoladi d'aspèctes qu'arribauen en Conselh sus ahèrs que preocupauen en Les, que s'anauen resolent segontes era fòrça dera opinion publica dera vila, tostemp, coma auem vist, laguens d'un respècte ara forma de comportar-se, indispensable entà ua bona decision.

Deth punt d'enguarda eclesiastic, qu'auem vist desparièrs matisi, ath long dera istòria de Les, que repercutiren enes relacions ordinàries entre es abitants e es clèrgues.

Rebrem qu'en tota era Val d'Aran, er hèt de tractar-se d'ua comunitat eclesiau atípica (mès independenta) laguens deth bisbat de Comenge, resultaue en ua forma de vida leugèrament diferenta entà cada ua des sues comunitats.

Encara qu'eth clèrgue de Tredòs se podie encargar dera parròquia de Bausen, era sua activitat pastorau ère, entre eridus, mès propèra qu'era d'un d'eri damb un aute clèrgue dera diocèsi, dehòra des frontères araneses.

En arribar en 1724, eth bisbe Loubiere cre qu'a de sajar de corregir uns costums des clèrgues dera Val que non coïncidissen damb es auti dera diocèsi, e publique ues ordenances especificament dirigides as clèrgues e fidèus de tota era Val d'Aran.

Aguestes ordenances, coma ei logic, non isòlen as clèrgues de Les des auti dera Val, mès creigui qu'ei interessant comentar-les, donques non i a dobeste qu'ada eri tanben les afectèren, e qu'es protèstes deth clergat tanben trapèren enes abitants de Les era emparança que balhèren d'auti abitants dera Val.

S'establissen ua sòrta de proïbicions, qu'atempten contra es costums tradicionaus dera Val, tant des clèrgues coma des laïcs.

Coma er usatge dera sotana se limitaue as actes liturgics, s'obligue a vestir-la laguens e dehòra dera glèisa, en lòc de residència, damb ua cèrta tolerància tacita entàs viatges laguens e dehòra dera Val, quan er embaràs des haudes ère evident.

Se proïbís as clèrgues entrar enes tauèrnes, a on, sustot enes longues tardes d'iuèrn, damb nhèu e gèu en exterior,

s'amassauen damb es sòns parroquians, a on supausi que non menspredauen un veire de vin o de rom.

Es sacerdots, eth dia dera sua prumèra missa, auien eth costum de convidar a un dinar a toti es clèrgues deth terçon, e supausi qu'eth pòble deth que cantaue missa se divertie en tot barar e cantar. Damb era desencusa de qu'aguestes hèstes podessen acabar en rambalhs pòc constructius, eth bisbe les proïbís.

Es nòces e funeraus solien amassar a gent de diuèrsi terçons, çò que, degut ath long desplaçament en molti casi, requerie invitacions entà dinars o sopars as parents e amics, as que se considerauen convidadi es clèrgues qu'oficiauen, pògui se se tractaue d'ua nòça, mèns molti se se tractaue d'un funerau. Eth bisbe tanben les proïbís era sua participacion en aguesti minjars.

Es aranesi èren caçaires, donques consumien o venien era carn d'isards, sanglièrs, paoms e bèth os, sense desbrembar es perditzes (blanques o normaus), es catles e es lèbes. Coma es clèrgues non s'abstenguien d'aguestes cacilhes, eth bisbe, que les consideraue massa violentes entath sòn quehèr pastorau, les ac proïbís.

Tanben realizauen trabalhs comuns: se cosien es sòns pròpris michons o amiauen eth bestiar entàs prats en ostiu. Coma açò ère insolit entàs auti clèrgues de Comenge, se les enebís.

Se n'anauen des sues parròquies o dera diocèsi entàs parçans limitròfs deth Palhars o dera Ribagòrça, sense preocupar-se de demanar permís especiau prealable, e eth bisbe, que vò controlar aguestes gessudes, les obligue a demanar-lo.

Non entrarè enes vicissituds istoriques que causèc eth refús d'aguetes ordenances deth bisbe Lubiere, pr'amor que gessen massa dera istòria especifica de Les.

I auec castigs eclesiastics, amiant a Bonaventura Riba, vicari generau dera Val, a fòrça trebucs e dificultats.

Era Cúria demanèc ajuda ath rei d'Espanha, mejançant eth sòn confessor, eth pair Daubenton, e er ambaishador de França en Madrid, Brancas de Folcarquier.

Eth capitan generau de Catalonha recep era estranha orde de dar supòrt ath bisbe de Comenge, en tot obligar as aranesi, a trauès der fòrça s'ei de besonh, a complir es ordenances. Semble qu'aguesta orde jamès s'amièc ara practica.

Ara ben, era nacionalitat francesa des bisbes deth Comenge, ath delà dera influéncia politica qu'era epòca les autrejaue, dèc lòc a un hèt indirèctament estacat damb era vila de Les, per un des sòns barons. Quan es tropes der archiduc fusilhen en Arenh, en 1710, ath baron de Les, i a ua queisha episcopau pera actuacion de quauqui sacerdots encegadi peth sòn patriotisme aranés.

Eth bisbe Brisay auie suspenut, ipso facto, en exercici des ordes sagrades a toti es sacerdots que s'auessen unit as miquelets o as tropes der archiduc d'Austria.

Maugrat açò, se vedec a fòrça sacerdots ath deuant des miquelets quan aguesti preneren Castèth Leon e quan es tropes der archiduc conquistèren Arenh e eth sòn castèth.

Qu'ei interessant seguir ara era trama dera Baronia de Les, estacada ara istòria deth pòble e qu'auíem deishat en 1696 damb uns articles provatòris presentadi peth baron d'alavetz e eth sòn hilh Jusèp.

Aguest hilh, Jusèp Albèrt Armenter Cao de Benós e March neishec en Arenh eth 16 de junh de 1658, e moric tanben en Arenh eth 21 d'agost de 1710. Se maridèc en 1686 damb Mariana de Benosa Bosost e Verart, que moric eth 7 de juriòl de

1740, e siguec enterrada ena glèisa de Santa Maria de Bossòst. Agust baron siguec eth tresau dera dusau branca, ja deth cognòm Cao de Benós, e, contra aquerò qu'ère freqüent ena successión des auti barons, s'amassèc en maridatge damb ua familha aranesa, donques qu'es Benosa èren preponderants en Bossòst ena epòca qu'ocupèc era Baronia.

Abans d'entrar ena vida deth tresau baron, qu'ei curios rebrembar as sòns tres frairs.

Eth sòn frair màger, Francesc, moric tàs vint ans, mentre encara viuien es sòns pairs. Era sua mòrt se deuec passar ena decada des setanta d'aqueth sègle.

A Jusèp lo seguec en edat eth sòn frair Albèrt Armenter damb ua singulara coincidècia de nòms que deuec de costar bèra confusion. Albèrt tanben auie neishut en Arenh, e realizèc es estudis de doctorat en Teologia çò que li permetec de seguir ua brilhanta carrèra eclesiastica, coma oficiau eclesiastic perpetuau dera Val d'Aran, archiprèst de Vilabertran ena província de Girona, e sindic, prebendat e deputat en Arenh. Siguec, coma eth sòn frair e era rèsta dera sua familha, gran partidari dera causa de Felip V.

En 1701 efectuèc eth jurament coma vicari generau dera Val d'Aran, damb expressa mencion dera tarifa des drets a percéber peth sòn cargue, damb ua netetat prèvia destinada a tranquillizar as clèrgues e laïcs aranesi que serien sometudi ara sua jurisdiccion. Mès exercic eth cargue damb fermetat, donques eth 22 de març de 1703 li ordene a Jaime Castèth, notari apostolic de Bossòst, que jos pena de multa e d'excomunicacion, escriue ua còpia d'ua carta de contribucions contra Vicenç Subirà de Guilhamòt.

Quan en 1706 era Val se declarèc favorabla ar archiduc li calec hùger entà França amassa damb eth sòn frair. D'aquiu se n'anèc entà Vilabertran entà ocupar er archiprestat autreat en 1707, d'a on passèc entà Arenh damb era fin de realizar es foncions des cargues qu'auèc aqui enquiara sua mòrt, sense que còste cap relacion damb Les o era Val d'Aran en aqueri darrèrs ans dera sua vida.

Era darrèra fraia siguec Teresa, que se maridèc en Unha damb eth nòble Miquèu dera Mòga, prior e baile generau de Pujòlo. Aueren ua hilha, Serafina dera Mòga e Cao de Benós, que se maridèc damb eth doctor Jusèp de Miguel Espanha, assessor dera Val d'Aran, e sigueren es pairs de Teresa de Miguel Espanha e dera Mòga, damb cognòms tradicionaument importants en tot eth Naut Aran.

Tornem ara entara vida deth baron Jusèp, e rebremem que lo vedèrem embolicat, damb sa pair Pau, en long plet dera Baronia, ara fin deth sègle anterior e començament deth XVIII, que semble que seguic enquia 1711, e per tant que non vedec acabat eth madeish Jusèp, qu'auie mòrt fusilhat er an anterior en Arenh. En plet s'anauen apilerant documents: escritures d'investidura, interrogatòris secrèts, articles e certificats, senténcies arbitraus e judicis sumaris. Eth baron arribe a sajar de declarar Les coma "Baronia de França", çò qu'origine ua deduccion resolutive deth sindic, eth 15 de gèr de 1703.

Com qu'era sua hemna pertanhie a ua familia distinguida de Bossòst, supausi qu'eth baron, tant que s'estèc ena Val, alternèc era sua residéncia entre Les e Bossòst.

En ua escritura datada en aguest pòble, eth 27 de seteme de 1697, figure coma tutor de Bernat Joan Monge, de çò de Peirona de Vilamòs.

Carles II li confirmèc era Baronia eth 24 de juliol de 1700, atau que ja pòt assistir enes Còrts de Barcelona de 1702 damb eth títol de baron e cap militar, en èster governador dera Val d'Aran. Cèrtament, coma militar auie destacat enes guèrres de França e Catalonha, en tot hèr-se creditor deth nomentament mès important dera Val d'Aran en aquera epòca.

Mentre siguec domiciliat en Bossòst, demostrèc ua rigor, amassa damb un sentiment religiós, entà complir era voluntat de sa pair; aguest, en sòn testament de 1686, auie deishat un capitau de 10 liures d'argent, damb ua renda de 10 sòus jaquesi annaus, entà misses tar etèrn repaus dera sua anima, qu'auien d'èster celebrades pera Reverenta Comunitat de Sant Joan Baptista de Les.

Çò qu'arribe en 1703 hè veir que s'auie produisit ua inflacion ena Val, que requerie ua revision testamentària, atau qu'eth dia 11 de junh d'aqueth an, Jusèp garantís era renda de besonh damb eth prat de "La Sala" e es bens dera Baronia, en tot reconvertir es 10 liures d'argent en 16 liures e 5 sòus de moneda correnta, damb era liura de 10 reiaus, e eth reiau de 20 ardots.

Es 10 sòus jaquesi inicials se convertissen en 15 reiaus corrents, ena Val d'Aran, coma renda annau deth capitau mencionat.

Era operacion se realizèc damb solemnitat: eth baron jurèc, damb era man en piech, vestit de shivalièr, e en siguec testimòni Joan Sirat de Monya, de Les, baile deth baron, çò que daue encara mès fermetat ad aquerò que s'auie prometut e s'auie reflectit en document.

Mès eth baron Jusèp combinaue es sòns cambis de domicili damb es sues obligacions civius e militares. Sabem que demorèc,

pendent diuèrsi periòdes dera sua vida, autan en Les coma en Bossòst o Arenh.

En 1705 li calec deishar aguesta darrèra vila entà desplaçar-se enquiara Val d'Aran e sajar que non queiguessa jos eth domeni der archiduc, causa que non podec arténher, en veir invadida era sua Baronia pes enemics e auer de húger ath mès córrer entà França, amassa damb eth sòn hilh Francesc, deth que dempús en parlaram, e damb eth sòn frair Albèrt.

Era sua hemna, Mariana de Benosa e es sòns auti quate hilhs, non les poderen acompanhar ena hujuda, e sigueren portadi entà Unha. Encara que, en documents posteriors dera Baronia, s'acuse ad aqueri que la detengueren de matractaments e vexacions, me semble que siguec mès entà impressionar favorablament ara Corona en sollicitar bèra gràcia posteriora entàs sòns successors, donques que mos cau rebrembar qu'en Unha demoraue Teresa, era fraia deth baron e, per tant, cunhada dera baronessa, maridada damb un proòm important de Pujòlo, eth nòble Miquèu dera Mòga, e ei logic pensar qu'aquiu se traparien en un ambient mès familiar. Entara detencion d'ua família importanta non i auie cap rason de hè'c en Unha, e aurie estat mès logic detier-les en Castèth Leon, en Vielha, en Salardú o en Les madeish, a on era susvelhança ère mès simpla qu'en un lòc mès separat deth camin Reiau dera Val. Non escarti, encara que non è pròves documentaus, que demorèssen ena çò des de Brastet, plia d'importància e dignitat ja en aquera epòca.

Eth baron hugec entà França en 1706, probablament pendent er ostiu, pr'amor qu'eth 21 de junh d'aqueth an recebec en Les es "capsous" e es "lluismes" reportadi per ua venda de Bartolomé Sanglada.

En sud de França, eth baron, damb sa frair e eth sòn hilh, sagèc de trapar ajuda entà reconquistar era Val. Anèc de Bordèu enquia Tolosa, en tot titular-se capitan de Bossòst, e obten un reiau comunicat de Felip V, datat de 9 de hereuèr de 1707, en que se li encargue era recuperacion dera Val d'Aran e deth castèth de Castèth Leon. Artenh ua cèrta ajuda que li permet tornar entara Val e ocupar Castèth Leon, enquia qu'ua grana explosion en castèth l'obligue a abandonar-lo.

Dehòra dera Val, intervenguec ena recuperacion de Lhèida, de Monsò e de Benasc, a on en 1709 lutèren tanben dus des sòns hilhs. Perdec bens per un valor de 60.000 ducats, e conseguic qu'era Corona li paguèsse 200 *doblons* de dus escuts d'òr en 1708.

Mès es sues rendes deueren d'èster fòrça amendrides, donques en 1709, en uns compdes de Vilamòs, trapi ua partida de “buit rals de la baronesa”, deute de pòga importància, qu'aurie estat pagat puntaument, s'auesse dispausat eth baron de pro mejans de fortuna.

Moric en Arenh, en 1710, fusilhat per Chober e es sòns ueitanta sometents, en cessar eth castèth que defenie en nòm de Felip V, e deth qu'encara en demore tarcum.

Dempús dera mòrt deth baron Jusèp, e encara que lo succedic ena Baronia eth sòn hilh Francesc, vedem qu'eth sòn frair Albèrt presente uns documents en un plet damb era vila de Les en 1733.

Aguest Albèrt qu'ère militar, auie començat a servir en Regiment d'Infanteria en 1711 e de 1712 enquia 1718 siguec ajudant en Castèth Leon. Siguec capitan deth Regiment d'Infanteria de Barcelona, prumèr tinent de Guàrdies d'Infanteria Espanhòla, e moric en Tolosa, en França, en tot èster

comandant des Reiaus Guàrdies Espanhòles d'Infanteria e marescau de camp, en juriòl de 1759.

Mès, coma ja è dit abans, eth quatau baron dera dusau branca siguec Francesc Cao de Benós e Benosa, neishut en Arenh en 1682, maridat eth 28 d'octobre de 1715 damb Isabèl de Peguilhan de Larbost e Noe, hilha de Francesc de Peguilhan, vescomde de Larbost. Eth baron moric joen, en Les, eth 12 d'abriu de 1724. Era sua veuda viuec quaranta cinc ans mès, enquia que moric en 1769.

Pendent era sua joenessa se vedec embolicat en batalhes juridiques pr'amor dera titularitat dera Baronia de Les, e en lutes militares, ath costat de sa pair, damb era hujuda entà França, ena que siguec herit d'un tir de pistòla. En juriòl de 1709 ère en Benasc e en 1710 defenec eth castèth de Monsò. Dempús d'èster capitán de shivaus en Regiment des Ordes vielh, arribèc ath grad de coronèl, damb eth que siguec nomentat governador dera Val d'Aran e casteran de Castèth Leon, eth 7 d'octobre de 1711, dempús d'auer estat reconquistada era Val, qu'ère en poder des tropes der archiduc.

Eth marquès de Castelrodrigo dèc ua opinion favorabla entad aguest nomentament, encara que damb eth curiós matis de recomanar qu'es sòns successors non siguessen naturaus dera Val d'Aran. Sabi pas en qué basèc aguesta opinion paradoxau, pr'amor que, se pensaue qu'un naturau dera Val non auie d'èster eth sòn governador, li aurie estat mès facil d'oposar-se ath nomentament deth baron de Les. Dilhèu aguest auie merits de tant de pes deuant de Felip V, que hijudi as des sòns ancessors, hègen que non siguesse prudent dar ua opinion contrària. Era vertat ei qu'era Reiau Cramba recomane que se lo sauve en comandament eth 15 de gèr de 1717, atau que Sa Majestat

ordene que seguisque, encara que damb un assessor ath sòn costat, de nomentament reiau, çò que non dèishe d'acceptar era insinuacion deth marquès de Castelrodrigo, que sauvaue ua cèrta e dissimulada maufidança.

Quan eth marescau Bonas conquistèc Castèth Leon en 1719, agarrèc coma presoèr ath baron Francesc. Aguest, siguec internat en França enquia èster tornat, ara fin des ostilitats, quan era Reiau Audiència torne a recomanar era sua continuacion coma governador dera Val, eth 15 de juliòl de 1720. Eth rei accèpte, en tot aumentar eth sòu a 180 reiaus de *velhon*, pagant sonque dues desenes parts de mieja *anata*, mès damb ua duracion en cargue d'un an, ampliablà a tres, pr'amor der antic costum dera Val d'Aran.

Non semble qu'era supervision der assessor reiau ofenesse ath baron de Les en exercici deth sòn cargue; de hèt, quan siguec nomenat en 1711 (rebremem que solet auie vint-e-nau ans) ja se li assignèc ath comandant M. de Binós coma adjunt. Binós ère un antic capitan, inspector de milícies, que coneishie molt ben era Val d'Aran e que, coma ditz eth nomentament, "estará muy atento".

Que i a un long document acusatòri contra eth baron de Les, presentat en Barcelona eth 28 de seteme de 1715 per De Torras U.J.D. en nòm deth sindic de Les, damb ua magnifica impression ath long des sues 115 planes. Ena prumèra ditz:

Iesus, Maria, Ioseph, con los Santos Tutelares, por El Syndico de la Universidad y Particulares de la Villa Castillo y Termino de Les de la Valle de Arán, Principado de Cathaluña, con Don Francisco Cau de Benós, Governador del Castillo Leon, de la misma Valle de Arán. En la Causa oy pendiente, entre dichas Partes, en el Tribunal y juzgado de la Superintendencia General de este Principado de

Cathaluña, a Relación del Muy Ilustre y Noble Señor Don Francisco de Ameller, del Consejo de Su Magestad (que Dios guarde) en el Real y Supremo de Guerra, y otro de los de la Muy Ilustre Real Junta Superior de Gobierno y Justicia de esta Ciudad de Barcelona, y Principado de Cathaluña, &c. Actuario Antòni Llossas Notario, y Secretario Mayor de dicha Superintendencia General

En nòm deth sindic de Les (“con intervencion del Real Fisco interponiendo, al mismo fin, sus voces y partes”) s’expausen e analisen toti e arguments, mès o mens estudiadi, entà demostrar qu’es drets deth baron de Les èren mancadi de basa e d’origina legau.

Declare, basat ena declaracion de catorze testimònis, que:

dicha Villa, Castillo y Termino de Les de la Valle de Aran, ha sido siempre y de tiempo immemorial .... y desde que se fabricó aquella y es oy en dia, otra de las Universidades y Particulares de la misma Valle de Arán, situada dentro de sus confines y Termino General .... aviendo siempre contribuido, y contribuyendo oy en dia en todas las tassas y cargos de Comun de la Valle, dando su parecer y voto en todos sus Consejos Generales .... y gozan oy en dia de todos los Reales Privilegios, Gracias, Libertades, Consuetudes, Immunidades, Franquesas, Prerrogativas, y demás Derechos de la Valle

Tot açò ei demostrat enes responses des interrogatòris secrèts de Jusèp Cao de Benós, pair de Francesc, de 23 de març de 1700.

Se da, ath delà, er argument complementari de qu'es mèrques reiaus de tèrme ("en cuyas se hallan esculpidas y puestas las Armas Reales de los Señores Reyes de Aragón") que dividissen

eth Principat deth Règne de França se trapan ena aurèra der riu deth Tèrme, a lèu dues ores de distància de Les, auent de trauessar es tèrmes de Bausen e Canejan entà arribà'i.

Tot ei reflectit en ua deduccion resolutive deth sindic, deth 15 de gèr de 1703, encara qu'era soleta situacion geografica deth pòble e deth Castèth de Les non èren pro entà desvalorizar era antica concession dera Baronia, damb es sòns drets annexes.

Mès eth matís important consistie, non ena ubicacion, senon ena apartenença ara Val d'Aran damb ua totau integracion, donques se podie alavetz apellar ath sòn caractèr inseparable dera Corona Reiau, privilègi antic de tota era Val e des sòns abitants, çò que poderie invalidar era concession dera Baronia hèta a favor deth prumèr baron, Benito Marco.

Per açò, damb ingenuïtat, eth baron Francesc sage d'establir qu'eth pòble de Les se trape en "los confines del Reyno de Francia" e ei "tenida y reputada por Baronía de Francia". Aguesta tèsi ei, logicament, insostenibla.

Ei per açò qu'enes declaracions testimoniaus favorables ara tèsi deth baron s'aprècie un petit matís diferenciau entà non cométer perjuri. Eth baron ditz qu'eth pòble Les "está y ha estat situada sempre en los confins del Regne de França". Açò ei leugèrament diferent de çò que declaren es testimònis qu'eth prepausa: "que he vist sempre de tot mon recort, que la dita vila de Lloch de Les es molt prop dels Termens, y Regne de França", "es molt vehina y cercana del Regne de França", "es molt cercana y vehina del Regne de França".

De totes manères, arrés gòse afirmar que Les non ei ena Val d'Aran senon en Règne de França, entà non quèir en ua manifestà faussetat, encara qu'aquerò serie era soleta causa que poderie refusar clarament era possibilitat d'èster inseparable

deth Règne d'Aragon e Catalonha, situacion non desvalorizada per hèt cèrt d'auer estat era vila de Les invadida diuèrsi còps pes tropes franceses, ja sigue pera sua pròpria iniciatiua, o coma represalha as incursions araneses en país vesin, quan "fentse algunas repressalias en França dels Habitants de Les, lo Comú de dita Val aixía, y es aixit sempre a la defensa de la present Vila de Les". Açò confirme era sua totau inclusion e dependéncia dera Val d'Aran amassa damb es auti lòcs que la compausen.

En quant ara equivaléncia des sòns drets damb es des auti pòbles dera Val, s'afirme que "dels drets que pagan de forana los Mulats que passen per las dita Vall de Arán, al fer la repartició de dits drets, la dita Vila de Les cobra també sa part, com las demés Universitats". Aquesta participacion enes drets pòrte damb era ua participacion enes obligacions, coma ac certifique eth notari de Salardú, Andrèu Mòga, en document deth prior e des conselhèrs, damb era deliberacion deth Conselh Generau e damb eth sagèth dera Val, que ditz atau:

Es a saber, que de llarch temps a esta part la Universitat de la Vila de Les, ha acostumat pagar, com vuy en dia paga, los mals y tallas que quiscun any se acostuman dividir per las Vilas y Llochs de dita Vall per lo Concell General de aquella, pera pagar los nolits y carrechs de dita Vall, ha pagat dita Universitat de la Vila de Les respectivament las quantitats li son estadas tatxadas, aixi y de la manera que han acostumat, y acostuman pagar cada una de las demés Universitats de la Vall, per sa respective part tocant, y la tenim dita Universitat de Les, y llurs habitants per unida y agregada al Comú General de dita Vall, y com a tals Aranesos han gozat de las Franquesas, Privilegis, y Llibertats, que los Serenissims Reys de Aragó .... se han dignat concedir a las Universitats, y Moradors de dita Vall de Arán

Dempús eth sindic passe a declarar que Les "pertenece a su Magestad como a suya propria", de manèra que tota era jurisdiccion civiu e criminau cau que sigue exercida peth jutge ordinari reiau dera Val d'Aran, eth baile reiau de Les e es auti oficiaus reiaus dera Val. Atau jamès a d'èster exercida pes barons, encara qu'en privilègi iniciiau s'autregèsse a Benito Marco es dues jurisdiccions. Entad açò apòrte eth testimòni deth presbiterian Joan Ané, que declare:

no sab ni vist may, ni oit a dir que los Barons de Les hagen fet ninguna contradicció al que está dit en lo interrogatori antecedent, sino en una ocasió que lo quondam Francisco Cau com a Baró de Les volgué impedir la execució de un mandato del Jutge Ordinari de la Vall, fou per dit fet capturat, , y li feren pagar 60 sous de plata que contenia la pena de dit mandato

Aguesta declaracion patís un error important, que cap des parts semble auer percebut. Eth baron mencionat (er escrit generau ei de 1715) non podie èster eth baron Francesc (mòrt en 1724, per tant eth *quondam* serie mau aplicat) senon eth sòn pair Jusèp.

Mès era acusacion se'n deuec encuedar de que, de hèt, eth baron auie exercit, aumens, era jurisdiccion civiu, causa que l'obligue a matisar, que s'auesse passat atau, sonque se podie referir ar exercici de "algunos actos de jurisdicción Civil simple sobre cosas muy tenuas, llamadas civilet, desde el año 1690 hasta el de 1703".

Ara seguida se contraditz, pr'amor que parle des "contínuas contradicciones que a dichos actos les hazian el Juez Ordinario Real de la Valle de Aran .... y la Universidad y Particulares de Les" per actes de jurisdiccion civiu exercidi peth baron.

Curiosament parle de dus testimònis, que deuien d'èster fòrça importanti entara acusacion, mès non en mencione es nòms, causa que hè a pensar que non existien o non èren fiables. Agustèi dus supausats testimònis declaren:

que los Consules de la Villa Castillo y Termino de Les, en el referido año 1666, antes, y muchissimo tiempo antes, exercian y administravan, en nombre de sus Magestades, en la misma Villa Castillo y Termino de Les, la dicha jurisdiccion Civil simple, llamada Civilet, y assi bien sobre cosillas de poca monta, executandose aquella por sus Oficiales

Entà invalidar eth dret de succession deth baron Francesc Cao de Benós, se rebrembe qu'eth rei Pèrre auie cedit a Rogèr d'Espanha, en 1377, era jurisdiccion dera vila, castèth e tèrme de Les, encara que "durante su vida natural tansolamente".

Ara seguida declare qu'eth baron non a demostrat "drecho y causa por Succession, ni por otro titulo alguno, del dicho Don Roger".

Des moltes planes d'aguesta causa, que n'auem ua qu'ei particularament interessanta: era que descriu eth castèth de Les a finaus deth sègle XVII, en tot díder que "aun se conservan existents sus paredes y Muros, teniendo la forma requisitos y señales de ser Castillo fuerte".

Qu'ei comprensibla era dificultat de plantejar damb claretat e reaus fondaments de dret aguest long e espinós ahèr.

I auec un senhor de Les, es drets de succession deth quau poderien auer-se vist vulneradi quan Ferran eth Catolic autregèc era Baronia a Benito Marco; i auec uns successors de Benito Marco (Sapena e Cao de Benós) que damb títols disparièrs obtengueren era Baronia; i auec un Joan de Vilanòva e un Jaime

d'Aura, baron de Pèira, que reivindicuèren judiccialment uns possibles dreus; e, mentretant, i auèc un Conselh de Les que neguèc jurisdiccions as successius barons.

Coma ena majoritat des plets, eth problèma qu'ère economic. Entàs abitants de Les (e atau ac sagen de reivindicar es sòns cònsols) ère damnatjosa era propietat deth baron de Les sus es cases, finques, tèrres, vinhes, uarts, prats, montanhes, horns, peisheus, aigües, arbes, mòles e bòsqui. Ère normau que sagèssen d'invalidar es concessions a Benito Marco, en tot arribar a insinuar qu'eth prince Ferran auie estat enganhat per aqueth.

De tot aguest long listat, quauqui dreus an perdut aué actualitat, ja qu'a despareishut eth benefici qu'autrejauen alavetz. Era vinha a despareishut de Les, atau coma es horns e mòles publics. Cada còp i a mens besonh de peisheus, en anar despareishent eth bestiar bovin. Sonque demoren es uarts, es aigües e es bòsqui, que seguissen produsint beneficis individuaus o collectius.

Aguesti escrits formen part des formalitats judicciaus en plet contra eth pòble de Les, entrelaçadi damb documents dera Administracion Reiau que l'emparen.

Eth 14 de hereuèr de 1715 eth prince de Tserclaes informe sus eth bon compliment deth baron enes quehèrs deth sòn cargue, e Joan Milan d'Aragon, eth 13 de junh de 1716, ac confirme, en tot ratificar qu'ère governador des de 1711.

Mentretant, eth baron, en exercici des sues foncions, sage de guanhar-se ara poblacion aranesa de tota era Val, qu'ei jos era sua jurisdiccio coma governador. Atau ac demòstre un document deth 23 d'abriu de 1715 en que declare que Sansi Aunós, de Vilamòs, auie patit pendent era ocupacion des

sediciosi, probablement entà obtier bèra gràcia reiau que sollicitaue er interessat.

I a ua senténcia deth 3 de junh de 1716 que sonque li autrege era jurisdicción civiu deth lòc de Les. Non s'admet era apellacion deth Conselh deth 29 de juriòl e deth 22 d'agost d'aguest madeish an, ne tanpòc ua auta deth 13 de març der an següent. Entad aguestes decisions favorables s'auéc en compde un curiós document deth 26 de hereuèr d'aqueth an 1716, en qu'er escrivan Antòni Llosas descriu: "el Castillo defendido por el Barón de Les, Don Francisco Cao de Banós, Gobernador del Castillo de León, contra el Síndico .... de Les".

Partís d'aqueth document qu'auem reflectit anteriorament.

Qu'ei estonant, de un aute costat, eth listat des bens deth baron: ua casa e era propietat d'ues tèrres e possessions (que supausi que serie eth petit palai dera Baronia), dus uarts e dus prats. Non ère, en vertat, un gran patrimonni...

Mès eth baron crubaue es drets de "capsous" e "fius". Se demane qu'aguesti siguen suprimidi, damb er autrejament des sues antiques propietats, e era devolución des 800 liures entregades pes cònsols de Les en 1666 a Pau Cao de Benós, pair-sénher der actuaui titular dera Baronia.

Coma matís finau d'aguest long document ei curiós observar que, entre es bens reivindicadi deth patrimonni deth baron non s'includís era capèla de Sant Blas, que ja ère bastida, molt pròp dera Baronia, e a on mès tard s'arribèc a enterrar a un des barons.

Qu'auem vist era utilizacion d'arguments a favor e en contra dera jurisdicción deth baron e der exercici des drets annèxes.

Mès, coma en fòrça casi, trapi ua estonanta omissión, per part des defensors des drets dera Baronia, en non citar un document

molt anterior, de factura reiau. Aquest document demòstre, pensi jo, e sense cap dobte, que Les auec ua jurisdiccio desseparada dera deth rei, que sonque li podie correspóner ath baron. Se tracte deth privilegi de Felip II, autrejat en Tortosa eth 2 de gèr de 1586, que resumís:

Concede Vuestra Magestad licencia a los Concellers de la universidades de los lugares de Bosost, Caneja y Bausen en el Valle de Arán para que puedan conocer de las causas que no excedan la cantidad de 60 sueldos como hasta aquí los hacían los jueces de dicha Valle por relevar de gastos los poblados de ella

Eth terçon de Quate Lòcs ère format per Bossòst, Canejan e Bausen, mès tanben per Les.

Era soleta rason de non mencionar eth pòble de Les en aguesta concessio reiau sonque podie èster qu'aguesta jurisdiccio corresponesse ath baron de Les, e ère sonque eth qui podie decidir sus era forma e era quantitat des procèssi que s'i originèssen. Ei per açò qu'era Cancelaria Reiau, en autrejar aguesta facultat processau, excludís eth nòm de Les en privilegi reiau.

Toti aguesti incidents produsissen de quan en quan, un cèrt cansament entre es parts que discutissen.

En aguesta linha, eth 8 de seteme de 1715, entre senténcies e apellacions, s'arribe a un arbitratge en Vielha que se tradusís ara lengua francesa entà qu'age mès fòrça deuant des autoritats que, periodicament, govèrnen era Val. Damb eth, se suprimís era leuda que pagaue Es Bòrdes, s'amenace damb confiscar es mercaderies e es machos que passen de o entà França, se

confirmen es censsi deth baron sus es bens deth comun, e se redusissen es pensions des censsi de Joan Benosa e Pèrre Abadia.

En aguesta epòca, en 1716, es circumstàncies pòrten ath baron a deféner era antica integritat des privilègis dera Val en un tèma tant important coma eth dera sua autonomia tradicionau, nauament respectada peth madeish Felip V. En agost, eth Conselh dera Val d'Aran, contràriament a tota era sua trajectòria istorica, demane ara Corona d'integrar-se administrativament en Corregiment deth Palhars. Eth baron de Les, governador dera Val, s'opòse immediatament, utilitzant tota era sua influéncia deuant deth rei. D'aguesta manèra, es pòbles dera Val, en mes de deseme (en un afrontament damb eth sòn Conselh Generau, plan estranh ena istòria dera Val) dan era rason ath baron, decidint mantier era sua independéncia tradicionau.

Auem vist qu'eth baron s'auie maridat, a finaus de 1715, damb Isabèl de Peguinhan, que se sentec de seguit part dera poblacion de Les. Ac demòstre eth rebut dera sua dòt, de 20 de junh de 1717, en que sa pair Francesc de Peguilhan, en lòc de referir-se ada era coma baronessa de Les, ac hè coma "dama de Lez", destacant era sua categoria de ciutadana domiciliada per dessus deth sòn títol nobiliari.

Damb er atac francés de 1719, era personalitat deth baron, governador dera Val d'Aran e casteran de Castèth Leon, passe ocupar un lòc important, autant enes burèus des comandaments francesi coma enes sues relacions damb era poblacion aranesa. En gèr, Conches escriu a Le blanc qu'eth baron ei fidèu a Felip V, joen, valent e sense experiéncia, e qu'a demanat aumentar enquia dus cents soldats era tropa de quaranta.

En hereuèr refuse era proposicion de rendicion de Bonas, e sollicite era ajuda des aranesi, que talhen es camins e es pònts

entà blocar era progression des tropes franceses, mès se nèguen a préner es armes massivament entà deféner eth castèth.

Quauquarrés l'acusèc, quan comencèc eth sètge, d'èster convençut de qué queirie en mans des francesi, dilhèu per non auer artenhut ne er augment des tropes ne era ajuda de toti es aranesi. Eth cas ei que correc era votz de qu'auie trèt deth castèth es sòns mòbles, e inclús es sarralhes deth sòn pròpri apartament laguens deth castèth, pr'amor que deuien d'èster de valor.

Castèth Leon siguec pres pes francesi er 11 de junh de 1719, agarrant coma presoèr ath baron, ath coronèl Père Caballos e ara rèsta dera tropa, que siguec enviada entà Leitora, en França.

En 1720 eth baron siguec desliurat, e, de Barcelona estant, hè ua longa peticion ath rei, relatant es sòns pròpris merits e es des sòns ancessors, tostemp en defensa dera Corona Borbonica. Demane que se li reïntègre eth Govèrn dera Val d'Aran e era Capitanaria de Castèth Leon, damb augment deth sòu, pr'amor que li cau mantier a sa mair (rebrembem qu'a sa pair lo fusilhèren en Arenh es tropes der archiduc) e ara sua nombrosa familha. En aquestes formalitats, uns foncionaris non guaire assabentadi dera situacion, se pregunten eth 18 de mai de 1720 se perqué eth baron non exercís ja eth govèrn dera Val d'Aran.

Se li reïntegrèc eth comandament, e l'exercic enquiara sua mòrt.

ENTARA REVOLUCION FRANCESA

Pendent tota era rèsta deth sègle XVIII era successió des barons de Les seguís mantenguent ua importància en pòble de Les e ua relacion damb es sòns abitants.

Eth cincau baron dera dusau branca siguec Francesc Ana Cao de Benós e Peguilhan, neishut en Bèthvésér eth dia 1 d'agost de 1716, donques sa mair s'estimèc mès de jasilhar en França, ena sua casa pairau. Eth rei confirmèc eth sòn títol eth 13 de seteme de 1742, e siguec generau e ambaishador en nòm de Sa Majestat.

Se maridèc en prumèras nòces damb Maria Clara Altamira e Calazants, en 1760. Dempús d'aveudar, se tornèc a maridar damb Mariana Alderete Muñoz e Tovar.

Non auec hilhs damb cap des sues dues hemnes.

Joen encara, (tàs vint-e-un ans, a finaus de 1737) comencèc a servir ena Companhia de Guàrdies d'Infanteria Flamenca, siguec tinent de guàrdies de còrps, e artenhec eth grad de tinent generau des Exercits de Sa Majestat. Siguec ambaishador en Rússia, e moric en Madrid, en tot èster governador de Malaga. Eretèc eth títol de marquès de Rosalmonde deth sòn oncle Albèrt Cao de Benós, que l'ac autregèc pes meritis militars des campanhes qu'auie realizat en Itàlia.

Ara mòrt de sa pair, en 1724, coma ereu indiscutible, se hec cargue deth títol e dera Baronia, en tot dar lòc a un curios incident dera administracion centrau, lenta en apareiar era documentacion ara realitat: mentre servís ara Infanteria Flamenca, era Reiau Audiència de Catalonha li proibís d'auer eth títol de baron de Les (eretat damb tot eth dret) encara que li permet titolar-se "Señor del lugar de Les". Eth nau Baron, en ua

reaccion logica, li demane ath rei era confirmacion deth sòn títol de baron de Les, sense mès trebucs ne variacions. Açò da lòc a ua consulta dera Cramba, eth 17 d'abriu d 1741. Eth rei la respon en Sant Ildefons eth 13 de seteme de 1742, concedint era Baronia ath nau baron, mès non coma l'aueren es sòns ancessors, senon "por gracia nueva", matís degut, dilhèu, a qu'aguest baron ère cèrtament negligent enes ahèrs tant dera Baronia coma pròpris, degut as sues abséncies enes campanhes militares des que formèc part.

Eth sòn desorde financèr se ve reflectit en uns compdes de 1742, enes que se ditz que deu 100 ducats dera "media annata", e 200 reiaus de *velhon* peth títol de baron. Aguesti detalhs non agradauen ara Administracion Reiau.

Mès endeuant, en 1756, quan eth sòn frair, actuant en nòm deth baron, reclame es dèimes ara Comunitat de Presbiterians de Les, recepua clara negatiua. Contra era, era Cúria li conferís dètz dies entà demostrar eth sòn dret, qu'ère istoricament indiscutible, a non èster qu'era confirmacion dera Baronia "por gracia nueva" les auesse automaticament suprimir. Eth negligent baron dèishe passar eth termini sense recórrer, e eth sòn dret prescriu.

Aguesta reclamacion qu'ère, totun, dubtosa en sòn dret, pr'amor qu'eth sòn frair, tanben actuant coma procurador deth baron, auie venut era Baronia, encara que damb fòrça defèctes de forma e de hons en aguest acte juridic: non se documentaue eth títol ne, alternativament, se demostraue eth pagament des legitimes as sòns oncles Jusèp e Albèrt.

Qu'ei cèrt qu'era sua vida militar a l'obligaua a absentar-se de Les tot soent. En 1743, pendent era visita pastorau deth bisbe de Lastic, ère enes guèrres d'Itàlia, en 1755, demoraue en

Madrid, coma brigadièr dera Tresau Companhia de Guàrdies de Còrps.

Totun, tot aquerò non li impedís d'auer un plet damb eth sindic de Les en 1762, que poderie èster eth madeish que quauqui ans mès tard, en 1771, dèc lòc ara declaracion deth cònsol de Les que negaue ath baron era preferéncia ena glèisa, tant ath sòn favor coma ath des sòns ancessors ena Baronia.

È mencionat abans era naua venda dera Baronia de Les, entre dus frairs, e semble interessant relatar çò que coneishem sus aquest moment istoric. Pr'amor des sues seguides abséncias, eth baron Francesc Ana Cao de Benós e Peguilhan auie nomenat procurador ath sòn frair Urbano. Aquest, eth 3 de juliol de 1755, ven era Baronia ar aute frair, Oliverio, ath que se titole coma capitán ena Val d'Aran, damb residéncia, per tant, en lòc dera Baronia, e que semblaue interessat en contunhar aquiua tradicion familiar. Era venda sonque mencione era Baronia e es sòns bens e drets, mès excludís eth títol de baron, que seguirà ostentant Francesc “durante su vida natural”; aquest renóncia ara possibla eréncia des sòns oncles Albèrt e Jusèp Cao de Benós. Eth prètz dera venda se fixe en 4.000 liures barceloneses, e se certifique qu'era quantitat a estat recebuda.

Oliverio qu'ère exigent, e prepausa era reivindicacion deth privilègi eclesiastic (qu'en part afectaue ara comunitat de Les) d'un lòc preferenciau ena glèisa, que costèc, en un des sòns incidents, era declaracion deth cònsol de Les de 1771, qu'auem mencionat abans.

Eth nau baron hè deth cas un problèma familiar. I a constància de qu'eth sòn frair Urbano e eth sòn oncle Jusèp l'ajudèren a remèter eth banc ena glèisa parroquiau, retirat peth Conselh de Les, coma pròva deth privilègi.

Semble qu'er ahèr venguie de luenh, donques es barons de Les mantenguien era tradicion d'un dret preferent enes bancs dera glèisa de Les. Quan en ostiu de 1743, eth bisbe de Comenge, Antòni de Lastic visitèc era Val en visita pastorau, acompanhat der ardiaca dera Val, Bernat de Lassus, ena sua ordenança deth prumèr d'agost, proibís es drets de bancs, e de preferéncias laguens des glèises, a excepcion de "títulos en forma" o de "posesión inmemorial".

Probablament, es barons de Les non auien títols en forma, mès òc qu'auien era possession immemoriau, e aguesta anomalia deuec recomanar ath Conselh de Les de sajar de desmeréisher era tradicion der exercit privilègi.

En tot profiter es òbres dera sacristia, se càmbie de lòc era pòrta que da tath presbitèri, e se retire eth banc qu'auie estat utilizat pes barons pendent fòrça ans.

Mès arribe era hèsta de Totsants d'aguest an 1770, e eth baron Oliverio, damb d'auti membres dera sua familia, coma auem vist, deuant der estonament des parroquians e dera indignacion deth Conselh de Les, torne a méter eth banc en lòc qu'ocupauè anteriorament. L'ocupe pendent er ofici divin, qu'en aguesta festiuitat compdaue damb era preséncia de practicament tota era comunitat de vesins. Podem imaginar-mos er espant des pròpris celebrants, qu'èren ja vestidi damb es casulhes de hèsta, en apropar-se ar autar, fòrça illuminat, entà començar era celebracion.

Eth Conselh dera Vila non tarde a reaccion, e acusen ath baron e as sòns familhars de menaçar e damnatjar a tot eth pòble damb era sua actuacion.

Eth Conselh, prèviament, auie actuat mejançant un proòm de Les, Gabrièl Boya de Mossen Pèir. Aguest, eth 16 de junh

d'aqueth an auie requerit ath notari de Vielha entà que comunicèsse ar oficiu eclesiastic dera Val, Matèu Roig, era sua protèsta pera abusiva anticipacion e preferéncia enes ofertòris e er usatge e ocupacion d'un banc privilegiat ena glèisa de Les. Damb açò, conseguic era condemnacion deth baron Oliverio. Aguest hè ua apellacion ath metropolitan d'Aush, tot e qu'abans dera sua execucion, eth bisbe de Comenge, en ua visita ara Val, li da preferéncia ath baron. Totun, encara que non pòt decidir damb caractèr definitiu, pr'amor que calie demorar era resolucion deth recors deuant deth sòn superior d'Aush, Gabrièl Boya hè un nau recors, e er oficiu eclesiastic dera Val respon que non lo pòt adméter, perque cau que sigue presentat deuant de pròpri bisbe de Comenge.

Es formalitats arriben ena Reiau Audiéncia de Barcelona, qu'eth 27 de junh de 1771 confirme era concession d'un banc a favor deth baron ena glèisa de Les, en ua curiosa ingeréncia en ua jurisdiccion ena que sonque li da entrada era intervencion anteriora deth Conselh dera Vila de Les, dehòra der encastre estricte dera jurisdiccion des presbiterians.

Eth cònsol de Les sage d'establir ua causa formau contra eth baron, en tot allegar que non cònste qu'eth baron Oliverio sigue ereu o donatari legitim der anterior baron Francesc Cao de Benós ne des sòns ancessors. Aguest incident se base en un argument pòc consistent, pr'amor qu'ei deth tot clar qu'aguesta pròva, encara que non siguesse degudament justificada en procès que se seguie, ère d'aisida demostracion entath baron.

Mès era barreja d'un ahèr eclesiastic damb detalhs de classa estrictament civiu obligue a uns dobtes de consciéncia que cau esclarir, entath ben espirituau dera poblacion de Les e des sòns legitims representants. Aguesti darrèrs accèpten es ordenances

deth bisbe de Comenge damb caractèr generau, entà qu'era sua obediència non quede qüestionada, encara que deishant clara era excepcion dera preferéncia deth baron Oliverio enes cerimònies religioses laguens dera glèisa.

Coma pròva deth mau comportament deth baron, se met en procès un ahèr marginau, en que se matise eth pròpri prestigi deth baron en son cargue oficiau. Auem vist abans que bèth document titolaue ath baron de “Capitán en el Valle de Arán”, donques es reclamants ara lo titolen sonque “Capitán Agregado de la Plana Mayor del Valle de Arán”, coma dant a compréner qu'era sua jurisdiccion ère d'un comandament limitat, e de mens importància qu'era que li concedien es burèus oficiaus.

Aguest aute ahèr ei un plet de Gabrièl Boya contra eth baron, sus era servitud de pas per un prat, resolut en contra d'Oliverio per senténcia der 11 de junh de 1767, confirmada dempús dera apellacion, er 11 de març de 1771. Eth 27 de juriòl d'aguest an se presente un escrit en Madrid saiant de profiter d'aguesta senténcia en plet sus eth banc e es privilègis deth baron ena glèisa de Les.

Mès eth procurador deth Conselh de Les comet un imperdonable error en aquestes tramitacions, en afirmar, en un escrit deth 6 de seteme de 1771, qu'eth plet sus eth banc ena glèisa ère fòrça antic. Damb açò sage de demostrar qu'eth bisbe de Comenge non auie facultat entà decidir (causa que non calie demostrar, donques ja auem vist qu'er ahèr auie passat entath metropolitan d'Aush) sense encuedar-se'n qu'era acceptacion d'ua longa tradicion, encara que siguesse discutida, daue motius entà creir en un dret preexistent.

Eth fiscau, en Madrid, eth 28 de deseme, non pòt deishar de citar era concession espiscopau deth privilègi deth banc ena

glèisa, rebrembant qu'era Audiència auie ordenat que cada part respectèsse es sòns drets sense de passar-les, qu'ère coma dar era rason ath baron, pr'amor qu'eth Conselh de Les non defenie cap dret pròpri senon que, tot simplement, se limitaue a negar eth possible dret dera Baronia e des sòns titolars. Eth fiscau a apregondit en un aspècte qu'ara semble que non a importància. Totun, es reclamants li auien dat ua cèrta categoria: eth vertadèr títol deth baron Oliverio declare qu'ei "Capitán Agregado del Castillo de León y Valle de Arán".

Passe a recuélher, ath detalh, toti es antecedents. Comence damb ua opinion clarament favorabla ath baron: ditz qu'era preferéncia ena glèisa de Les a favor deth baron ei annèxa ara confirmacion dera Baronia per Felip V, reafirmada pera comunitat de Les ena concòrdia subseqüenta e pera senténcia favorabla en judici possessòri. Per açò, eth 28 d'agost de 1773, manten qu'eth baron a eth dret ath banc dera glèisa.

Non ei pro entath Conselh de Les, encara que dèishe passar eth temps, en tot obligar ath baron a un nau escrit, eth 4 de hereuèr de 1778. Un incident en Madrid, eth 22 de gèr de 1779, li hè veir qu'era senténcia arbitrau non l'esclarís qu'eth baron pogue dispausar deth banc dera glèisa. Mès un memoriau deth 24 d'octobre de 1783 autorize a Oliverio a utilizar eth sòn dret "como está mandado". Damb açò acabe ua discussion que durèc fòrça ans.

Mès tot aguest long procès non paralise era relacion deth baron Oliverio damb es sòns paisans de Les. Segontes un document deth 18 de mai de 1771, li crompe a Bernat Joan Sanglada Rei, de Les, es drets des obrèrs e deth Conselh dera Glèisa sus un tròç de prat de sèt jornaus, plaçat ena partida de Seres, que lo possedien per carta de gràcia de 575 francs, des de

1759. Mejançant eth compromís de pagar es empenhaments de 2.053 francs, 16 sòus e 8 sòs, li ven d'autes propietats per 479 francs.

Aguest an 1771 (encara que non age arren a veir damb eth plet) Les contribuís ath “Octavo de Aguardiente” segontes un document que ditz atau:

DON THOMAS DE GONZALEZ, TESORERO GENERAL DEL EXERCITO, Y Principado de Cataluña.

He recibido del Señor Marqués de Zambrano, del Consejo de S.M. en el de Hacienda, y Tesorero mayor de la Guerra, por mano del Síndico de Les del Corregimiento de Call de Arán, Diez y siete reales de Ardites, Los mismos que se le han repartido, y tocan pagar por el Octavo de Aguardiente perteneciente al año próximo pasado de 1770. De cuya cantidad me hago cargo en virtud de esta Carta de Pago, de la que ha de tomar la Razón el Señor Barón de la Linde, Contador Principal del propio Ejército, y Principado. Barcelona diez de enero de mil setecientos setenta y uno.

Son 17 reales de Ardites. Don Thomás de Gonzales.

Tomó la Razón. El Barón de la Linde

Oliverio Gabrièl Ana Cao de Benós e Peguilhan, frair deth cincau baron Francesc, neishec en Aush, eth 2 d'abriu de 1720, e siguec eth siesau baron dera dusau branca.

Se maridèc eth 13 d'abriu de 1747 damb Maria Ana Blanca de Busquet, originària de Les, que moric eth 10 d'octobre de 1760. Se tornèc a maridar damb Joana Margarita dera Fuergue de Pomarede, baronessa de Guran, en França. S'auie distinguit enes campanhes d'Itàlia, mès que mès enes accions de Campsant.

Eth 4 d'agost de 1781, signe eth baron en nòm dera vila un Memoriau de peticion des pòbles dera Val, que supausi siguec

era origina dera concession d'acotament de prats ena Val a favor des proprietaris respectius hèta per ua Reiau Carta de Carles IV, datada en Madrid eth 16 de hereuèr de 1789.

Prealablament, coma se mencione en ua Reiau Orde deth 14 de hereuèr de 1781, eth baron figure entre es qu'acordèren autrejar poders a Estève de Cal de Betren, entà negociar sus es proprietats individuaus.

Mès en Les, en aguesta epòca, se descubís ua auta hònt d'ingrèssi, basada en ua antica indústria que venguie dera epòca romana.

En 1786, Agostin Aner Amiell, de Bausen, e Pèir Joan Subirà "tonsurado y beneficiado del lugar de Vila", formen ua societat entà espleitar diuèrses mines ena Val d'Aran e era val de Benasc. Entad açò visiten es possibles emplaçaments.

Item en el término de la Villa de Les, hallé una Mina en la Montaña de Serra Longa, sale parte en arena teniendo algo de plata. Otro sí: cerca de dicha Villa de Les, en la partida llamada Lacaubera, hay otra mina la cual tiene cobre, pero dificultoso a purificar por causa de los muchos betunes y azufre que participa: pero la mena sale en abundancia , por tener el filón encima de tierra veinte palmos de largo y dos y medio de ancho a lo más grueso del filón, la qual se halla sita en el prado de ....

I a un totau de trenta dues denóncies, çò que hè a veir era precision deth sòn trabalh, qu'interessèc ar alavetz governador Jusèp Urdin, a qui portèren mòstres de marmes e cristau de ròca "seis libras catalanas... que valían muchos Reales de Vellón... sin que haya tenido la menor satisfacció".

Arribam a 1787, quan se repren deth plet sus eth banc deth baron ena glèisa:

Concordia firmada entre parts de Pere Juan y Francisco ....., de la Vila de Les, Pare y fill, de una , y los Consell Ecclesiastich y secular de la mateixa Vila, de altra, sobre los Asientos de Homes en la Iglesia Parroquial de dita Vila. En poder de Barthomeu Portolés Notari Real de Viella als 20 de Maitg 1787

Eth document ei long, mès merite ua transcripcion parciau:

... y pretenien que en manera alguna fossen molestats de tenir lo asiento de homes en la conformitat lo havian sempre tingut de temps immemorial, en lo Banch, que se trobaba immediat al Pulpit, lo qual fou manat traurer de alli per lo Governador de esta Vall Don Jusèpph Urdin que per algunas disputas se havian sucitat ad Don Oliverio Cao de Banos y Les, per lo Banch que este tenia en dita Iglesia, y en forsa de comisio del Real Consell y Real Audiencia de Cataluña junt ab altres Banchs, que se trobaban, en lo mateix costat manant pasarlos a la altra part de la Iglesia, y ferlos posar en proporcio se trobaban al costat del Pulpit; y los dits Consells Ecclesiastich, y secular, pretenian, y allegaban que dits Pare, y fill .... , no tenian tal asiento en dit Banch, y en cas hi fos estat, no podia tenir Validitat per haverse tret de alli dits Banchs de orde del Real Consell com tot constaria en unas Reals Lletres despachadas per dit fi .... Primer ambas Parts Cancellan, y anullan lo dit Proces Vertia en dita Curia Ecclesiastica de la present Vall, y totas las Provisions, y cuantos en aquell actial: Prometent, que aquell mes, no proseguiran, ni prosseguir faran, impositantse silenci, y Callament Perpetuo sobre las ditas Pretensions, ab solemne estipulacio roborada en ma, y poder del Notari avall escrit, ab totas las demes Clausulas necessarias llargament.

Item se ha pactat convingut, y Concordat entre las ditas parts, que respecte de que se originarian tal vegada altres Plets, sobre asiento de altres Particulars, y desitjant arreglar aquells, y donar a Cada un lo que li correspon; Per so ab consentiment de tots se han

señalat en la forma següent = En lo Primer Banch, despues de lo de la Justicia, se asentara lo Hereu de la Casa dels del Pujo, lo de la Casa de Artiga, lo del Gabaix, lo de Parent, lo de Antoni y lo de casa de Germesa = En lo segon Banch lo Hereu de Casa Gasconet, lo de Casa Guillemuch, lo de Casa de Jayma, lo de Casa Simon, lo de Casa de Joan Marques, y de Casa de Pau = En lo tercer Banch lo Hereu de Casa de Mosen Pey, lo de Casa Caxich, lo de Peyronet, lo de Casa Pau Cabblanch, lo de Marot, y lo de Casa Talabart = Y en lo Quart Banch Llorens Forcada, y demes que tindran legitim Document o Possesio de molts anys, lo qual Asiento se les señalará per dits consells = De manera, que no ocupant cada un son respective asiento, lo podra ocupar son respective fill, y legitim successor en la tal ausencia los quals asientos quedan señalats, pera ditas respective Casas de esta hora en abant per in perpetuum, podentse asentar en ells en la conformitat expressada = tot lo que volen ditas parts sia inviolablement, y pera sempre observat, segons, y com dalt queda acordat; Y Prometen cumplirho baix obligacio de tots sos respective bens mobles e immobles haguts y per haver, renunciant a qualsevol Dret, y lley de son favor llargament, y ab jurament.

E las Ditas parts lloan, y aproban los dits Capitols, y todas las cosas en ells, y cada un de ells contengudas a lo que se trobaren presents dits Pare y fill Sirat de Pau; Y Per part del Consell, y Fabrica de la Iglesia lo Reverent Manuel Bares Prebere, y Archipreste, Mosen Fernando Boya Prebere y Porcionari, Joseph Boya Simon, y Matheu Bordes Batlles o Majordoms de la Fabrica de dita Iglesia = Y Per part de la Universitat de dita Vila Juan Antoni Sabi de Marot Batlle, Pere Juan Forcada Gasconet, Juan Antoni Bares, y Pere Juan Sirat Germesa Consols en la Universitat de dita Vila , Pere Juan Sirat de Pau, Gabriel Boya Mosen Pey, Joseph Carrera Caxich, Pere Sabi de Jayma, Andreu Duran, Pere Juan Boya Sarroca, Andreu Bersach, Joseph Bares Bernado, Pere Juan Boya de Antoni, Juan Sanglada, Juan de Pere Miquel, Juan

Boya Talabart, y Anton Boya des dalet, tots Prohoms e individus del Consell, y Universitat de dita Vila, y la major part individus del Consell de la Fabrica de dita Iglesia, Convocats, y Congregats en forma conciliar en lo sementiri de dita Iglesia, ahont per estas, y semblants cosas se acostuman convocar, y congregar, Com a major, y mes sana part, y mes de las Dos, de los que componen los dits Consells, haguda raho dels ausents e impeditos, y dels que no poden concórrer en dita Convocacio, Consell tenint, y las ditas Dos Universitats representant; Y Prometen que los sobredits Capitols, y totas las Cosas en ells, y cada un dells contengudas tindran per fermas y agradables, com en ells, y cada un dells, se expressa, baix las mateixas obligacions, renunciacions, y pactes en ells respectivament expressadas. Y confessan las ditas parts, quedar advertidas per lo infrascrit Notari, que del present Instrument se deu pendrer la raho, en lo officio de hypothecas de la Vila de Viella dins lo termini de un mes seguent a sa data per los fins expressats en la Real Pragmatica de hypothecas: Axis ho otorgan en dita Vila de Les, en los dia, mes, y any sobredits.

A lo que foren presents per testimonis Olivier Boya, y Francisco Sala, los dos Pagesos de dita Vila, pera estas cosas cridats.

Y dits otorgants (als quals jo lo infrascrit Notari fas fee coneixer) ho firmaren los baix firmats, y per los demes que digueren, no sabian de escriurer, donaren facultat de firmar per ells al dit Olivier Boya en els dits testimonis lo qual ho firma de que tambe fas fee = Bares y Solera Archipreste de Les = Mosen Fernando Boya = Joseph Boya Simon = Matheu Bordes = Pedro Juan Forcada = Juan Antoni Bares = Pere Juan Sirat = Joseph Carrera Caxich = Pere Juan Boya = Pere Sabi = Andreu Duran = Juan Boya Talabart = Joseph Bares = Olivie Boya testimoni = Bartomeu Portoles Notari = Anadit = Francisco Sirat = Vale.

Signe de mi Barthomeu Portoles per auctoritat Real Notari Publich de la Vila de Viella, que lo precedent Instrument, debant mi passat, de propria ma escrigui, y en testimoni de Veritat clogui lo mateix dia, y any de son otorgament.

tomada la razon del presente al folio 129 del Registro de Hypothecas de la Villa de Viella oy en ella a 22 de Mayo de 1787.

Bartholome Portoles Escribano de Hypothecas.

Eth document, a despart d'ua interessanta relacion des familhes de Les, aufris detalhs que meriten un comentari.

Prumèr de tot, vedem qu'eth principau inspirador en 1770 dera reclamacion judiciu contra eth baron Oliverio entà evitar qu'aguest contunhèsse auent eth banc preferenciau ena glèisa (Gabrièl Boya de Mossen Pèir) signe ara coma proòm e membre deth Conselh, autant era acceptacion deth discutit dret deth baron, coma era distribucion dera rèsta des bancs, encara qu'era sua pròpria familha Mossen Pèir aurà un lòc en tresau banc, çò que demòstre que non defenie un dret pròpri solet, senon que credec de bona fe, damb es auti proòms de Les, qu'eth baron hège usatge d'un dret que non auie. Mès tard, non sonque contribuís ara redistribucion collectiua, senon qu'admet aquerò qu'eth baron a guanhat per justícia.

Eth governador Jusèp Urdin auie cercat ua gessuda sense afrontar eth problèma. En conéisher era decision favorabla ath baron, mès obtenguda dehòra der encastre dera Val d'Aran, non gòse decantar-se a favor o en contra deth baron o deth Conselh de Les, atau qu'ordene retirar (non sonque eth banc deth baron, senon tanben es des auti proòms) eth sòn banc, qu'abans ère apròp dera trona, entà plaçar-lo en un aute lòc dera glèisa.

Mès eth Reiau Conselh e era Reiau Audiència de Catalonha auien dat era rason ath baron, e Urdin dispause qu'ès bancs se placen parallèlament ara posicion qu'ocupauen ath cant dera trona, encara qu'en un aute lòc.

Alavetz que comence ua reclamacion des Sirat, pair e hilh, parièra ara anteriora deth baron, de manèra qu'era sua senténcia favorable ère un clar precedent qu'afavorie as nauï reclamants. Agustè non èren soletè, donques logicament totes es familhes afectades se sentien ath sòn costat, contra era intransigéncia deth Conselh.

En agustè ans eth comde de Floridablanca encarguèc a Francesc de Zamora que recuelhesse ua informacion precisa sus cada lòc deth Principat, damb donades sus era istòria, comèrç, indústries, òbres d'art e perspectives de futur, laguens deth marc deth regnat de Carles III, interessat en promòir reformes en tot eth Règne. Zamora redigís uns interrogatòris e visite era Val d'Aran en 1788, a on demane que li contesten a cada ua des preguntes, non sonque sus cada un des lòcs, senon tanben sus tot aquerò restacat ara Val en generau. En mencionar as abitants, ditz qu'en Les i auie ueitanta cases, e soslinhe qu'ei exempt deth pagament deth galin reiau, donques non pertanh ath Rei, senon ath baron de Les, qu'auie ath delà eth títol de marquès de Rosalmonte.

Quan descriu era vila la considèra umida e mancada de solei, encara qu'ei plaçada en ua planhèra.

Laude er autar de Sant Joan Baptista, de dus còssi damb estàtues.

Cite, sense descriuer-lo, eth palai deth baron, e mos dèishe damb curiositat quan parle deth castèth, qu'ei esbauçat, en tot

díder que "cuentan de él una historieta", mès sense díder arren mès.

Se planh der abandonament en qué se trape era hònt de sofre, damb era aigua cauda, apròp deth pòble, de fòrça utilitat e plan concurruda, encara qu'a de besonh un milhor camin entà arribà'i.

Parle d'ua soleta ermita quan, en aquera epòca, n'i auie aumens dues. Constate era existència d'ua mòla.

Ditz que Les, e eth terçon des Quate Lòcs complèt, siguec en mans des anglesi quan senhorejauen Bretanha, e matise era tradicionau enemistat des aranesi damb es francesi, sentiment mès fòrt ena part dera Val plaçada en camin naturau des invasions.

Parle dera transumància temporau des hemnes, que van entà França entara recuelhuda deth cambe e deth milhòc, crubant en aguesti madeishi productes, qu'introdusissen ena Val, en tot realizar entath cambe, un procès diferent deth de meter-lo en basses (qu'ère eth normau): es araneses lo dèishen jos era arrosada.

Descriu era ceremònia der haro ena hèsta de Sant Joan, e ditz que se celèbre en toti es pòbles dera Val. Totun, molti d'eri qu'an anat perdent era tradicion, qu'aué demore, damb tota era sua importància, en Les.

Soslinhe qu'era husta deth bòsc ei era principau hònt de riquesa, non sonque en Les, senon en tota era Val d'Aran.

Zamora mos da totes aguestes impressions deth sòn pas per Les en sòn libre. Ara ben, ei interessant completar-les damb es responses der interrogatòri. De hèt, auem vist enquia ara era opinion de Zamora, mès ara poderam veir çò qu'es pròpris abitants de Les, mejançant er archiprèst Barés e Solera, e

Francesc Mòga (es dus de Les, que deueren escambiar opinions damb d'autes persones abans de respóner en nòm dera comunitat) diden d'eri madeishi, dera sua istòria, des sòns costums, dera sua economia e de çò que se pòt dedusir deth sòn passat entà premanir eth sòn futur en comun.

En tot declarar qu'era sua jurisdicción ei dera vila de Vielha (tient en compde es discussions damb era Baronia sus es jurisdiccions civiu e criminau, que siguec era causa de longui e alternatius procèssi judiciaus), insistissen en qu'eth senhor deth pòble ei “Nuestro Monarca Rey de Espanya que Dios guarde”.

Mès, coma ja auem vist en ua auta part d'aguest libre, es sòns sentiments cap ath baron e era Baronia son contradictòris.

D'un costat, era jurisdicción deth baron ei shordanta, e sagen de limitar-la, en tot negar-se a reconeisher-la enes tèrmes que siguec autrejada per Ferrran eth Catolic; mès de un aute costat, non vòlen renonciar ara preeminéncia que balhe a Les eth solet títol de noblesa de tota era Val, que pertanh a ua familia qu'a dat prestigi ath nòm deth pòble, estacat ath sòn cognòm, en Espanha, Itàlia e França, servint ara monarquia espanhòla, que les a mostrat, en fòrça escadences, eth sòn arregrament.

Per açò, de manèra discreta (e sense que siguesse estrictament de besonh de cità'c), en ua auta responsa a ua pregunta der interrogatòri, diden: “En Casa Cao de Venos y Les ha habido hombres de distinción en el servicio de Su Magestad”, sense citar era Baronia, unint ath cognòm tradicionau des barons eth “y Les”, qu'eri madeishi, maugrat es diferéncias damb es cònsols dera vila, auien utilizat en quauqui viatges.

Era descripción seguís: qu'ei un pòble dubèrt, en ua planhèra, damb vents deth Nòrd e de Meddia, trauessat peth Garona, damb un pònt de tres arcs e trenta vares de longada, que fòrça

còps ei estrossejat pera husta que se hèn a vier per arriu, e que botge ua mòla de haria e ua ressèga entà talhar era husta. Lo trauèsse eth camin Reiau, que ven de Bossòst e que pòrte entà França. Es cases deth vesniat formen ua unitat de forma alongada, damb un carrèr e ua plaça, e n'i a quaranta dues (quan Zamora mencione un nombre màger se deu referir a totes es construccions, damb es bòrdes incluides) bastides damb pèira, hustes e tèrra, fòrça d'eres son caperades de palha e quauques ues de lòses. I a cinquanta un vesins o familhes que paguen coma tribut a Sa Majestat 1.184 reiaus d'ardits tres còps ar an, que deuen considerar just, donques non apareish cap queisha en escrit.

Quan parle des edificis importants torne a aparéisher eth desir de tier en compde era Baronia, encara que sense mencionar-la. Citen ar Ajuntament, ara parròquia de Sant Joan Baptista damb tres autars, tres capèles enes que se pòt díder missa un còp ar an, un cementèri e “un castillo derrocado”. Qu'an elidit citar eth palai dera Baronia, ena Lana, que sabem qu'existie e qu'ère abitable en aquera epòca, mès citen es pardies deth castèth desabitat, propietat ancestrau des barons, qu'arrés aurie trapat de mens se l'auessen desbrenbat, pr'amor d'èster roïnós e inhabitable.

En tot confirmar era jurisdiccion eclesiatica dera diocèsi de Comenge, an un archiprèst e cinc *porcionaris* (qu'ei curiós eth matís, frut d'un antic privilègi ath que non vòlen renonciar: er archiprèst ei escuelhut pera vila e sonque aprovat peth bisbe) damb ua dotacion entà cada un, fixada pera Cúria, de 200 liures *torneses* (franceses, de 30 *quartos* cada liura).

Qu'ei curiosa era forma de pagar es dèimes, ara fabrica dera glèisa e as *porcionaris*, que non ei ua quantitat fixa: deth gran,

ua de cada ueit mesures e des anhèths e crabòts, un de cada dètz.

Se beu era aigua deth Garona, que tanben s'utilize entà activitats domestiques, mès se descriu ara agricultura coma de tèrra seca, encara que supausi qu'es uarts particulars profitauen es regòles qu'encara existissen aué, e s'utilizen trenta parelhs de bestiar bovin, que tanben contribuïssen ara fertilizacion dera tèrra. En descriuer es camps coma de natura seca insistissen en que non s'adaigüen, donques non li conven ad aquest tipe de tèrra, mès reconeishen qu'a viatges non s'arribe a cuélher eth seme der horment, segle, milhòc e milh semiadi, que, damb es truhes, es mongetes e es caulets d'iuèrn, son es principaus cultius. Es camps non son cledadi.

Entre es arbes frutèrs sonque mencionen es ceridèrs e es noguèrs sense parlar des pomèrs ne es castanhèrs, ne tanpòc d'arbilhons que dan fruts coma es jordons, es haragues o es colindrons.

Parle des bòsqui, toti comunaus, d'auets e de hais, utilizadi entà hèr edificis pròpris e entà lenha, sense que i age repoblacion forestau pr'amor que "ellos mesmos se sembran".

I a pògui peisheus de particulars, donques era majoritat son comunaus, e eth bestiar (vaques, oelhes, crabes) pèish en toti eri, mentre ac pogue hèr ar aire liure, en tot neurir-se, pendent eth long e heired iuèrn, dera èrba que sauven entad aquest periòde.

Zamora, entre es sues preguntes, en sòl intercalar quauqu'ua sus es possibilitats de milhorar era situacion en futur. Sus es prats era responsa de Les qu'ei pessimista: non se pòt aumentar.

Non i a ègües ne shivaus, mès i a garies e coloms. Tanben i a bèth brinhon, mès non se parle de porcèths, encara que'n deuie d'aué'i damb tota seguretat.

Se profite era carn ("Las bacas para carne se haze lo que se pueda para que sean gordas"), era lan, er hormatge e eth boder.

Non i a mines, ne salines, ne peirères, mès s'obten un shinhau de terebentina. I a dues hònts sulfuroses entà malauts, visitades mès que mès ena tardor. Damb ua cèrta prudéncia se ditz ena responsa: "no se sabe lo que se ha escrito de sus efectos; pero se han experimentado diferentes".

Era fauna sauvatja deuec d'èster ua delícia entàs caçaires d'alavetz. Parle d'ossi, lops, vops, sanglièrs, dames (escriu era paraula "dainas" que, encara que me semble estonant, semble que se referís ad aquesta espècia), e crabes de montanha (en realitat, isards). Mencione tanben es sèrps e bestiòles (que deuien incluir es vibores), ath delà des audèths de rapina.

Maugrat que vigilauen es gossets domestics, mès o mens amansidi, acostumauen a hèr fòrça mau ath bestiar, camps e prats.

Es abondiues trueites der arriu Garona se pesquen damb hilat.

Mès non cite ne es paoms ne es perditzes blanques, encara qu'ei probable que, n'i auesse quauqu'uns ena part nauta dera montanha deth tèrme de Les.

Toti es vesins son pagesi, e suenhen eth sòn pròpri bestiar, atau que non i a grèmis. Ath delà deth tauernèr, i a dus sartes e dus hustèrs, e se ditz "no se trabaja de noche en invierno por el frío y falta de luz". Les cau crompar en França çò qu'an de besonh entà aprovedir-se, e venen bestiar enes hèires espanhòles.

I a un mètge que semble qu'ei solet entà Les, donques non se ditz qu'atengue a cap des auti pòbles deth terçon.

Eth pan de cada família, que se còtz enes horns particulars, ei de segle, milhòc e milh.

Era vida non ère aisida. I a mès braci disponibles que trabalh a realizar, de manèra que molti òmes e hemnes, en iuèrn van a trabalhar en França, e en ostiu en Espanha. Mès que i a pògui praubi de vertat. Aguesti, viuen dera caritat publica, e que supausi que deuien d'èster invalids sense família.

Toti se vestissen ara catalana, damb ròba deth país.

Era demografia, segontes es responses, semble relativament equilibrada. I a ues tres nòces ar an, dètz neishements e onze mòrts: quate d'ancians e sèt de mainatges. Aguesta mortalitat mainadenca qu'ei preocupanta, pr'amor que, ath delà, indique que fòrça non se mariden, entre es joeni en edat de hè'c.

Eth minjar ei simple: consistís en lèit, legums e truhes, encara que mos cau supausar que i a milhores en aguesta dièta damb carn deth sòn pròpri bestiar, ath delà des ueus, es hormatges, era mèu e era fruta qu'abans auem vist.

Es malauties mès comunes son fèbres e dolors de costat, “y los remedios los aplican los médicos a su parecer”, coma ei normau.

Mès tanben citen divertiments, coma eth de jogar as cartes, es balhs e romeries as santuaris dera Val, que tostemp an estat ocasion d'eveniments hestius.

Se celèbren es hèstes religioses (sonque mencione dues hèstes non eclesiastiques) damb tota era solemnitat possible, qu'includís, en bèra escadença, processions e pregàries, en tot respectar, laguens dera glèisa, un orde enes sètis, damb es membres deth Conselh apròp deth presbitèri, es auti òmes en

còr e es hemnes desseparades des òmes, en tot seguir toti es actes deth rituaiu roman.

Entara justícia ordinària i auie un baile e tres còssos, e per dessús d'eri i auie en Vielha eth prumèr Tribunau de Justícia Reiau, damb possible recors ara Audiència de Barcelona.

Ena part eclesiastica, eth prumèr tribunau ère eth deth vicari generau dera Val, damb possible recors ar arquebisbe d'Aush, sense besonh de passar pera sedença episcopau de Sant Bertran de Comenge, pr'amor qu'eth vicari auie amples facultats delegades.

I auie un mèstre entà ensenhar prumères letres, que crubaue bèra retribucion de cada familia qu'auie un hilh ena escòla; mè, entà seguir es estudis, s'auie de gèsser de Les.

Es documents importants se sauvauen en dus archius, un d'eclesiastic ena glèisa, e un aute de civiu en Ajuntament, damb tres claus cada un, en mans de diferentes persones. Damb açò se garantie era seguretat e eth secrèt de besonh.

Acaben es responses damb es desgràcies qu'an damnatjat ara comunitat.

En 1651 i auie ua epidèmia de pèsta d'enòrmes proporcions. Segontes un manuscrit der archiprèst Aurés, que semble qu'es qu'escriuen l'agen ath deuant, “donde morían los enterraban los mesmos domesticos sin assistirse unos a otros”, per pòur de contagi.

En an 1653 entrèren en Les es tropes franceses, segontes un aute libre manuscrit der archiprèst Boya, cremant era glèisa e tot eth pòble, que tanben patie posteriorament quauque incendi parciau deth que non en demoren tralhes en auer despareshut es libres oficiaus enes que quedèc tot aquerò reflectit. Tanben eth Garona costèc inundacions, e inclús, en tempsi de fòrça

ploges es auti arriuets propèrs ath pòble portèren maus en uarts, prats, e bèra casa.

Eth document de responses qu'a coma data eth 6 de junh de 1789, e siguec redigit en Les pes ja mencionadi eclesiastics, Barés e Mòga.

Qu'auem vist es responses especificques de Les que dan a Francesc de Zamora, mès ena responsa generau dera Val, hèta en Vielha per Dominguez eth 26 de junh de 1788, i a quauqua referéncia a Les, qu'ei pro interessanta:

una islita con doce arboles frutales divide la Garona en dos ramos sobre el primero que es el mas pequeño alta quinze palmos, larga dieciseis y medio, ancha trece y medio; la del ramo grande tiene dos ojos alta dieciseis palmos, ancha trece y medio, larga del ojo grande cinquenta y seis, y la otra treinta y seis palmos; son de madera.

Aciu non i a cap problèma sus era jurisdiccio deth baron de Les. Responen atau a ua des preguntes: “este Valle es del Rey de España, y lo ha sido siempre de tiempo antiquissimo, e immemorial, excepto la Villa de Les, que es del Varón de este nombre”.

Mès endeuant includissen era casa deth baron de Les entre es cases dignes de memòria pr'amor dera sua noblesa, mès sense mencionar era capèla de Sant Blas coma vinculada ara Baronia. De hèt, ne la cite quan parle dera dera Vèrge deth Rosari (ena entrada) e dera dera Vèrge dera Pietat (ena Lana).

Mès quan arribe ena mencion de personatges importants en servici des armes, cite a Francesc Cao de Benós e Les, tinent de guàrdies de còrps e tinent generau der Exercit, que moric en Madrid estant governador de Malaga. Tanben mencione a Albèrt

Cao de Benós e Les, que moric en Tolosa en 1759, estant marescau de camp.

Parle deth marquesat de Rosalmonte mès, dilhèu pr'amor qu'ac supause sabut e public, non cite qu'era Baronia de Les ei deth sòn actuau titular.

En aguesti ans, en lièger cèrts documents, m'estone era calligrafia, unica e caracteristica deth notari Bartolomé Portolés, de Vielha, que non a comparacion damb cap anteriora o posteriora ara epòca ena qué viuec.

Er an 1787, en mes de junh, uns compdes de Les establissen ua curiosa diferéncia: eth recebut deth baron de Les se redigís en castelhan, mentre qu'es compdes comunitaris se redigissen en catalan, coma se pòt veir ena següenta transcripcion:

Sertifico aver recibido de Pere Joan .... Consul la pecion del sensal que me ase la villa de Les del año 1786 en Les a 4 de junio de 1787. El baron de Les. Y me a sido pagada en rollo que la dicha villa avia echo llevar en la plasa de dicho lugar

Mes e pagat dos mixeres de bi a Oliviers... que se li debien del dia de capdan, mes tinc bistret en ta la crasta lo dia de les besites 3 pas.

Era inclusion de paraules araneses qu'ère freqüenta en quauqui documents des Conselhs locaux, costum que per çò que veigui se segueie en Conselh de Les en fòrça ocasions.

Tanben en 1787 morís Antòni Cao de Benós e Busquet, que bèth document mencione coma setau baron dera dusau branca.

Auie neishut probablament en Les, eth 7 d'abriu de 1755, atau que sonque viuec trenta dus ans.

Ère hilh deth baron Oliverio e de Maria Ana Blanca de Busquet, dauna de Les.

Es abitants de Les se van apropant, en sòn devier istoric, ara grana convulsion que capvirèc ara vesia França.

Enes encontres entre pastors gascons e aranesi, enes anades e tornades des hèires de Sant Beat, non se deisharie de comentar, entre glop e glop, çò que se començaue a còder en París, encara qu'aguestes notícies arribèssen damb sordina enes pòbles de montanha, tan aluenhadi, coma es de Comenge.

De segur, es proòms que formauen eth Conselh dera Vila de Les non poderen deishar de considerar es perills d'ua naua invasion francesa, segontes coma resolessen en país vesin es sòns pròpris problèmes politics.

REVOLUCIONARIS E FEMINISME

En 1789, sonque eth gran qu'entraue en Espanha arthenhie eth prètz de 200.000 escuts. Enes hèires de Sant Beat, Banhères de Luishon e Sant Gironç es espanhòus, especiaument es aranesi, despenien 800.000 liures d'argent. Era lan e era sau d'Espanha (era sau de Cardona auie fama en Gasconha de preservar ath bestiar dera pèsta) se venien en França en granes quantitats, atau coma era husta dera Val d'Aran.

Aguest volum de mercaderies daue, ad aqueri deth costat francés que lo coneishien, ua sensacion de plasenta riquesa, provenenta dera Val d'Aran, que non deishèc d'ahiscar as revolucionaris francesi a ocupar aguest parçan, un còp agotadi es recorsi qu'auien conseguit enes propietats borgeses saquejades en sud de França.

En Les encara se rebrembaue era invasion aranesa de Banhères de Luishon, damb incendis e panatòris, en tot hèr-se a vier ramats de bòs e vaques. Es aranesi aueren ath sòn costat a quauqui miquelets e a ua part de tropes regulares. Aguesta incursion ère ja, per era soleta, ua desencusa entà qu'es revolucionaris, rebrembant maus passadi (maugrat dera revenja de Bonas en 1719), invadissen de nau era Val d'Aran. Mès era ocasion avienta se presentèc en 1793, quan eth generau Ricardos entrèc en Rosselhon, e es soldats dera Convencion invadiren era Val d'Aran, qu'ère sense tropes.

De hèt, aconselhat per Godoy, Carles IV auie declarat era guèrra ara revolucion en França dempús dera execucion de Loís XVI, mès aguesta notícia non auie arribat en Les, atau que ne ena vila ne ena rèsta dera Val siguec possibla era defensa deuant

der atac inesperat laguens d'ua situacion que, entàs aranesi, ère de patz entre andues nacions.

Ath baron de Les li calec hùger deth pòble e cercar refugi en Espanha, atau coma as clèrgues, es proòms e era majoritat de vesins, joeni e vielhs. Molti se regropèren en Palhars e ena Ribagòrça.

Quan en juliòl de 1794 es francesi, trauessant eth pòrt dera Bonaigua, saquegèren Estèrri d'Àneu, sigueren possadi a hùger pes palharsi e pes sometents, amassa damb es aranesi que s'i auien concentrat dempús dera sua gessuda dera Val er an anterior.

Aguesta invasion francesa revolucionària qu'auèc dues consequéncias estranhes. Era prumèra, generau en tota era Val (e tanben en Les), de deishar en mans des hemnes araneses totes es foncions dera vida comunitària, pr'amor qu'es òmes s'auien agut d'exiliar. Era dusau, que sonque afectaue ath baron de Les e ara sua familha, dera ocultacion e dissimulacion deth solet títol nobiliari dera Val, entà evitar qu'es revolucionaris invasors decarguèssen contra eth er òdi que les auie hèt guilhotinar a tanti nòbles francesi.

Prèviament ara invasion, eth baron de Les, atau coma tota era Val, acuelhec e ajudèc a escapar a clèrgues francesi, que hugien dera furia revolucionària. En palai de Les èren refugiadi en mai de 1792, es següents bisbes: Loís Apollinar dera Tour-du-Pin-Montauban, arquebisbe d'Aush; Antòni-Eustaquí d'Osmond, bisbe de Comenge; Francesc de Gain de Montanhac, bisbe de Tarba e Pèir-Jusèp de Lastic de Saint-Jal, bisbe de Reoz. Quauqu'un d'eri cerquèc refugi posteriorament en Anglatèrra.

Mès que non siguec solet eth baron qu'ajudèc a despatriar-se en Espanha a clèrgues francesi, de mès o mens categoria, que

passèren per Les en recèrca dera sua libertat. En ua relacion sus era diocèsi de Comenge, que descriu çò que se passèc damb eth sòn clergat pendent era revolucion, hèta en 1790, i a dotze nòms jos er epigrafi “exile; mort en Espagne”. I a 146 mès exiliadi, que, damb quasi tota seguretat, passèren per Les.

Que i a, en long listat de mès de dus cents clèrgues dera diocèsi, dus casi particulars, que dilhèu passèren per Les de cap ath despatriament e, per rasons desconeishudes, tornèren a passar entara sua pàtria, maugrat era revolucion.

Son Dillan, vicari de Sant Pèr deth Bòsc, e Escrivant, vicari de Belestar. Andús tornèren dempús d’auer conseguit hùger e sigueren empresoadi (“exile; rentre et arrete; exile, rentre , enferme”).

Es jornades de camin èren longues, e m’imagini que, en veder-les tornar, bèth abitant de Les qu’auie vist era sua liberacion anteriora, sagèc, damb alegria, dissuadir-les de passar era frontèra, pr’amor que significarie era preson e dilhèu era sua mòrt.

En aguesta epòca, en 1789, eth bisbe de Comenge, Antòni-Eustaquí d’Osmond, revolucionè ath clergat dera Val damb un insolit manament, contrari as sues tradicions. Aguest manament ei comunicat ath rector de Les, eth dia 30 de mai, per Manuèl de Miguel, rector de Vila e d’Arròs:

Visto el general mandato de dicho Ilustrísimo Señor en que se manda observar en toda su diócesis, que las fiestas patronales de sus lugares sean trasladadas a la dominica cuarta después de Pentecostés, a fin de precaver y evitar los grandes desórdenes, que no sin graves escándalos se cometen en los concursos de dichas fiestas, como a todos es público y notorio, perdiendo en ellos los trabajadores y personas necesitadas muchos días de labor;

haviendo gastos y espensas escesivas, con lo que las fiestas del Señor y de sus Santos se miran evidentemente profanadas. Y assí, obtemperando e insiguiendo el thenor de dicho mandato: mandamos a los Archiprestes y Rectores de este Valle publiquen en sus respective Iglesias, en el Trono de la Missa Maior el presente Mandato el primer día festivo después de recibido para que assí venga a noticia de todos, y con él entenderán, como las fiestas patronales y locales, que atraen tan funesta disipación, se deberán celebrar en un mismo día, que será la quarta dominica después de Pentecostés, a excepción de las que caieren en los días generalmente de precepto colendos, los que se podrán continuar, guardando el correspondiente. Dito y fecho, se fixará en las puertas de sus parroquiales iglesias. Dado en el lugar de Vila, escrito y firmado de nuestra mano, y sellado con el sello menor de su Ilustrísima a los treinta días del mes de Mayo de mil setecientos ochenta y nueve.

Vedem qu'er oficiau eclesiastic dera Val dispausaue d'un sagèth episcopau entà confirmar era validitat des decisions, qu'en aguest cas s'utilize entà transmèter eth manament deth bisbe. Totun, aguesta orde ère de tan dificil compliment que quedèc sense observar ath cap de pòc temps, ja que s'opausaue as vielhs costums aranesi.

Qu'ei curiós eth sentit dera productivitat (se da era rason dera pèrta de fòrça dies de trabalh per part des treballadors) que se defen en manament episcopau, ja que, damb perspicacitat, reflectís er ambient dera montanha aranesa, a on es condicions climatologiques obliguen a simpatizar damb aguesta madeisha productivitat pendent es sasons der an, en tot concentrar en quauqu'ues eth trabalh qu'era nhèu impedís hèr enes autes, profitant ath maximum eth temps e es circumstàncies favorables.

Eth vesinat de Les, e eth de d'autres viles deth terçon de Quate Lòcs, se sentec identificat damb eth baron, coma aranés pertanhent ara madeisha comunitat, encara qu'anteriorament i auesse agut diferéncias, que, desseparades pes ans, èren tostemp embastades damb es actes que les relacionauen, coma crompes, vendes, censi o arrendaments.

Gaspar Cao de Benós e de Les, baron de Les, auie transferit eth sòn domicili de Reus entà Les. Se maride eth 20 de hereuèr de 1792 (entre era revolucion e era invasion dera Val), mès se mòstre prudent. Renóncie ara solemnitat dera sua pròpria vila entà maridar-se en Bossòst, e desguise eth sòn cognòm entà convertir-lo en Gaspar Cao de Les e Benós (coma cònte en libre parroquiau de Bossòst), en tot evitar eth títol de baron. En nèisher eth sòn hilh Jusèp manten era madeisha discrecion, e lo batie en Bossòst eth 6 de juriòl de 1793.

Aguest sentiment des abitants de Les per protegir ath sòn baron arribe, curiosament, a Francesc de Zamora, quan s'encar-guèc enes sòns interrogatòris d'obtner descripcions de tota era Val d'Aran. Quan Dominguez li respon des de Vielha eth 9 de juriòl de 1788 (abans dera revolucion) ditz qu'era vila de Les ei deth baron d'aguest nòm, e qu'ei per açò que non pague eth galin reiau. Mès quan li responen er archiprèst Bares e eth *porcionari* Mòga, andús des de Les, eth 6 de junh de 1789 (an dera revolucion) manifèsten discretament que “el Señor del pueblo es nuestro Monarca” e que “en casa Cao de Benós y Les ha habido hombres de distinción en el servicio de Su Magestad”, amagant eth títol de baron e era existéncia dera Baronia, sense mancar ara vertat, mès sense dider-la complèta, e sense deishar de hèr constar, en un document que quedarà entara istòria deth

pòble, aquerò que ressaute era categoria d'ua (era soleta) família nòbla dera localitat.

Un còp signada era *Patz de Basilea* eth 22 de juriòl de 1795, eth baron acompanye ath sindic dera Val d'Aran entà Aranjuez entà demanar-li ajuda e privilègis ath rei Carles IV. En aguest moment torne a utilizar eth títol de baron de Les, tant estimat pera Corona Borbonica.

Mès tornem ara prumèra des conseqüències qu'era invasión revolucionària causèc entà tota era Val.

Que i a ua carta de quate araneses (que pensi que representauen as terçons d'aguesta manèra: Maria Espanha, per Castièro e Marcatoza; Teresa Soler, per Lairissa; Teresa Pujol, per Pujòlo e Arties e Garòs; e Jusèpa Denosa, per Quate Lòcs) dirigida ara reina Maria Loïsa, datada en Vielha eth 23 de junh de 1893. Aguestes hemnes prenen damb aguest escrit tot eth protagonisme, en absència des òmes qu'aueren de hùger entath Palhars o entara Ribagòrça.

Qu'an quedat ath sòn cargue es vielhs e era mainadèra, en ua tèrra ocupada per esparrecadi e sense cap tropa regulara, sometuda ath comandament d'uns oficiaus qu'auien pogut evitar desordes. Actuen "tanto en nombre propio como en el de las demás mujeres", e, contràriament a çò qu'auem vist en d'auti documents aranesi signadi per òmes, non utilizen nòms patronimics ne cap gentilici, en tot considerar qu'es sòn nòms an pro personalitat pròpria.

Descriuen "con lágrimas en los ojos y los corazones llenos del mayor sentimiento" era sua dificila situacion:

por ser apartadas de la compañía de nuestros esposos, quienes escaparon del furor de esta bárbara gente, quedando estas

vuestras leales vasallas tristes, solas, desamparadas y expuestas a todo género de insultos, sin el sustento necesario para nuestra manutención, como para alimentar las pobres familias que para aumentar nuestro dolor quedaron en nuestra compañía, y sin saber la hora ni el momento que en nuestros brazos han de ser víctimas desastradas. Pensad, Señora, como madre que sois, si este dolor es capaz de traspasar el alma

Insistissen ena impossibilitat de complir eth sòn prètzhèt pr'amor que "aquí no se tracta cosa de la religión Christiana, pues dende que los sacerdotes fujitivos, estamos sin misas, sin sermones, sacramentos, ni Notario".

Mès, ath delà der aspècte religiós e deth patrimoniàu (non se pòt hèr testament) les espaurissen d'auti possibles problèmes:

Hay otro sentimiento que es el que más nos sobresalta, las violencias que machinan, que será la maior desgracia, y atropellarán nuestro decoro sin que podamos ser remediadas que de Vuestra poderosa Mano

Aguest paragraf dera carta qu'a un matís tranquillizant, en escriúer que "atropellarán nuestro decoro" (en futur) hènt a veir qu'era tropa francesa encara non auie gosat de sajà'c, dilhèu pensant que dalhes e horques, enes fòrtes mans des hemnes araneses, a mèd d'un li podien gésser a un prètzh naut.

Eth darrèr paragraf ditz atau:

Y así, Señora, prestadla, que con esto hareis un servicio a Dios, y a estas pobres vasallas; consultadlo con vuestra virtud; Vos librareis vuestras aranesas, que hoy lo suplicamos por el cielo; patrocina, Señora, esta fundada solicitud, y persuadid a nuestro Monarca mande a sus ministros poner en execución esta instancia que hos

pedimos como Madre, como a Reina que podeis serenar esta desgracia; hacedlo, Señora, por Dios y la Virgen Soberana que los dos hos lo premiarán; a cuió fin ofrecemos nuestros ruegos y plegarias para que la Monarquía tenga acierto en sus armas, extermine los enemigos, y coronar de palma a nuestra España y a Vos que hos conceda el Cielo lo que hos desean estas tristes y míseras vasallas, que será la gloria eterna al fin de esta carrera cansada.

Eth sindic Aner, de Vilalhèr estant, eth 24 de hereuèr de 1794, sage qu'eth duc d'Alcúdia balhe era orde de recuperar era Val; qu'ei ocupada per milicians inumans que:

han acreditado su inhumanidad con dos escandalosos decretos. El primero, de pegar fuego a la desgraciada Valle, y la gente que escape de la ruina matarla a bala. El segundo, de robar quanto en él encuentren, dexando a todos los habitantes desnudos, quienes de necesidad y frío forzosamente han de morir

Mès non i a tropes disponibles. Era carta des hemnes de junh de 1793 e era d'Aner de hereuèr de 1794, sonque obtien ua responsa descoratjanta deth duc d'Alcúdia, d'Aranjuez estant, eth 5 de març de 1794, que recomane as aranesi "que se salven los que puedan retirándose del Valle para no experimentar el inhumano y bárbaro efecto de los decretos de los franceses", enquia qu'es sues tropes poguen recuperar-la.

Maugrat auer signat era *Patz de Basilea* en 1795, es francesi retengueren era Val d'Aran, enquia 1796, quan a cambi dera sua devolucion artenheren auantatges territoriaus ena isla de Santo Domingo.

Es talhes de lenha an estat tradicionalment un des ingressi mès importants dera comunitat aranesa, a trauès de bòsqui comunaus de cada pòble. Qu'èm acostumadi a considerar aquestes talhes solet ena part dera Val que vèsse es aigües en França, tot desbrenbant aqueres que se realizauen en bòsqui pertanhents a Vielha, ena vessant der Espitau de Sant Nicolau e qu'èren conduïdi peth riu Noguera Ribagorçana.

Coneishi era:

Relación circunstanciada que manifiesta las observaciones y diligencias, que consecuentes al reconocimiento de los Montes Pirineos de Erill, y otros sus inmediatos comunes a los Lugares de Senet y Neto del Corregimiento de Talarn, y de Viella del de Valldarán, se han hecho sobre la calidad, utilidad y destino, a que según el sentir del Delineador Antòni Torres, y su segundo Nicolás Colomina, destinados a dicho reconocimiento son aplicables al servicio de Marina.

Aguesta relacion de finaus deth sègle XVIII, que non comentí mès detalhadament perque non afècte ara vila de Les, qu'a un parallelisme damb er "Auto para poder la Villa de Les arrendar un pedazo de bosque llamado Portet por seis años con licencia del Intendente" e qu'ei datat en Vielha en 1782.

Eth 13 d'agost d'aguest an, eth Conselh dera universitat de Les se dirigís ar intendent deth Principat, en Barcelona, en tot sollicitar aguesta facultat d'arrendament, segontes aquerò establít peth Decrèt deth 9 de mai de 1772 peth Reiau e Suprèm Conselh de Castelha, en un escrit que mencione es següentes condicions:

Se haze saber a todas, y qualesquier personas, en qualquier estado, colidad ó condición que sean, que le Común y Particulares de la Villa de Les del Valle de Arán, en consecuencia de lo prevenido por el Real y Supremo Consejo de Castilla, con Decreto de nueve de Mayo de mil setecientos setenta y dos, con el qual se concede licencia a las Universidades de dicho Valle de poder arrendar los efectos de sus propios y Arbitrios por tiempo de seis años, con la calidad informarse por los Cónsules de cada pueblo las tablas ó condiciones de los Arrendamientos de sus propios y Arbitrios, y remitir dichas tablas al Muy Ilustre Señor Intendente General de este Principado para que con arreglo a su aprobación y calidades que prefiriesse los saquen bajo de ellas al Pregón y Pública subastacion en sus respectivos Distritos para rematarlos en el Postor ó Postores que más diessen precedidas las formalidades que corresponden, y las fianzas que deben dar a satisfacci3n de las Justicias, y Juntas, para asegurar el pago de los Precios de ellos, quieren dichos Cónsules, y Común de Les arrendar un pedazo de bosque llamado Portet, que dicho pueblo tiene y posehe en su término que linda a Oriente con la montaña llamada los Neres, a mediodía con el Mall del Corraló, tirando por abajo asia al Escalé del Mall de Umbraret, a Poniente con el cabo del Serrat en la faja y borda de Peyralada, y a cierzo con el Clot de la Escala siguiendo la sierra agüa vesante, cuyo arriendo se librar3 por seis años de corte al mayor Postor con los Pacctos y condiciones siguientes

Prumèr de tot, era vila se sauve era facultat de talhar lenha e hustes entàs larèrs e es edificis des sòns vesins. Sonque se poderàn talhar:

los maderos que el puntero de cada árbol, que se cortará, haya de tener palmo y medio aranés de grueso por el cabo delgado, y los cabirones hayan de tener treinta y dos palmos, y que por el cabo delgado puedan soportar el Barreno grueso, que los solibeos solo se puedan cortar que tengan veinte y ocho palmos de largo, y

cuatro pulgadas de ancho por el cabo delgado, y de aquellas calidades arriba, se podrán cortar los que se hallaren en dicho Bosque por dicho arrendatario, y de dichas calidades abajo no podrá cortar árbol alguno bajo pena de tres francos por pié, y la madera perdida, y de utilidad del Común

Sonque se poderàn talhar auets e hais.

Es trabalhs complementaris ("prelación del corte, arrastre y desembalzo") se dèishen a favor des vesins de Les, en tot proïbir-se as forastèrs, "a fin de mantenerse con su trabajo, a pagar los Reales Subsidios a Su Magestad". Alavetz ja preocupaue eth pagament des impòsti!

Entà portar es troncs talhadi, er arrendatari solet poderà utilizar branques de hai, entà non perjudicar es auets que quedauen.

Ath delà, "el Precio ofrecerá lo habrá de Depositar en la Arca de tres llaves de dicho Pueblo, ó bien en caso de no tener dinero contado habrá de dar fianzas a satisfacción de dicha Junta para asegurar el pago de lo que ofreciere." Non semble aisit qu'era comunitat siguesse enganhada per bèth pògavergonha!

E acabe:

Item: sepa que a más del precio ofrecerá pagar por dicho Arriendo, habrá de pagar al Escribano su correspondiente Salario. Y assí diga quién decir querrá, que el mayor Postor se librará el día que se señalará por dicha Junta. Les, trece de Agosto de mil sete Cientos ochenta y Dos. Andrés Durán, Consol. Pedro Juan Cirat, Prohom.

En tot analizar es tèrmes dera licitacion, se ve clarament eth respècte ar usatge comunitari deth bòsc, segontes estableie ja era

Querimònia, era prioritat des abitants de Les entà obtier lòcs de trabalh mejançant era licitacion, eth detalhat contròtle des arbes que se podien utilizar e era clara expression des obligacions economiques der arrendatari dera talha.

Qu'ei estonant qu'es tramitacions oficiaus se realizen damb ua rapiditat desacostumada.

En Barcelona, eth 26 d'agost, se passe er informe ath Burèu de Compdes de Pròpris e Arbitris, e eth 2 de seteme s'autorize era talha, damb er enviament des documents ath subdelegat dera Val, entà que, se non i a cap dificultat, dispause eth sòn compliment. Ac signe Cordova "por ocupación del Señor Contador Principal". Er enviament des documents se hè eth dia 4 deth madeish mes, signat per Linde.

Qu'ei eth solet còp qu'è trapat eth títol de subdelegat, amassa damb eth de governador dera Val.

En aqueri ans ère governador militar e politic de Castèth Leon e dera Val d'Aran, eth senhor Jusèp Urdin, coronèl de cavalleria e cavalièr de Santiago.

Eth 13 d'aguest madeish mes de seteme, de Vielha estant, autrege eth sòn permís ara peticion, ordene que s'expausen es condicions enes entorns e lòcs acostumadi, e fixe entara licitacion eth dia 25 d'aguest mes, ena casa deth Comun de Les, dèes es ueit deth maitin enquiàs quate dera tarde. Dempús, Pèrre Joan Forcada, baile de Les, certifique qu'era huelha de condicions s'a expausat ena pòrta dera casa capitulara. Un mes (deth 13 d'agost enquiath 13 de seteme) auie estat pro entà méter en marcha era licitacion.

Era curiositat m'a amiat a investigar se i auec bèra rason particulara entad aguesta excepcionau eficàcia enes formalitats.

Trapè ua carta dirigida a ua persona desconeishuda de Vielha, des de Barcelona, eth 6 de seteme d'aqueth an, signada per Francesc Torrent e Buscà, que me dèc era clau, donques que ditz atau:

Devuelvo a Vuestra Merced el memorial de los cónsules de Les despachado, cuyas agencias importan 101 reales de vellón que podrá recoger; siempre esperé de su buen afecto favorecería esta su Casa, y así no dudo que se otorgará el poder del Valle como Vuestra Merced dice al igual que lo han otorgado los de Canejan, de que le doy gracias.

Sirvase Vuestra Merced arreglar mi cuenta del Valle en los términos dice, que yo también lo emendaré en el libro, y siento que mi difunto Padre huviesse padecido esta equivocación en dexar de notar lo recibido.

Queda entregada la carta me incluía y he quedado que me remitirá la respuesta, y si lo hace hirá con esta.

Me repito a la disposición de Vuestra Merced rogando me conceda freqüentes sus preceptos, y a Dios que dilate su vida muchos años.

Beso las manos de Vuestra Merced, su aplicado servidor.

Era Val d'Aran mantenguie un agent en Barcelona (se ve qu'era representacion podie passar de pair a hilhs) entà ocupar-se des ahèrs qu'interessèssen as aranesi e mos cau reconéisher que, en aguest cas, demostrèc era sua eficacitat absoluta.

Mès tornem ara familha des barons de Les, en aguest periòde, entre es dus sègles XVIII e XIX.

Eth ueitau baron dera dusau branca siguec Jusèp Serafin Cao de Benós de Les e de Laforgue (eth cognòm dera sua mair se mencione enes documents damb variacions) que neishec en Les eth 20 de mai de 1767. Se maridèc en Aush eth 29 de junh de

1791 (damb Adelaida de Chapui e Muir) e moric en Sant Gaudenç eth 20 d'octobre de 1829.

Coma ja ère tradicion ena sua familia, auec es sues diferéncias damb era vila de Les, e s'arribèc a ua interessanta senténcia arbitrau eth 25 d'octobre de 1792, ena que refonden e analisen es títols dera Baronia. Que siguec aguest baron qu'acuelhec, en mai de 1791, a quate bisbes francesi en sòn petit palai de Les.

Per aquestes dates, un membre dera part francesa dera familia des barons, Jusèp Francesc André Peguilhan, demane per escrit ath ciutadan representant dera Republica Francesa (qu'èm enes tempsi dera revolucion) que li torne ues tapissaries requisades peth municipi de Bèthvéser, a on i auie era senhoriau casa familiar. Era peticion demostraue un considerable coratge e ua audàcia desmesurada!

Eth 5 de juriòl de 1792 trapi era "Copia de la orde del Sr. Gobernador a favor del Barón del riu de la moleta", ena que se garantís era aigua de besonh entath sòn bestiar e entara sua casa. Ditz atau:

Viella y Julio a 5 de 1792. En bista de la antecedente representación y recurso sobre el derecho que corresponde al Sr. Barón sobre el serbicio del agua del ribuelo que necesita para su casa y ganados en su propia casa y regadios y con ynformasion recibida del ayuntamiento a este efecto, y siendo resviada favorable a dicho Baron se previene, y se manda a todos los vecinos, que tengan sus tierras y prados por esina de la casa del Baron, no sehan usadas de quitarle toda la agua para regar sus tierras sino, que en todos tiempos de dia, y noche. Que tenga abastecida su casa de agua a los menos para vever las personas, y ganados de la propia casa su pena de diez libras al vecino, que lo transversase a este drecho sin beneplacito, y permiso de dicho

Baron la mitad de dicha pena sera al parte a favor del Baron, y Juntamiento, que son cinco libras aransas, e las otras cinco a la orden del Sr. Gobernador a favor de las obras publicas notifiquese al Bayle de Les a las partes. dado por copia. De sire Gobernador.

Ath delà de reconéisher ath baron d'un subministrament d'aigua imprescindible, que de bèra manèra auie estat limitat pes sòns vesins, ei interessant analizar eth repartiment des 10 liures de multa as possibles contravenents. Cèrtament, 10 liures dera epòca qu'ei ua quantitat importanta, mès ua quatau part entath dirèctament damnatjat (eth baron) sense especificar eth pagament complementari de quinsevolh mau causat, semble pòc. Eth comun recep ua auta quatau part a favor deth pòble de Les. Totun, era mitat percebuda peth governador reiau dera Val a d'èster, forçadament, invertida en òbres publiques, segurament en lòc a on s'impausèc era multa, sense cap intervencion de foncionaris de dehòra dera Val.

Quate ans dempús, en 1796, i a un plet entre eth baron e diuèrsi reclamants, sus era seqüestracion de dèimes, e eth 20 d'agost, Joaquim de Miguel Capdet, jutge ordinari dera Val d'Aran, ordene ath baile de Les, jos pena de 25 liures franceses, que:

insiguiendo el sequestro que se le tiene mandado con mandato de once de los corrientes e infrascritos mes y año de los diezmos provenientes de los Predios del referido Varon hará trillar las Gavillas o Ganveras resultantes de ellos, y recogerá los demas frutos que en adelante puedan producir, laborandolos, y teniendo en su Poder lo que resulte de ellos, con cuenta y razon para entregarlos a quien o a quienes de Drecho corresponda; lo que hara, como se le manda, por haver sido en dicha conformidad

provehido. Despachese a instancia del consejo de la fabrica de la Iglesia de la Villa de Les

Eth baile, en recéber de Vielha er escrit anterior (non ei part interessada, donques qu'era discussion ei entre es presbiterians e eth baron) s'esdègue a realizar es corresponentes diligències, qu'explique atau:

Estado en que se demuestra el numero de gabillas que por orden del Sr. Juez del presente Balle me ago cargo en calidad de Bayle que me allo de la villa de Les de los diesmos de las tierras de la Baronia.

primo quarenta cuentos de gabilla de senteno que se allo en la capilla del Baron y ocho gabillas comprendido de 29 gabillas el cuento (ó fué un año de una cosecha excepcional, ó el Barón intentaba ocultar una parte, pues no es normal utilizar la capilla como almacén de granos)

a mas 14 gabillas de trigo

a mas 63 gabillas de trigo que se encontro en la otra granja del Baron

a mas Se encontro en las tierras de la Baronia 9 cuentos de gabilla de trigo y 6 cuentos de gabilla de senteno y 17 gabillas de las quales somas tengo restitohido al Baron 6 cuentos 17 gabillas de senteno cargadas y tres cuentos y sinco gabillas trilladas de senteno (437 gabillas en las tierras de la Baronia, ademas de las que ya estaban almacenadas bajo techado, dan a entender que la cosecha había sido buena, y que la siega se había podido realizar en el momento oportuno)

Eth baile reflectís en un aute escrit es despenes originades pera seqüestracion:

primero el dia que sacamos la gabilla o garba de la capilla y granja del Baron Bayle y consul y secretario 2 hombres para tomar la cuenta y 2 pares de bueyes para llebar la garba a la granja del Regdor. pago el Bayle 5 ps. que estaron todoo el dia

Recuélher e desplaçar 1.205 garbes en un dia, per dus òmes, mereish eth miei *duro* que crube cada un.

ym por trillar la dicha garba pago 2 ps. y de hacerla llebar al pajar de ..... 1 ps.

ym por hacer recoger 9 cuentos de trigo y 6 de senteno gastamos 20 sous y de hacerla secar 15 sos y por hacer trillar el dicho trigo pago una psta. y 15 sos y por hacer Bentar el dicho trigo a 4 mujeres pago 15 sos

Se es hemnes trabalhèren pendent un dia, e maugrat eth còst des dus parelhs de bòs deth prumèr paragraf, era diferència salariau ei molt desfavorabla entad aquestes hemnes.

por recoger el fajol tardio 7 sos 2 ardots

pago el dicho Bayle por acer recoger el maiz y trufes de la lana 15 sos y una peceta por acerle des ullar el maiz una psta.

Qu'entren laguens dera seqüestracion eth milhòc e es truhes des uarts deth baron dera Lana de Les, encara qu'aquestes darrères deuien d'èster basicament entath consum familiar, per tant, supausi, qu'eth baile siguec excessiuament rigorós e que sigueren tornades ena casa deth baron mès endeuant.

ym per batre lo maiz y adresarlo pago dicho Bayle a Juana maria .... una peceta y micha peseta a antonio ....

Aguest baron siguec ath que li calec húger quan siguec invadida era Val pes revolucionaris francesi, en tot víuer era incertitud dera liberacion dera sua tèrra e Baronia. Aguesta liberacion semblèc apròp quan eth prince de Castèl-Franco ordenèc era recuperacion dera Val damb 4.000 òmes enviadi peth duc de Granada, de Jaca estant, en dus regiments qu'atacarien des de Vilalhèr e des de Benasc. Mès, començada era marcha, receberen era orde de concentrar-se en Talarn entà desliurar era Cerdanha. Es aranesi en Estèrri e Vilalhèr sonque aueren era ajuda de dus cents contrabandèrs e des sometents, que, en conjunt, non formauen ua fòrça pro nombrosa entà liberar era Val.

Carlès IV, mau informat, non viuie era inquietud dera Val d'Aran ocupada pes francesi. Se li auie dit qu'es aranesi auien propiciat era invasion, per non senter-se deth tot espanhòus, çò qu'aumentèc eth desinterès, reforçat pera dificultat, ocupada era Val, de seguir era invasion entara rèsta de Catalonha, dificultada pes passi de montanha.

Les, dempús dera liberacion, contribuïc ara crompa d'un macho, eth 23 de juriòl de 1797, entàs frares missionèrs qu'auie demanat eth Conselh dera Val a Escornalbou, pr'amor d'erradicar es doctrines revolucionàries, e que sigueren recebudi en pòrt dera Bonaigua.

FRUSTRACION NAPOLEONENCA

Era vida ordinària, autant en sòn aspècte religiós coma civiu, se ve reflectida en un moment important dera vida des abitants de Les: quan, en veir apròp era mòrt, redigissen es sòns testaments.

Ne trapi un de memorable e caracteristic, pes circumstàncies dera persona e pera sua categoria sociu e economica, qu'a, ath delà, era singularitat de correspóner a un matrimòni sense hilhs, diferent, per tant, dera majoritat de testaments d'aquera e de d'autes epòques.

I podem veir çò que s'acostumaue a veir en cassi semblants: un testador damb bens de fortuna, damb hemna mès sense hilhs, e damb un sentit religiós que li hè pensar ena sua sauvacion etèrna.

Eth testament, de 1798, ei de Jusèp, doctor en medecina, maridat sense hilhs e frair der archiprèst (que, per motius de delicadesa, delègue en vicari entad aquest document sacramentau).

Comence damb era frasa "en nom de Deu sia a tots notori", entà seguir: "Estant detingut de malaltia corporal en lo llit de sa casa pero sá de potencias ab tota llibertat y consentiment ordena y fa lo següent testament". Ara seguida, manifèste era sua fe catolica e met era sua anima en mans deth Creador.

Encargue qu'eth sòn cadavre sigue acogat en cementèri de Les, que se diguen es misses acostumades segontes es ordenances deth bisbe de Comenge (dèishe ua aumòina entad aguesti près funeraris).

Ara sua estimada hemna Joana la dèishe:

señora majora y usufructuaria de tots sos bens motbles e in motbles aguts y per aver drets y pertinencias sues hara y en esdevenidor durant la vida natural de dita sa Muller mantenint lo nom de viuda honrada - mès - en cas que dita sa Muller convolas a segunes nupcies li deixa de regarsament ygual suma com la de son adot

Li dèishe un camp ath sòn frair, eth rector ("per lo amor aporta en vers son Germá lo Rector") que poderà véner e dispausar deth prètz en cas de besonh, mès s'aguest besonh non existís, s'aurà d'autrejar, ena sua mòrt, ara pietadosa fundacion perpetuau qu'establís, ara que tanben s'autrejaràn es bens que li rèsten ara sua esposa, en moment qu'aguesta morisque. Descriu era fundacion:

para celebrar missas per la sua Anima y demés difunts de sa major obligació, y esta Celebració será feta per los Sacerdots Parents del testador naturals de la vila de Les si serán y si no serán será feta per los Reverents Porcionaris de la mateixa Vila y lo estipendi de las Missas conforma la tatxa del Ilustrisim de Comenge

Rebrembe ara sua serventa Ròsa:

a la sua Criada que vuy lo serbeix Rosa sinquanta Lliuras moneda corrent si dita Criada ho servit sinch o sis anys en casa del testador y ditas sinquanta Lliuras no se li entregarán fins finir los dies de la sua Muller

Entà reforçar era fundacion que cree, declare:

Item deixa y otorga y Ynstituheix hereu universal de tots sos bens motble e in motbles aguts i per aver a Nostre Señor Deu Jesu Christ y a la sua propia Anima

Damb era fin de reforçar encara mès eth patrimoní dera fundacion acabe:

Ytem si algu que tinga dret de Lluix los bens que per via de Empeñy Posoheix dit testador los Lluix per lo preu de ells se empleará per los curadors en bens Yn motbles y segurs per la sobre dita fundació

Eth document qu'ei un exemple de sabenta prevision, inclús damb era precision de garantir ara sua hemna era continuïtat deth servici de Ròsa, que non crubarà eth sòn important legat enquia qu'era senhora se morisque. Legat de lèu 2.000.000 de pessetes d'aué!

Eth baron de Les tanben auie tornat entara Baronia, qu'auie patit estralhs pendent es ans d'ocupacion des soldats revolucionaris. Eth pròpri baron ère, coma se ditz aué, sense liquiditat, atau que li calec demanar ajuda a Antòni, eth 25 de junh de 1804. Ac hè atau:

de la manera que vm me abia asegurado que Bajaria Sin falta ahier Sabado lo abia dicho a Su mujer, pregunte a tresa y me dijo que no vendria asta la vigilia de Sn. pedro, como yo me tengo de marcharme para tolosa le vuelvo a Repitir Si vm puede favorecerme de 4 onzas de oro asta la feria primera de viella me

ara mucho favor, pero lo abria de Saber antes de marcharme, ya Sabe vm que tengo de volver 3 en especie al Sr. arcipreste de les, y la otra, vm podria ya pagar a martiñon 19 pts. y de cosas que ha vendido a mis picadores de mongarri, y de entregar al criado del Sr. Governador una dobla en oro de veinte pesetas, y lo Restante me aria la cuenta aqui agame el favor de escribirme Si puedo confiar en vm por essa cantidad y Si por acaso vm necessitare antes de la feria de dicha partida Se lo volvere en misma especie de moneda pagandole como es justo, el 6 por ciento del fructo de Su dinero, no aga falta de escribirme antes el jueves prosimo venidero, Si puedo confiar Si o no y desto no able a nadie Su Servidor de vm y amigo

Tota era carta mòstre era urgència en besonh deth pagament d'ues partides, que justifiquen era peticion deth prèst, portat en secrèt per motius plan comprensibles entath solet títol nobiliari dera Val d'Aran, e uns interèssi exageradi. S'era prumèra hèira de Vielha ère eth 18 de seteme, des deth 25 de junh aurien passat 85 dies, pes que se pagaue er interès deth 6%, çò que darie annaument eth 25,76%.

Dus ans abans, eth 25 de mai de 1802, probablement pr'amor d'aguesta manca de liquiditat deth baron, ja s'auie originat un curiós manament, des de Vielha, peth jutge Miquèu Capdet, a instància d'Antòni, molt relacionat damb eth baron coma auem vist. Ditz atau:

Se dice y manda pena de 25 tt 9 a Joseph ... y Pascual .... Carpinteros de la Villa de Les, que dentro el termino de tercero dia procedan a concluir la Obra de la Escalera de la Casa del baró Instante y demas a que Se hallan obligados en Virtud de la Contrata pasada entre dichos ..... y ....., y el referido Instante; y pretendiendo en contrario asigno las Partes ante mi

Logicament, era soleta rason entà que dus hustèrs non complisquen çò qu'auien convengut, deuie d'èster era manca de pagament per part deth baron, que ja vedem que se trapaue en circumstàncies economiques d'ua cèrta estretesa temporau.

Mès non durèc guaire era recuperada tranquillitat, e eth baron Jusèp Serafin non podec contunhar pacificament ena sua Baronia, pr'amor qu'eth 23 de mai de 1810 es tropes napoleonenques invadissen de nau era Val d'Aran.

Les patic un aute còp era invasion de tropes franceses, donques qu'ua part entrèc per Pònt de Rei, e era rèsta ac hège per Bausen, Canejan, eth Portilhon e eth pòrt de Vielha, en ua operacion combinada impossibla de resistir, realizada peth marescau Suchet, e que pera sua magnitud impedic as aranesi hùger deth sòn territòri.

Napoleon semble arténher era etèrna aspiracion francesa: incorporar a França era Val d'Aran. Enes Tuileries, per decret deth 26 de gèr de 1812, en sòn article 6º, annexione era Val ath departament dera Nauta Garona. Atau s'estèc enquia 1815, que se reïncorpòre ara Corona espanhòla.

Aguestes guèrres napoleonenques, per çò que tanh a Les, meriten explicar quauqui detalhs.

Rebremem qu'es prumèras tropes entrèren peth Bidasoa en octubre de 1807 de camin tà Portugau. En 1808 comence era vertadèra guèrra en Espanha, e, dera ampla frontèra pirenenca, era Val d'Aran per Pònt de Rei aufrís ua temptadora entrada as armades franceses, especiaument, as trenta quate companhies formades en agost d'aguest an enes departaments francesi propèrs damb eth nòm de "caçaires de montanha" neurides basicament per desertors des tropes ordinàries, as que se les autrejaue, a cambi deth sòn recrutament ua amnistia sus eth sòn

anterior delictè. Èren especiaument eficaces, peth sòn coneishement dera montanha, contra es guerrilhes des miquelets espanhòus, e gosauen panar bestiar en Coserans, maugrat des esfòrci dera Guàrdia Nacionau dera frontèra.

Entath comandament de totes es tropes franceses des Pirinèus Centraus se designèc ath generau Wouillemont, que guardaue era Val d'Aran a trauès dera dubertura deth Garona, demorant dispausar de tropes sufisentes entà ocupar-la, inquiet (coma eth doctor Senges, baile de Luishon) pes incursions des aranesi en Hòs, eth Portilhon de Burbé, er ospici de Luishon e er atac damb diuèrses mòrts a uns treballadors que deuïen èster lenhaires encargadi de baishar es troncs peth Garona enquia França, e deueren quèir a mans des abitants de Les, que les auïen vist passar eth dia abans.

Tot aquerò obligue as generaus francesi a planejar era invasion dera Val damb ua ampla estratègia, qu'includie era presa de Benasc en 1809, a on se destinèren 200 caçaires de montanha que, en gèsser de Luishon, les calec hotjar ena nhèu gelada deth pòrt de Benasc en ua dura marcha a finaus de gèr de 1810. En mai d'aguest an, Roquemaurel peth pòrt de Vielha, e Wouillemont peth dera Picada, garantissen era invasion des de Hòs, trauessant Les.

En Vielha, es francesi bastissen en aguest an de 1810 eth fòrt de Santa Crotz, dempús cridat dera Libertat, a on s'apuèren as tropes que defeneren Arties contra Eroles en junh de 1811, ajudade pes refòrci vengudi de Hòs, que non gosèren atacar as abitants deth terçon de Quate Lòcs, quan passèren per Les.

Mès en març de 1814, Montesquieu abandone eth fòrt en tot partir entà Luishon, damb es sues tropes amendrides pes desercions.

De hèt, ne en Les ne ena rèsta dera Val, era mesura politica dera annexion a França arribèc a auer efèctes civius (es aranesi, curiosament, utilizauen era desencusa dera barralha lingüistica entà non cooperar damb es autoritats franceses, encara qu'es çaçaires de montanha de Luishon parlauen gascon, tan parièr ar aranés) e eth comandament militar seguic dictant es sues ordes coma en tèrra conquistada pes armes.

Auem vist qu'eth baron de Les, Jusèp Serafin Cao de Benós a tractes financèrs damb Antòni, ath que li demane un credit, que supausi deuec d'arténher, probablament damb bèth aute en d'auti moments dificils. Qu'ei probable qu'eth pagament s'anèsse endarrerint, e veigui un document deth 6 d'octobre de 1814, que semble dar solucion ad aguesti problèmes: se tracte d'ua permuta entre eth baron e eth matrimòni Antòni e Maria. Eth baron les autrege ua tèrra entà semiar, aperada dera Capèla, de 8 sesterades e mieja, plaçada ena Lana de Les, que limite ath nòrd damb es eth madeish matrimòni. Aguesti autregen a cambi ua tèrra (en non mencionar-se que sigue entà semiar, aurie ua valor pro inferiora, çò que poderie compensar deutes deth baron) de 7 sesterades e mieja, cridada des Rahits, que limite per orient, meddia e nòrd.

Se pacte qu'andues parts cedisquen entà poder passar, 4 pams e miei cada un, que damb aquerò eth caminet aurà 9 pams d'amplada.

Era posicion de fòrça deth matrimòni en aguesta operacion, les amie a exigir-li ath baron (que non a mès remèdi que consentir) ua indemnizacion peth dret de pas qu'auien entà arribar ena tèrra des Rahits a traùs dera propietat deth dit baron, que serà estudiat pes expèrts.

S'inscriu en registre de Vielha eth madeish dia dera signatura en Les, çò que signifie qu'eth madeish notari Bartolomé Portolés, dempús de dar fe dera signatura dera escritura, se hec a vier eth document entà Vielha e lo hec registrar.

Arribam en 1820. Eth 23 de junh, un parent deth baron (Antòni Cao de Benós) ven es Quais dera Capèla (en realitat, ua part d'aguesta finca, ei a díder, 4 sesterades e mieja), actuant coma coereu des bens dera sua defunta fraia Margalida, veuda de Durban. Antòni declare eth sòn domicili en Sant Gaudenç, atau, semble logic que se volesse despréner d'ua propietat en Les. Er hèt que la vene a un tresau hè veir qu'eth baron Serafin non dispausae des 441 pessetes d'argent.

Contràriament, eth baron, eth dia 26 d'octobre, ven en Vielha un tròç de tèrra de semençalha plaçada ena Lana de Les, per 696 pessetes d'argent, deuant deth notari Portolés. Era extension ei de 7 sesterades e 12 *perches*.

Lès qu'a en 1831 ua poblacion de 604 abitants que, damb era rèsta dera Val, se planhie encara dera supression de toti es privilègis dera Val, acordada, en nòm dera libertat, pes Còrts de Cadis, maugrat es esfòrci deth deputat dera Val d'Aran, Felip Aner e Esteve.

Eth Conselh de Les segueie es sues reünions. Eth 28 de deseme de 1807, ahiscadi pera eufòria des hèstes de Nadau, decidissen insistir en usatge, pes sòns membres, deth senhau extèrn dera sua autoritat: era banda.

Ajuntat lo Consell o Juntament de la Villa de Les en la Casa Capitular Essent Present ..... Consul en Cap, ... Consul Segon ab los demes Prohoms y homens del Consell han determinat de Aportar los Señors Consols la Banda tots los dias de festa nal. que

son 18 dies al any ames los diumenges de la Benedicció y el dia de Corpus a pena de dos mixeres de vi el que no assistes a dits officis sino que tinges mallaltia o que fossen afora del poble

Ara seguida decidissen acompanyar als consellers o als clergues defunts en quath cementèri, jos era pena de dues "mixeres" de vin entad aqueth que non complisque.

Es funcionarios comencen a interessar-se per enviament de bulletins d'estat. Eth 16 de juliol de 1817, Antoni de Gispert, cavaller dera Reial e Militar Orde de Sant Hermenegild, coronel des Reials Exercits e governador militar e politic de Castèth Leon e dera Val d'Aran, requerís als abitants dera Val, d'aguesta manera:

Remito a las Justicias de las Villas y Pueblos de este Valle los adjuntos exemplares determinados por la Junta establecida en la Capital de Barcelona a fin de que luego de recibido, cumplan quanto en ella se previene y manda, de manera que qualquier retardo en su cumplimiento sería una contravención a las Reales disposiciones de Su Magestad, y de consiguiente en el preciso y preceptorio termino de tres días contados desde el día de oy, han de pasar a mis manos llenos los blancos de los exemplares se les remiten, y el que no lo execute sufrirá la multa 50 ts. y a más la pena de Cárcel por su inobediencia, sin perjuicio de dar parte a la Superioridad por su morosidad

Eth cònsol Antoni signe eth "Visto" en Les eth madeish dia 16, pr'amor d'evitar es grèus penes damb es que se menace als morosi. Çò de madeish hèn es autes poblacions dera Val, entre es dies 16, 17 e 18.

Non s'esclarís en aquest tèxte era informacion qu'ei objècte deth requeriment, mès que veiram ara seguida quauques ues des que s'auien d'anar enviant damb ua cèrta periodicitat.

Entre 1812 e 1814 i a cinc estats des tarifes deth Cadastre de Les que son interessantes de comentar.

Eth prumèr, er 11 d'abriu de 1812, remetut eth dia 8, ditz ath finau dera relacion:

Dia 8 de Abril de 1812 he Entregat al Sor. Consul en Cap del diné del Cadastro 248 p 10 sos mes se ha gastat Una Peseta y mixa Per Vi Per lo Secretari y Consuls y Pere Juan .... Dia 10 de Abril he Entregat al Sor. Consul Segon que es fran co .... Per Pagar lo forment que Compra a Vilach Per Portarla al Cuartel General de Viella Sexanta Pesetes. mes he Entregat 26 Pesetes Pere Juan .... Per Compte de Anton .... a .... Per Pagar forment a Vilach Per Portarlo al Cuartel General de Viella Per la tropa francesa. En dit dia Entrega tres Pesetes Per marchar a Fransiá Per orde del Sr. Consul en Cap Un diputat a fransiá tres fransiá

I figuren 131 nòms, en tot includir ath baron que cotize 25 reiaus, egalat per dues familhes e depassat sonque per tres (ua de 27 e dues de 28).

Des de gèr d'aguest an era Val a estat annexada a França, e pague per tant impòsti ara francesa, encara que, coma auem vist, se la considèra encara país ocupat militarament. E Les li cau contribuïr ath pagament der horment entara Casèrna Generau dera tropa francesa en Vielha.

Eth 22 d'agost d'aguest an, en un aute estat entà un nau impòst de 2 pessetes per vesin, vedem qu'es contribuables son ja 133, dus mès qu'en mes d'abriu. Eth baron pague 3 pessetes, ara

egalat per cinc familhes mès de Les, sense que n'i age cap que lo depasse.

Se çò exigít ère 2 pessetes per vesin, era soleta rason entà qu'aguestes familhes paguen ua mitat mès sonque podie èster era de convíuer damb bèth hilh maridat, en tot auer negociat en aquest cas ua situacion fiscau excepcional, auent en compde, ath delà, qu'aguestes familhes semblen èster es mès importantes economicament, de manèra que damb eth sòn complement segur que desliurauen a d'outes de mès modèstes ena madeisha situacion.

En amiar es sòs entà Vielha se gaste 1 pesseta.

Passem entar an 1814, qu'en sòn estat deth 22 de gèr figuren 138 vesins o familhes, que van aumentant, encara que moderadament. Aciu eth baron pague 10 pessetes, egalat per dues familhes, mès de passat per sèt que paguen mès qu'eth, ua d' 11 pessetes, cinc de 13 e ua de 14. Era diferéncia professionau quede reflectida enes contribucions: eth sarte pague 3 pessetes e eth "sirurgiá" ne pague 9.

En octubre d'aquest an, eth dia 23, i a ua naua relacion de pagaments, damb aumentacion ena imposicion, qu'ara ja ei de miei *duro* (2 pessetes e mieja) per vesin. Eth nombre d'aguesti baishe a 133, e eth baron pague quauquarren mès de 3 pessetes, atau coma sies familhes mès, e solet lo depasse ua damb 4 pessetes.

Mès era rapacitat deth fisc francés qu'ei inagotabla. Eth 29 de noveme d'aquest an, torne a pagar era comunitat de Les, aquest viatge 2 *duros* per vesin (quate còps mès qu'eth mes anterior).

Son 136 vesins, entre es que se trape eth baron, que, damb ua soleta familha que l'egale, pague 11 pessetes. Ara eth "sirurgiá" ne pague 8 e eth sarte ne seguís pagant 3, mès "los del ostal"

sonque ne paguen 1, dilhèu perque eth negòci d'ostalària non ère rendable.

Toti aguesti nòms se trapen tanben enes compdes comunitaris. Coma pròva è trapat un "Libreta dels jornals del any", damb data deth 15 de junh de 1813, que comence damb uns compdes de Francesc de "tres Duros per Cobrar lo hort" e "de tot lo Drap y Jornals que tenie". Seguís damb un listat de trenta tres persones jos er epigraf de "Jornals de dalla", que, entre eth 16 e 17 de juliòl, an originat era crompa d'ues airines e de tres pichèrs de vin a Bladié, en tot deishar clar que son "per dalla".

Eth dia 4 d'abriu se parle d'un contracte de trabalh: "he Pres Per moso a Juseph....", damb eth qu'a concertat eth pagament de 9 pessetes per mes, segontes semble.

Era crompa de vin seguís formant part des compdes collectius. Eth dia 29 d'agost "mes he Prengut 6 mixeres de vi Per tornar lo al Sor. Baró". En un aute lòc mencione eth prètz deth vin: "a raho de 15 sos lo Piche".

I a un paragraf finau que parle deth mau comportament deth Conselh de Les, pr'amor de bèth incompliment collectiu. Se ditz: "me he Pagat Per lo Castich del Consell 12 sos".

Passen uns ans, e eth 16 de mai de 1828 trapi era "Nota del diezmo de 1826", establít en sacs, galins e pecotins. Es concèptes son tres: per plaça, pes vacants e per dret rectorau. Açò ei: entath segle 21 sacs e 2 galins; entar horment 4 sacs e 3 galins; entath morisco 14 sacs, 2 galins e 2 pecotins; e entath milh 1 sac e 5 galins.

Aguesta distribucion mos hè veir era importància escalonada dera cuelheta deth gran en Les, pendent aguestes dates. Eth segle ei mèns dera mitat, eth milhòc era tresau part, seguit per horment e eth milh, en aquest orde.

M'estone era pòga quantitat de milh cuelhut (encara que poderie èster degut a ua mala cuelheta aqueth an de 1826), pr'amor que, en epòques anteriores, eth pan se hège a mitat damb horment e a mitat damb milh.

Ath delà deth gran, veigui qu'entren en dèime 1 sac, 4 galins e 2 pecutins de mongetes.

Semble qu'eth sistèma seguit ère eth de recuèlher en espècia çò estipulat, e procedir dempús ara venda der excès que non ère de besonh entara vida vidanta des que lo percebien, inclús damb permutes e percepcions a compde. Er escrit ditz: "en este primer reparto se quedo deviendo a la yglesia dos sacos morisco pero tomo la yglesia dos sacos mais para el Sr. Barón".

Tanben servie entath pagament de partides comunitàries, que figuren ena "Nota del grano gastado". Entar "Apoticario" 1 galin de segle, entà Mont 1 sac e 4 galins de milhòc (damb 4 galins mès que tornaràn en horment) e 4 galins entà crompar òli.

En listat de "grano vendido al fiado" i a dètz-e-nau crompadors de segle (se n'includissen quauqui uns de Bossòst e de Bausen), tres de milh e ueit de milhòc.

Ena de "grano vendido a pagar de contado", i a tres crompadors damb molt pòga quantitat totau: 2 sacs e 8 galins.

Quauqui ans dempús dera gessuda des francesi (qu'arroïnèren era Val) era poblacion de Les encara passauè dificultats de liquiditat, damb pògui abitants que podien pagar ath comptat, e molti qu'auien de pagar a terminis.

Ja eth 17 de març de 1819 s'auie demanat as pòbles dera Val:

el padrón individual de vecinos ganados traficis y talasones que componen dicho pueblo, y visindario el que damos en virtud de la orden del Señor Intendente que se nos ha comunicado por el

cavallero Governador y subdelegado de Rentas su fecha a diez y siete de marzo de mil ocho cientos dies y nueve al Señor Administrador de las Reales salinas de Gerri lo que firmamos en los terminos que previenen las reales ordenes e instruchiones, y es del tenor siguiente

En Les, eth baile Joan e eth cònsol Père Joan contèsten eth 27 d'aguest mes, balhant eth listat des vesins, nombre de persones ath sòn cargue, parelhs entà laurar e vaques.

Encara qu'eth nombre de persones a cargue de cada vesin va de tres a nau, toti an solet un parelh tà laurar, de dus aricats, exceptat es quate prumèrs deth listat, que deuien d'èster toti clèrgues e non auien animaus entà laurar.

Eth baron (qu'ère alavetz Adòlfo Cao de Benós e Chapuis) figure coma vesin de ueit persones ath sòn cargue, e tanben solet damb un parelh d'aricat tà laurar.

Entà ua major precision certifiquen que:

Los demas vecinos que ban a continuacion son pobres de solemnidad son Gente que ban a ganar sus vidas en el Reyno de francia y no gastan sal en sus casas

Seguís damb eth listat d'aqueri que non an parelhs entà laurar e, per tant, non an besonh d'entrar en repartiment dera sau de Gèrri.

Mès, maugrat de lo certificat ("Damos y firmamos y sellamos en dicho lugar ab tota escropolosidad y legalidad"), eth 31 de març de 1819, s'autrege a Francesc Aner (probablament sindic generau dera Val) ua còpia deth cens, que pòrte per data eth dia 25, e que non coïncidís damb era deth 27 dera relacion originau.

Eth dia 27 i a dues relacions, que coïncidissen en nombre de praubi de solemnitat (36 cada ua) mès non en nombre deth totau, donques des 383 dera prumèra baishen a 359 ena dusau.

Ena relacion deth dia 25, autrejada eth 31, eth totau de persones ei de 312 (inferiora as dues anteriores), mès, laguens d'aguest nombre, eth des praubi de solemnitat s'establís en 91, lèu tres còps mès qu'enes autes relacions.

Der estat comparatiu se pòt dedusir que calec rehèr eth listat damb urgéncia, en tot rebaishar eth nombre de persones a cargue de quauqui vesins. Ena relacion deth 25 se separen es nòms des que "tienen ciento y cinquenta cabezas de ganado lanar y los demas vecinos no llegan a dies cabezas cada vesino".

Es prumèrs son 19, e era reduccion de persones que les afècte arribe a 46 damb ua diferéncia totau de 71, cinc vesins damb ua persona redusida, un damb dues, dus damb tres, quate damb quate, dus damb cinc e ua damb sèt.

Eth baron de Les qu'a ua reduccion de cinc persones, pr'amor que des ueit iniciaus ath sòn cargue passe a auer-ne tres.

Qu'ei cèrt qu'ena dusau relacion, sense indicar era chifra per familia, se parle de bestiar de lan mentre enes dues prumères se declaren solet es parelhs entà laurar de bestiar bovin, e podien convier d'auti tipas de plantejament entath repartiment dera sau. Mès non pogui escartar que se tractèsse d'ua abila manòbra, damb era ajuda deth sindic generau dera Val, entà de redusir eth pagament per vesin qu'aguesta distribucion originaue.

Çò que quede clar en Les ei, qu'a principis deth sègle XIX, i auie un minim de 120 caps de bestiar bovin, e eth bestiar de lan depassaue es 5.000 caps. Açò, siguesse quina siguesse era forma deth repartiment dera propietat individuau, non deishau de reflectir ua prosperitat ena situacion collectiva dera ramaderia,

qu'auie podut escapar-se dera espoliacion francesa amagant-se enes montanhes.

Es madeishi eclesiastics de Les se ven obligadi a pagar contribucions que les èren doblament desagradives, coma aranesi e coma clèrgues.

Des d'eth fòrt dera Libertat, eth tinent comandant dera Companhia Franca dera Val d'Aran, recep der archiprèst e de sies comunitaris dera vila era contribucion de 70 liures, 6 sòus e 6 sòs de moneda catalana, procedenta deth subsidi de compdes der an 13, que non dèishe d'èster en un considerable retard. Açò indique es pògui talents des afectadi entà complir eth requeriment, donques qu'er escrit ei signat en hereuèr de 1837.

Qu'ei interessant anotar qu'eth sagèth redon que figure en escrit ditz: "Gobierno de Castel-Leon y Valle de Arán", coma en tota era istòria anteriora dera Val, encara qu'eth castèth de Castèth Leon auie estat esbauçat dus cents ans abans. Aguesta utilizacion d'un sagèth desorientador a amiat a bèth comentarista a confóner eth vielh Castèth Leon despareshut, damb eth nau fòrt de Santa Crotz o dera Libertat, bastit en Vielha pògui ans abans d'aguestes dates.

Uns ans dempús, Leon escriu des de Les eth 7 de març de 1844 ath depositari dera Val d'Aran, Miquèu, en Vilac, en tot dider-li atau:

Le remito el adjunto resibo por aber pagado al Sr ..... la cantidad que le correspondía del pueblo como son 68 ptas. y son un tanto menos del medio Duro por Vesino como fue detallado en 30 Dbre. Ultimo y la restante cantidad que son 87 ps. ya quedaron abonadas por aber ya adelantado este pueblo y por que le sirba a U. de resguardo en berificar sus cuentas tendrá estos presentes

Aguest pagament corresponie ara relacion de vesins qu'auien de contribuïr.

Passen uns ans, e eth miei *duro* per vesin de 1844 se convertís en 3 pessetes e mieja, pr'amor qu'es impòsti seguissen un camin ascendent. Ena corresponenta relacion, Les apareish damb 217 pessetes, que corresponen a seishanta dus vesins.

Mès o mens en aguesta epòca i a un listat, qu'a un qüestionari que comence atau:

Alistamiento General del Valle de Aran de los Pueblos de su comprension con explicacion del numero de vecinos utiles para el sorteo y de los exentos por Hidalguia y otras causas expresandose los mozos de cada una desta clase. Numero de vecinos pecheros sujetos al sorteo para el remplazo del Exercito (en Les 46). Mozos utiles para el servicio desde la edad de 17 hasta 36 años (en Les 5). Mozos de la misma edad para el sea por defectos personales o vasa talla (en Les 8). Vecinos que gozan esension del sorteo por hidalguia (ninguno en toda la relacion). Mozos exentos del sorteo por las expresadas causas (en Les 3)

Deth totau de 769 vesins dera Val subjèctes ath tiratge a sòrt, un estudi dera situacion inividualizada mos balhe resultats inesperats: se destaque Bossòst damb 83, seguit de Vielha e Arties damb 56, Canejan damb 49 e, per dejós, es 46 de Les, Salardú damb 44, Benós, Begós e es Bòrdes damb 43, enquia acabar en Betlan damb 2.

Per terçons se destaca Quate Lòcs damb 208, seguit de Castièro damb 137, Pujòlo damb 126, Marcatosa damb 118, Lairissa damb 105 e Arties e Garòs damb 75.

Non ei qu'era relacion de joeni d'un an determinat mos pogue dar ua orientacion clara sus es diferéncias demografiques, ne que se pogue trèir era conclusion de qu'arrés dera Baronia utilize era exempcion de gentilòme (donques qu'aqueth an non i deuie auer cap joen en edat militara entre es 17 e 36 ans, o ben, se les i auie, podie èster que seguissen dirèctament era carrèra des armes).

Mès, auent en compde eth long periòde entre es edats limit (19 ans) podem dedusir que, en periòde corresponent anterior, era natalitat en Quate Lòcs siguec superiora ara dera rèsta dera Val, damb menor indèx de mortalitat mainadenca.

Qu'èm ena epòca deth nau baron de Les dera dusau branca, que siguec Adòlfo Jusèp Cao de Benós e de Chapuis, que neishec en Les eth 19 d'octobre de 1794, e se maridèc eth 18 de gèr de 1831 damb Evelina Bellecour, de Tolosa, que li dèc un hilh, Olivier, e ua hilha, Aymée, que se maridèc damb Carles Tron.

En 1831 Les auie 604 abitants.

Adòlfo (o Jusèp Eustaqui Adòlfo) moric en Tolosa en 1856, siguec acogat en Martres Tolosana e amiat posteriorament entara capèla de Sant Blas, de Les, propèra ath palai dera Baronia.

Ad aguest baron li calec arribar a un acòrd damb eth sòn frair Edoard. Tot comencèc en testament de sa pair, Jusèp Serafin, en que deishauè a Adòlfo eth títol de marqués de Rosalmonte, damb era rèsta des sues propietats, mès ath sòn aute hilh Edoard, eth títol de baron de Les, damb es pardies deth castèth, eth petit palai dera Lana, e es tèrres annèxes ara Baronia. Eth testament auie estat degudament inscrit en registre de Vielha.

Edoard, pr'amor deth sòn matrimòni, ère comde d'Argelejo, coronèl de cavalheria, cavalièr dera Orde Militara de Sant

Ferran e dera Legion d'Aunor francesa (dilhèu perque publicèc en Madrid, en 1855, era *Genealogía de la familia Bonaparte*); demoraue en Antequera.

Semble que per acòrd deth 22 de seteme de 1844, cedic era Baronia de Les ath sòn frair Adòlfo, encara que non còste a cambi de qué.

En 1855 Adòlfo (tanben en nòm d'Edoard) arribe a un aute acòrd damb era veuda d'Antòni Jusèp Chevalier de Les e Miremont (era veuda ère Armantine Jeanne de Madron) sus era eréncia d'aguest, segontes eth sòn testament de 28 d'abriu de 1846.

Antòni (oncle des dus) s'auie maridat eth 13 de mai de 1830, e moric en Tolosa eth 24 de hereuèr de 1855, en tot subreuiuer-lo era sua veuda enquiath 19 de març de 1871.

Entre es membres d'aguesta familha se realizèc ua particion en Martres (en 1868) qu'afècte ath castèth de Les.

En nòm d'Antòni se repartiren aumòines en Les, en mai de 1845.

Mès Adòlfo morís en 1856, eth 6 d'abriu, en Tolosa. I a dues declaracions de succession: ua, en Lòdes (Sant Gaudenç) eth 2 d'octobre; e ua auta, en Tolosa, eth 6 deth madeish mes.

Passen cinc ans (eth 16 d'octobre de 1861) enquia qu'era sua veuda e eth cunhat Edoard, que seguís demorant en Antequera, arriben a un acòrd. Aguest darrèr que cedís es sòns drets dera eréncia d'Adòlfo, en tot auer crubat 2.147,10 francs, e quedant creditor dera veuda per 12.314,11 francs, que les pagarà damb er interès annau deth 5%.

Semble qu'aguest pacte se base en article tresau der acòrd de 1844, en que s'auien d'establir uns pagaments entara cession dera Baronia que, se non s'auessen efectuat, autrejarien eth dret

a Edoard e as sòns ereus a reclamar aquesta Baronia e es sues propietats.

De hèt, tanben se pactèc entre era veuda (actuant coma cessionària deth sòn hilh Olivier) e Carles Tron, damb era sua esposa Aymée, qu'eth saldo de 12.314,11 francs se pagarie en dues parts.

Edoard morís eth 3 de noveme de 1869.

Ena capèla de Sant Blas se ve era lausa damb eth nòm de Jusèp Eustaqui Adòlfo Cao de Benós, damb es dus títols de baron de Les e marqués de Rosalmonte, que semble un intent de perpetuar ua dinastia ara que li mancaue era continuacion deth cognòm Cao de Benós, que solet contunhaue enes descendents masculins d'Edoard.

Ja auem vist qu'ère freqüenta era migracion des abitants de Les entà d'auti lòcs, en França o en Espanha, ja siguesse entà hèr trabalhs sasonèrs o damb caractèr permanent. Mès, excepcionalment, tanben aquerie era sua residència en Les gent venguda de d'autes parts, que se maridaue ena vila, causa que requerie unes tramitacions diferentes des normaus.

En 1859, eth capelhan de Mèles (eth sagèth ei dera diocèsi de Tolosa) li escriu ath de Les sus era nòça convenguda entre Antòni e Joana. Ditz:

On est venue solliciter mon autorisacion pour que vous puissiez benir le mariage de deux de mes paroissiens... qui resident actuellement dans votre paroisse. Je ne trouve aucun inconvenient a ce que vous vos occupiez de cette bonbe oeuvres tel est votre bon plaisir; je n'aurois qu'a vous remercier lorsque vous l'aurez terminèe.

J'ai pris des informacions dans ma paroisse, je n'ai point trouvé des empachements canoniques a ce mariage. Quand a l'acte civil,

contracté pardevant notre ambassadeur a Madrid, je le cris valide, dapres es nos lois civiles. Du reste quan cet acte n'existerait pas, je crois que vous pourriez passer outre, car nos lois civiles regardent comme valides les actes que des sugets français contractent en pais estranger, pourvueque les actes se trouvent conformes as lois du pays dans lequel ils ont eté contractés.

Pour ce qui me concerne, je vous autorise, vous delegue, vous dont tous mes pouvoirs pour benir ce mariage

Qu'ei estonant er hèt qu'aguesta parelha, en tot desirar contrèir matrimòni canonic en Les damb toti es requisits avients (qu'entad aquerò solliciten ath Rector deth sòn pòble d'origina qu'autorize ath de Les) decidisquen prealablement contrèir matrimòni civiu ena ambaishada francesa de Madrid, maugrat que, coma ditz era carta, eth matrimòni canonic auie plia validesa autant en Espanha coma en França. Podem pensar qu'un des dus non ère credent e er aute òc, mès, pr'amor deth sòn mutuau amor, arribèren a ua solucion dobla: maridar-se pera via civiu e maridar-se pera Glèisa. Totun, non ère solet era jurisdiccio eclesiastica era que compdaue enes matrimònis.

Eth prumèr comandant deth Batalhon Provinciau de Lhèida, Rafaèl Gonzalez de Acosta, se dirigís en 1862 ath soldat Andrèu, d'aguest Batalhon, damb motiu deth sòn matrimòni. Li ditz atau:

El Exmo. Sor. Director Gra. del arma con fecha 1º del actual se ha dignado conceder a V. el permiso que tenía solicitado para contraer matrimonio con Isabel .... de estado soltera.

Lo participo a V. para su satisfacci3n y conocimiento previniéndole que tan luego como haya verificado su enlace me remita un certificado que así lo acredite para estampar la correspondiente nota en la filiación y demás efectos

Era jurisdiccion militarà qu'èra exigenta, e entà qu'un soldat dera 3au Companhia deth Batalhon 49 (supausi, qu'èth sagèth der escrit, qu'èra d'Infanteria) contreiguessa matrimòni ère de besonh eth permís deth director generau. Er escrit ei dirigit a Les, a on supausi que deuie èster destacada era 3au Companhia, donques non pensi qu'èth soldat gaudisse d'un permís prealable abans d'obtier eth permís reglamentari, encara que serie possible que siguesse convalescent d'ua herida o d'ua malautia. Er escrit non definís se s'a de maridar o non damb uniforme. Supausi qu'era exigéncia non deuie d'arribar a tant.

CONNEXIONS ECLESIASTIQUES

En 1813 s'arrenden es dèimes e prumèrs fruts entàs eclesiastics.

y lo dit rendador será per tres añs consecutius. Item lo rendador será havisará 3 diumenges consecutius al poble si volen granatge de la Iglesia y de ser avisats lo podrá vendrer a qui volerà, no puga vendrer ningun genero de granatge a ningun foraster sino als de la vila donantli los diners de present pena de tres frans por mesura que se li puga probar, a mes ningun que estiga devent a dita Iglesia no tinga dita en lo present arendament conforme lo espresat en los actes antecedents, y que no puga demanar rebaix de ninguna cosa per ningun motiu conforme espresat en los actes antecedents. Item en cas que lo oli no fos bo lo rendador será obligat a tornar-lo a pondrer, y lo mateix del siri pasqual si no es un enter sanser. Item lo vi per las misas será de la conca bo y rebedo y no de taberna encara que fos de la conca que aqueix a de ser portat espres per las misas. Y si algu hi te algun dupte se llegirán los actes nonbrats que son lo acte de 1794 y lo acte 1779 conforme es la mente del consell

Toti es detalhs son perfèctament descrits, per çò que hè as dates de pagament, periòde triennau, fidances, garanties e era contribucion especiau der arrendador ara celebracion des hèstes principaus (illuminacion der autar, totau o parciau, segontes era importància dera hèsta) e ath culte de tot er an (ueit arròves d'òli cada an entara lampa deth Santissim, que s'ei de mala qualitat, se veirà obligat a substituïr; eth ciri pascau blanc e sancer; dètz onces entath suenh dera ròba der autar; vin de missa, que non pòt èster de tauèrna, senon expressament amiat dera Conca).

Poderà véner eth gran recuelhut, mès solet as abitants de Les, en tot excludir as forastèrs, mejançant un prealable avèrtiment public que pogue èster coneishut pes possibles interessats.

Es morosi s'autodesqualifiquen, e demoren excludidi de quinsevolh decision qu'afècte ara comunitat eclesiau.

Ara seguida, eth document descriu era forma en que se realizèc era subasta, e es diferentes postures. Un s'imagina ath pòble amassat ena glèisa, es cares plies de vivacitat des licitadors, era alegria deth trionfador e era decepcion des que se quedèren cuerti:

Feliu .... ne done nousens 25 frans; Joan Feliu .... ne don 50 frans més, y dos migeres de vi més, las dites dos migeres vuy las pague lo rendador al del rendament; .... lo escolá no done un pichell de vi més per lo día del Sant monument; Felip .... no done deu frans mes; Joan Felip .... ne done tres frans més; Felip .... ne done 4 pecetas més; Joan Felip .... tres frans més; Felip .... tres frans més; Perejoan .... deu frans més; Joan Felip .... tres frans més; .... deu frans més; Felip .... deu frans més; Perejoan .... deu frans més; Felip .... tres frans més; Perejoan .... trenta frans més; Felip .... sinch frans més; Perejoan .... deu frans més; Felip .... sinch frans més; Joan Felip .... tres frans més; Felip .... sinch frans més; Perejoan .... vins frans més; Joan Felip .... sinch frans més; Joan Felip ... tres frans més; Felip .... sinch frans més; Felip .... sinch frans més; Joan Felip .... tres frans més

Aguest darrèr s'empòrte era subasta!

Mès eth Conselh de Les se trape damb ua anomalia que non demoraue: eth ganhador demane cedir er arrendament a un aute des licitadors: a "Perejoan". Açò cree ua cèrta sospita de possibles acòrds abans dera subasta, en pejudici des auti licitadors der arrendament.

Se discutís er ahèr amplament, e i a opinions disparières, qu'obliguen a votar, en tot guanhar es que desliuren de sospita ath ganhador, atau qu'apròven era cession (era acta mencione “a pluralitat de vots”, çò qu'ei fòrça estranh ena istòria des decisions collectives dera vila de Les, a on es acòrds solien èster presi per unanimitat).

Père Joan autrege es 300 francs der arrendament ar archiprèt en preséncia deth Conselh.

Non sonque era situacion des dèimes e der autrejament des prumèrs fruts, senon d'auti aspèctes dera vida des clèrgues de tota era Val, includidi es de Les, recomanen, en 1819, ath bisbe d'Urgelh Bernat Francés Caballero, era redaccion d'ues ordenances pastoraus entath clergat dera Val d'Aran, non solet basada ena informacion recuelhuda ena sua pròpria visita pastorau, senon tanben en informe der oficiau eclesiastic dera Val, Pèir Abadia, que resumisqui ara seguida.

Trape incorreccions (“solo aparezcan ó deudas ó desfalcos ó cuando más algún crédito incierto, incobrable según arrojan los diminutos e informales asientos, que con el nombre de cuentas, se nos han presentado en la visita”) ena forma d'amiar es compdes e es auti libres parroquiaus, de manèra qu'ordene que se mete orde en tot aquerò, en tot redigir, inclúd, un inventari de ròba, veires sagrats e d'auti ornamentals e jòies.

Per çò que hè as confessions, ordene qu'es confessionaris agen pòrtes que permeten barrar per laguens es sues reishetes, pr'amor d'impedir que “pueda pasar por ellas ni el dedo pequeño de la mano”. Ordene que, exceptat malautia, non se posque confessar a hemnes dehòra deth confessionari dera glèisa o de nets, proïbint que se les escote en confession dehòra dera glèisa,

ena sacristia o en cementèri (semble estranh que quauquarrés, òme o hemna, cerquèsse eth cementèri entà confessar-se).

Entà salvar era quietud e santetat deth lòc sagrat, mane qu'es granèrs se trèiguen des glèises, granèrs que se deuien utilizar anticament entà recuélher es dèimes.

Recomane un atent compliment des déuers pastoraus clèrgues, facilitant es confessions e actes de culte e, sustot, “acudiendo sin manifestar repugnancia a asistir a los enfermos .... consolándolos, alentándolos, preparándolos para bien morir”.

Tanben an d'explicar era doctrina cristiana e vestir sotana a totes ores, damb era ròba eclesiastica avienta entà cada tipe de culte laguens dera glèisa, especiaument eth subrepelís entàs non oficiants, ath delà d'ordenar entà toti dues conferències mensuaus, ua sus matèries moraus e ua auta sus rubrica e ceremònies, entà evitar era rotina “dejándose llevar de la inclinación al ocio y al descanso”.

Ordene era neteja de purificadors e corporaus, en tot proïbir qu'es laïcs les tòquen, deishant era sua neteja en mans des clèrgues, qu'an “alternar en este honroso ministerio, a no ser que hubiese algún Subdiácono, que por su oficio deba hacerlo siempre, y cuidando mucho de echar el agua de este laboratorio en la piscina” (petit recipient destinat ad aguestes causes, e non en sentit actuau).

Proïbís era assisténcia des clèrgues a hèstes (minjars, hèstes de santuaris, eleccions, nòces, “que con tanto exceso se celebran”), e se bèth un non ac respectèsse, establís ues multes “que se repartirán entre los pobres del pueblo”.

Fin finau, obligue a obtier eth permís entà absentar-se dera sua parròquia, der oficiau eclesiastic, se non ges dera diocèsi, o dera Cúria, se ges d'era.

M'imagini qu'aguesta carta pastorau que cambiaue tradicions e costums deth clergat aranés, non tostemp criticables, deuec costar en Les un cèrt tarrabastalh.

En mai d'aguest an de 1819 s'auec de daurar es calicis e patenes segontes reflectís eth següent document:

Dia dinou de Maig de 1819. Confessa el Conseller de la Iglesia deurer a Ramualdo Crocharano Plater la suma de vint y dos duros en plata, qual partida prové de la composició de daurar los Calses y patenas y se promet pagar dita suma, la meitat hara de present, y los restans onse duros per la fira de setembre del present any. y per la veritat firme lo present día y any ut supra. Día dalt expresat te pagat lo Consul en Cap Perejuan .... los dits onze duros. a tan menys dels dits vintidós duros

Mès era liquiditat deth Conselh Parroquiau non deuie èster ampla, pr'amor que se paguen 4 *duros* mès en noveme deth madeish an e 6 pessetes en mai de 1820, sense que s'age trapat eth pagament des 6 *duros* e es 4 pessetes restantes.

I auie curioses tradicions. Trapi en 1823 uns compdes “de los que restan las dos pessetas por el sudario dels difunts”.

I a un listat de 111 nòms. 41 d'eri an ua crotz ath costat, hèn veir que, a diferéncia des auti, auien complit era obligacion establida. Acompanhant as cognòms, trapi es patronimics de Les en gran nombre: de "tresca", deth "Barbé", der "Aboticari", de "munxat", der "Hostal de Simeta", de "Casa marot", de "pirola", de "Callau", de "Blasi", deth "Gavaix", dera "plasa", de "menjot", de "Pep de Pont", de "Marqués", deth "xaure", de "parent", de "Cap del pont", de "Juan canejan", de "Mosenpey", de "Lorey", de "Talabart"... que i a un “menor” e un “nanet”, e se mencionen quauques professions: “aboticario”, “cirujano”, “barbé”, “hostal”.

Dempús, per un impòrt de 55 pessetes, 2 reiaus e 8 maravedís, se cite eth “descargo del dinero de los sudarios”, damb partides que meriten èster citades:

Al Albañil y Sacristan por la espátula un quart vino; a Andreu Suca por componer el púlpito; al farré de Pey por un hierro para el púlpito; a Andreu Suca por componer el simbalico; por la gallota de la iglesia; por dos misas de San Juan; de clavos para la varandilla de la iglesia; de puntas de París para la barandilla; de tres tablas de pino para la barandilla de la iglesia; seis palmos de terciopelo para velos con sus aforros; de poner dos letras en las crismas y limpiar la espatula; de cuatro vinageras; día 5 junio de aguardiente y clavos; dí al mancebo del tornero de estrena; por el subsidio; de aforros para casullas; de seda de todos colores; tres jornales y medio sastre; item de clavos para los graneros; item de componer la cerradura del cementerio; item de componer los incensarios; item punta para una toalla; de componer la ropa de la iglesia; por la guarnición de un mantel de altar

Un quarteron de vin valie 2 reiaus, atau coma un hèr entara cagira, encara qu'aparaia-la sonque ne valie 1. Era aumòina per ua missa ère de miei reiau, mès eth pam de velhut costaue 1 pesseta. Vedem qu'eth sarte crubaue per jornaus, a rason de lèu 2 pessetes per dia, mentre qu'aparaia era sarralha deth cementèri solet costaue 3 reiaus.

Eth long listat de nòms (qu'ère impensable que siguesse ua relacion des defuntadi en un periòde de diuèrsi ans) me hè a pensar que, en aqueth an, s'establic aguest pagament, qu'amassèc a totes es familhes de Les, damb caractèr excepcional.

Entre 1826 e 1840 eth baron forme part des dèimes dera parròquia de Les. En an 1838 contribuís damb 22 galins de

segle, 4 de horment, 7 de milhòc e 1 de mongetes. Sèt galins hègen ua quartèra, segontes es mesures dera Val.

En an 1825, en prumèr repartiment hèt eth 12 de noveme, se ditz:

Tampoco los demás porcioneros percibimos primicia del Señor Barón, porque los cinco galines que tocaban a la comunidad se dieron a Portolés por lo que le tocaba de la porción vacante

Prealablement s'especifica que Portolés non recebec es quate sacs que li corresponien per auer-se autreat ara comunitat peth dret d'entrada. Tot aquerò se referís ara cuelheta de segle.

Non i a dopte qu'eth baron formaue part des acòrds comunitaris, en tot prestar-se a facilitar es operacions convenientes, coma en cas d'auançar-li a Portolés çò que dempús s'auie d'aportar ara comunitat.

Deth punt d'enguarda de çò que se passèc damb Portolés, eclesiastic de Les, se ve que i auie dus usatges, segontes demòstre eth document estudiat: qu'es *porcionaris* existents percebien es dèimes corresponents as places vacantes, e que, en entrar en sòn cargue, pagauen ara comunitat un dret d'entrada.

En aqueth an ère baron de Les Jusèp Eustaqui Adòlfo, que insistic en èster enterrat ena capèla de Sant Blas pr'amor deth sòn amor ara tèrra, e per tant tot aquerò que s'a dit abans confirme que reament, encara que demorèsse de quan en quan dehòra dera Val, desiraue formar part dera comunitat de Les, inclús per dessus de complir es sues estrictes obligacions.

Encara que non è trapat cap confirmacion, pensi qu'eth baron deuec formar part des proòms e clèrgues de Les que s'amassèren er an següent (1926) entà tractar dera aplicacion exigida deth

Reiau Decrèt sus era "manda pía forzosa" de 12 reiaus de *velhon* per cada succession non testada. Agust ahèr lo mencione en escrit eth 8 de juliòl Joan del Gayo, dera Intendència der Exercit e Principat de Catalonha, dirigit ath capelhan rector de Les, encara que sense citar eth sòn nòm. Ditz atau:

En vista de quanto V. me manifiesta en el oficio que me dirigió de los difuntos de su feligrecía en el cuatrimestre que finó en Abril del corriente año pidiendo una esplicación con respecto a las sucesiones intestadas comprendidas en el Real Decreto sobre la manda pía forzosa, estimo conveniente decir a V. que escluyéndose unicamente del pago del citado impuesto a los pobres de solemnidad y estando prevenido en el artículo 7º de la Real Orden de 8 de Agosto de 1825 que los párrocos deban cobrar la manda bajo de su responsabilidad al mismo tiempo que sus derechos y los de funeral, se halla V. en el caso de verificarlo en esta conformidad, advirtiéndole que teniendo por base la citada suprema disposición, se halla V. autorizado para exigir de los herederos forzosos los 12 reales vellón señalados siempre que ocurra el caso sobre que consulta, con tal que no recaiga en persona ecseptuada por su pobreza

Encara ara se produsissen en Les quauques successions non testades (maugrat qu'abans, fòrça mès), qu'an anat amendrint pendent eth present sègle.

Semble qu'eth rector sagèc qu'er intendent siguesse tolerant damb era vila de Les entath crubament d'aguest impòst nau, sense arténher eth sòn objectiu. Ath contrari: li rebrembe que sonque en son exempti es praubi de solemnitat (que, damb ua cèrta logica, era legislacion consideraue que non podien deishar cap tipe d'eréncia, ne testada, ne intestada) e qu'eth rector ei eth responsable deuant deth fisc se non lo crube, per açò insinue

qu'eth de Les cerque as darrèrs ereus entà que paguen, causa que non deishauè d'èster ingrata e que deuec originar aguestes reünions de çò qu'aué cridaríem "fuerzas vivas", entre es que non podie mancar eth baron.

En document modèl dera relacion exigida, amassa damb era deth rector e deth baile, se demane era signatura deth "Fiel de Fechos".

Ath començament, enquia tot er an 1831, es recaptadors entregauen er impòrt sancer percebut des ereus, pera nomen-tada "manda pía forzosa", causa que non ère justa, pr'amor que, a part des trabalhs dera recaptacion, i auie era possibla responsabilitat se deishauen de crubar de quauqu'un des ereus. Per açò, veigui qu'eth document modèl datat eth 30 de junh de 1832 les permet as recaptadors retier eth 3%, coma petita compensacion deth sòn particular protagonisme en aguesta recaptacion.

Mès era perspicasitat deth fisc amendrís a favor sòn aguest 3%, o aumens ac hè en Les. Eth reiau de *velhon* auie 34 maravedís. En exemple redigit entath primèr trimèstre de 1832, se recapten 108 reiaus de *velhon* per nau defunts non testadi a 12 reiaus de *velhon* cada un. Eth 3% serien 3 reiaus de *velhon* damb 24 cèntims, en tot correspóner aguesti a 8 maravedís e 16 cèntims. Eth fisc, ja en exemple escrit, e sense especificar qu'eth Reiau Decrèt e Instruccion de 30 de mai de 1832 l'ac permetie, mencione solet 8 maravedís coma retencion, e se sauve es 16 cèntims, que, multiplicadi pes milèrs de contribuables, deuien arribar a ua soma importanta.

Que m'è entretengut a verificar es declaracions deth rector de Les, qu'ère er archiprèt Joan Arró, entre es an 1832 e 1837, que dilhèu responeren a ues instruccions concretes d'aguest arredo-

niment a favor deth fisc (pr'amor que non pensi qu'eth rector l'ac regalèsse de bon voler sense, aumens, auer sajat de profiter damb precision er impòrt a favor sòn) e veigui qu'era soma de çò dedusit per arredoniment a favor deth fisc puge a 6,55 maravedís. Se pensam qu'aquerò correspon solet a cinc ans e a ua soleta poblacion dera Val, era chifra deth periòde totau que crubèc era exaccion en tota era Val d'Aran poderie èster importanta.

Veigui, coma un detalh curios, que Joan paguèc es 12 reiaus de *velhon* pera sua mair Ròsa, mòrta eth 31 d'octobre de 1835, dus còps. Un, segontes era relacion deth 15 de noveme deth madeish an, e er aute ena data de 8 de gèr de 1836. Es dus còps i é eth rebut damb era signatura deth perceptor. Ei estonant qu'en andús figure damb eth numèro 113 era plana deth libre de defunts en que còste era partida. Encara que se paguèc dus còps, ena prumèra des relacions non figure era deduccion deth 3% corresponenta ath rector.

Enes dètz ans que van de 1832 a 1841 eth nombre de persones incluides en listat, coma defuntades non testades, pes que se paguèc era *manda pía* (en tot excludir, per tant, as praubi de solemnitat e as que heren testament) siguec de cinquanta.

Eth bulletin oficiau dera província de Lhèida, ena sua edicion deth dissabte 30 de deseme de 1837, establís es normes a tier en compde enes partides de defuncion; detalhe es donades logicament de besonh: data de sepultura, nòm, natura, edat, vesinatge, estat, trabalh, malautia que causèc era mòrt (eth certificat deth facultatiu s'a de dar gratuïtament e en papèr comun). Seguís atau:

Si la muerte fuese por suicidio, por homicidio ó por pena capital, se expresarán estas circunstancias, y la causa y medios empleados en el primero y segundo caso, y el delito que motivó el tercero. Pero si no fuese posible saber estas particularidades, ni las de los párvulos que se depositen en las iglesias, se expresará así en las partidas de entierros

Non trapi en Les cap referéncia ad aguesti mainatges mòrts e abandonadi ena glèisa parroquiau.

En 1842 i auie quate eclesiastics en Les. En 1845 se manten aguest nombre, damb ua substitucion (un d'eri ei apròp de cinquanta ans d'exercicien pòble). En 1846 solet se'n citen tres: dus neishudi en Vila e un en Gausac, e toti son relativament joeni, donques qu'eth màger a 51 ans.

D'acòrd damb era Lei de 2 de seteme de 1841, aguesti eclesiastics se vederen embolicadi enes problèmes des propietats dera glèisa expropriades per Estat, venudes dempús en part, e damb possibla restitucion era rèsta. Eth 13 de noveme de 1842 an de declarar "no poseer finca alguna, ni hallarse en este pueblo propiedad alguna perteneciente al clero secular, fábrica de iglesia, ermita ó cofradía" qu'agen de passar tath patrimòni nacionau d'acòrd damb aquera lei.

Mès eth 27 de juriòl de 1846 reciben un escrit, enviat pera Comission deth Culte e Clergat dera diocèsi d'Urgelh que, en relacion damb era Lei de Devolucion n. 69 de 1845 (Bulletins numèros 7 e 15 de 1846) ditz:

Habiendo el Gobierno verificado la devolución de los bienes no vendidos del Clero secular de este Obispado a esta Comisión de Dotación del culto y clero, se previene a todos los SS. Curas párrocos, Ecónomos y Beneficiarios que cada uno en nombre de la

misma Comisión se poseione de los respectivos, reclamando de cualquiera corporación ó persona toda finca no vendida por el Gobierno, y dando aviso a la Comisión de cualquiera resistencia que se observe sobre el particular

Non trapi (e segontes eth certificat anterior, cau pensar que non existiren) finques deth clergat de Les expropiades d'acòrd damb aquera Lei, atau que semble que tanpòc i auec cap devolucion, causa que deuec tranquillizar a tota era comunitat.

Purament per curiositat, mòstri ua nòta de prètzi de 1838, que trapi entre es papèrs d'aquera epòca: eth segle se mesure en quartèrs, pecotins e punhèrs, a 36 reiaus de *velhon* era quartèra; er horment en quartèrs e galins, a 56 reiaus de *velhon* era quartèra; eth morisco, en galins, a 4 reiaus de *velhon* eth galin; eth milhòc en quartèrs e galins, a 5 reiaus de *velhon* eth galin; es legums, en galins, pecotins e punhèrs a 5 reiaus de *velhon* eth galin.

Er estat ère exigent entà crubar aguesti dèimes, era recuelhuda des quaus metie en mans de delegats de diferents classes.

En 1839 ère titular dera Requectoria dera Val e Partit d'Aran, Manuèl España, que se dirigís en abriu ath reverent Fèlix Arró, collector de Les coma Rector:

En virtud del presente, queda V. autorizado en esa diezmería para vender, dinero contando, lo perteneciente al Estado del diezmo infrascrito, devengado desde el 1º de marzo del año anterior hasta el último del ppº febrero; debiendo de ocho en ocho días avisarme las ecstencias que tenga procedentes de dicha venta para poder yo elevarlas en conocimiento de la respectiva Administración Diocesana para cumplimiento de lo a mí prevenido por la misma. Tocante a los precios, se fían a su prudencia y celo.

Per rasons logiques, non tostemp se podie realizar aguest prètzhet pes rectors damb era urgència exigida per Estat, atau qu'en mes de mai li torne a escriuer:

Lo más largo, el domingo prossimo, me mandará V. toda la ecistencia que tenga en metálico, procedente de lo perteneciente al Estado, del diezmo colectado en es diezmería desde el 1º de mayo del año más cerca espirado hasta el último de febrero ppo

Maugrat qu'era recaptacion des dèimes la hèn es rectors, coma auem vist, quan se tracte des despenes deth culte parroquiau, eth camin dera sua recaptacion ei totaument diferent, encara que semblarie logic auer-lo podut dedusir des remeses periodiques.

Ua factura de 1841 ac explique atau:

El infrascrito sacristán de la Iglasia parroquial de Les recibí de la administración Diocesana de Urgel por mano del ayuntamiento de esta villa .... lo designado para los gastos del culto de dicha Iglesia

Prealablament s'auie agut de confeccionar eth corresponent pressupòst. Un d'eri didie atau:

Presupuesto de gastos del culto parroquial para el presente año.... formado por el Ayuntamiento de este pueblo, oído el cura párroco del mismo, en cumplimiento de lo prevenido en el artº. 5º de la instrucción de 31 de agosto de 1841

Coma despenes ordinàries figuren, tot en reiaus de *velhon*, 617 per candeles de cera, 340 per òli, 180 per vin entà celebrar, 50 per dues faneques de horment entà osties, 14 per dues liures

d'encens e 60 per netejar era ròba. Eth sacristan se considèrè coma despena ordinària, e includís ua retribucion de 120 reiaus de *velhon*, encara qu'era chifra se ve sensiblement rebaishada (era prumèra escrita qu'ère de 200) a favor des candeles (que passen de 540 a 617), der òli, der horment e der encens, tot aquerò entà non variar era chifra prumèra totau de 1.381 reiaus.

Tota era economia dera parròquia de Sant Joan Baptista de Les semble auer variat fòrça, en chifres e contròtles, des epòques tradicionaus ena Val. Que i a intents de protèstes pr'amor des cambiaments, en relacion damb eth culte, mès tanben damb eth clergat, ath que perjudiquen e constrenhen. Veigui un escrit que comence:

Para que pueda acordarse el pago de alguna suma a los Curas párrocos y Porcionarios del Valle de Arán, creo indispensable se formen por el Oficial Eclesiástico del partido Dn. Manuel España residente en Salardú, las relaciones prevenidas...

Hè a veir clarament que quinsevolh milhora deth clergat, entà egalar era sua situacion damb es auti dera Val, serà tan precisament analisada e se sollicitaràn tantes informacions, que lèu les dèishe entreveir que vau mès que renóncien ada era.

Mès es clèrgues de Les, maugrat des sòns temors, non dèishen d'enviar eth 15 d'octobre de 1842 era relacion sollicitada ath "Gobernador de la Mitra", entèsta que non dèishe d'èster curiosa. Insistissen en qu'era:

renda anterior de estas porciones procedente del diezmo era de dos mil cincuenta y seis reales de vellón por cada una; 16 proveen dichos beneficios por oposición ante el ordinario entre los naturales del pueblo, y en su defecto entre los del Valle; en virtud

de su beneficio ayudan al párroco en el desempeño de su ministerio

Les auie en 1854, d'acòrd damb era declaracion parroquiau, 170 vesins, damb 869 abitants. Es neishudi en quinquennau anterior sigueren: 32 en 1849, 25 en 1850, 33 en 1851, 27 en 1852 e 43 en 1853. Çò que, damb ua poblacion apruprètz constanta en quinquennau, autrejarie un indèx mejan de natalitat de 3,68%.

Vedem qu'era mieja per familia depasse es cinc, çò que demòstre ua considerabla proporcion de families nombroses ena vila, ja que, segur, n'i aurie bèth un que demoraue celibatari e bèth un que, encara que maridat, non auie hilhs.

Encara que non age importància entara estadistica, en bèth cas s'includie a Pontaut coma casalatge depenent de Les, mès eth nombre de residents aqui deuie èster minim en aqueri tempsi.

Pensi qu'en Les (coma en d'agues poblacions dera Val), i auie hustèrs boni, mès, dilhèu entà evitar maufidances (o pr'amor qu'eth prètz e es condicions siguessen mès favorables) trapi, eth dia 30 de març de 1827, un acòrd entre eth Conselh de Les e er hustèr Pèir Sumastre, de Hòs, entà hèr un mòble tà sauver era ròba dera glèisa, que s'aurà de méter ena sacristia, de manèra que s'aurà d'adaptar as mesures d'aguesta. Ditz atau:

deve constar de diez y seis palmos franceses de longitud y quatro y medio de latitud, y quatro de altura; la que contendrá ocho caxones y dos armarios de frente, más seis armarios sobre dicha cómoda con un nicho sobre el armario del medio, para colocar el Santo Christo; para cuya obra dicho Pedro Sumastre adelantará toda la madera, y deve ser en nogal y cereso, para el exterior; y de pino para el interior, la que lo volverá, en la misma especie y

calidad dicha Fábrica, dándole de más por el mayor valor de la seca, que él adelantará a la verde, que el dicho Consejo le devolverá; más dicho Pedro Sumastre deberá comprar toda la herramienta necesaria para dicha obra, que consiste en nueve serradoras, con sus llaves, para los armarios, con sus rexa correspondientes, y diez y seis anillos para los caxones, por cuya obra el expresado Consejo le promete al mencionado Pedro Sumastre la cantidad de diez y ocho pistolas francesas en dos plaso, primero plaso se efectuará a los primeros de mayo próximo venidero y el otro plaso deberá verificarse por todo el mes de setiembre del citado año, a que accede dicho Pedro Sumastre, obligándose a hacer inmediatamente dicha construcción, que deve ser sólida y hermosa, con buena y fina erramenta, y por la verdad lo firman en Les

Que semble impossible que laguens des mesures acordades poguen càber es calaishi e armaris previsti, mès supausi qu'era òbra se realizèc a satisfaccion d'andues parts, e qu'eth pagament a terminis se hec efectiu damb puntualitat.

Ena vida comunitària tanben i auie moments tristi.

Eth baile de Santa Maure, departament d'Òlt e Garona, certifique eth 20 de deseme de 1820 qu'eth campanèr e un pagés se li an presentat ath deuant entà dider-li qu'an trapat mòrt a Antòni, mendicaire de 37 ans, hilh de pairs desco-neishudi, domiciliat en Les. Quin destin malerós amièc ad aguest Antòni a morir abandonat, dilhèu de hame e de heired, ua tarde de deseme en un luenhan pòble francés, mentre qu'en sòn pòble es familhes premanien eth Nadau?

Abans qu'auem parlat des dèimes. De quan en quan, eth pròpri Conselh de Les aquerie es productes aportadi.

En 1835, en ua “Nota del grano que tomó la Villa perteneciente a la iglesia” se lieg: “para los tiradores, 108 gali-

nes a 7 reales el galín; para los carlistas, 56 galines y 78 galines a 2 pesetas el galín”.

Eth Conselh dera vila se vedie obligat, en nòm des abitants de Les, a contribuïr ath manteniment d'ues tropes, qu'entada eri non èren de besonh, e que mèslèu les creauen problèmes.

Plan segur, era vila ère acostumada, pendent tota era istòria des invasions patides, a suportar era exaccion des sòns bens entà mantier as invasors, mèns que deuie èster encara mèns dolorós quan aguestes tropes, per èster nacionaus, podien auer era simpatia, aumens politica, d'ua part dera poblacion.

Mès era inseguretad e eth desorde dera epòca daue tanben lòc a situacions opausades, coma aquera que hè veir un document deth 5 d'agost de 1839, que ditz atau:

Luego de recibido el oficio de V. de 29 julio último que fué a 3 horas de la tarde de hoy exigí por última vez y terminantemente de la justicia de este pueblo pagase el importe del se habían tomado cuando la última invasión carlista haciéndoles ver los graves perjuicios que luego les pararían de no ejecutarlo; movidos de este temor no se han negado pagar, pero han pedido tiempo a fin de procurarse el dinero de que por aora carecen, luego de verificado el expresado pago lo remitiré a V. con lo demás que quede en mi poder..

Del importe del recibo de V. que en este mismo día me ha presentado su sobrino veredero que es = 1.367 rs. 33 mrs., al de los tres novenos del gobierno que es = 1.317 re. 22 mrs. como V. verá por la nota que acompaño resulta una diferencia de 50 rs. 11 mrs.; ignoro cual haya podido ser su causa, que desearía me explicara V., a fin de hacer la correspondiente enmienda

Eth document se dirigís ath senhor requectaire, mèns non pòrte signatura encara qu'ei datat en Les. Semble que pendent era

darrèra invasion carlista, eth pòble s'aproprièc d'uns grans entà que non anèssen a parar a mans des invasors, e ara, eth govèrn, les reclamaue eth sòn prètz, damb era intervencion d'un nebot deth requectaire. Lèu 4.000 reiaus de gran qu'ère ua quantitat importanta entà Les, encara qu'ei curios qu'ua part dera exaccion governamentau se cite coma de tres novens, en lòc deth logic tèrç.

Eth qu'envie er escrit non pòt deishar de dar era impression ath requectaire de qu'actue damb tota energia deuant des contribuables de Les, mès que cerque ua desexcusa dilatòria damb abiletat: encara que demanaue temps pr'amor dera manca de sòs en efectiu, demane un aclariment sus era ipotetica diferéncia de mès de 50 reiaus entre es andues chiffres mencionades sense deishar de citar er hèt de qu'intervenguesse un nebot deth requectaire; coma se li deishèsse entreveir que, se non admetie eth sollicitat tèrme entàs abitants de Les, aquerò deth nebot se harie public damb possibles conseqüéncias desagradiues. Qu'ei probable que, en aquera epòca, aguesta disputa, entre acòrds e menaces, siguesse era soleta manèra de defener-se d'un fisc omnipresent.

Deuec d'auer bèth resultat aguest argument dilatòri, mès en agost de 1839, eth requectaire pèrd era paciéncia e, des de Salardú, menace damb grèus castigs ath requectaire e rector de Les.

Prealablement, en un escrit de juriòl, reconeish qu'en Les s'actuèc, en tot profiter eth desorde dera invasion carlista, dera madeisha manèra qu'en toti es pòbles dera Val, utilitzant entara sua pròpria subsisténcia eth depaus governamentau deth gran emmagazemat. Er escrit deth 20 d'agost ditz atau:

Con el manifiesto que incluío, me permito, sin suplicarme más, sacar a V. de la duda que me propone en su oficio de 5 del corriente.

En punto al descuido, mejor gana ninguna de acudir que me avisa V. en dicho oficio de 12 del mismo, presumirse con fundamento en ese justicia carlista que para servirse tiró mano de esos frutos en depósito, le aseguro que al primer día despertará en el Fuerte de la Libertad, así como les ha sucedido ya a otros semejantes reos

Era menaça d'empresoar ath rector de Les en fòrt de Vielha que non ère motiu entà arrir!

Es menaces deth requectaire de Vielha creen en Les eth normau tarrabastalh, mès obliguen a un estudi der ahèr ath detalh, en tot dar lòc a un long escrit, deth que sonque è podut examinar çò que semble ua factura, ena qu'eth rector de Les e requectaire decidís pagar çò reclamat ena sua totalitat, atau coma es mès de 50 reiaus dera diferéncia non justificada.

Prèviament da ua explicacion, de çò que s'a passat, favorable as abitants de Les, en tot dar era culpa as carlistes, deishant fòrça clar que sigueren eri, es invasors, es qu'agarrèren eth gran, e non eth pòble de Les, coma semblaue díder era acusacion deth requectaire, que justificaue atau eth besonh de tornar eth sòn prètz:

mas la justicia carlista de este pueblo, durante la última ocupación de este Valle por aquéllos, se tomó para raciones del depósito del diezmo tocante al Gobierno, dos galines de trigo, nueve cuarteras un galín de centeno, una cuartera cuatro galines de maíz; todo contra la voluntad del encargado de dicho depósito por el colector refugiado en Francia

Aguesta explicacion sembla corrècta. Non sembla logic qu'es carlistes invasors de Les requisicionèssen ua partida de gran deth Govèrn entà repartir-lo entre eth pòble, senon entada eri madeishi. Mès aguesta possibilitat rasonabla non impressione ath Govèrn, ne, per tant, ath requectaire, qu'exigís eth pagament d'aquera quantitat, probablament, inclús, ath prètz actuau e non ath deth moment en qué se hec era requisicion, donques eth contribuable sòl auer tostemp es de pèrder.

Entara utilitat des estudiosi, citi ara seguida uns prètz deth quinquennau que va de 1829 a 1833, segontes un estat hèt en Les en octubre de 1841. Er horment valie 41 reiaus e 16 marevedís era faneca; eth mescladís, 36 reiaus e 5 maravedís era faneca; eth milhòc, 27 reiaus era faneca; eth milh, 28 reiaus e 8 maravedís era faneca; es mongetes, 33 reiaus e 17 maravedís era faneca. Ath delà, se mencione ua quantitat per sang, hormatge e lan, e ua auta, coma dotacion en sòs, entà arribar era chifra totau citada.

Mos cau rebrembar que, en aguesta epòca, es toti fruts dera parròquia èren subjectes ara prestacion decimau, exceptat es èrbes o er hen. Entàs truhes, qu'èren ua basa fòrça importanta ena alimentacion dera poblacion, se seguie un sistèma diferent: se calculaue era sua equivaléncia entà pagar-la en d'auti fruts.

Mès era manèra de calcular es dèimes qu'ère curiosa: consistie ena ueitau part de toti es fruts subjèctes ar impòst. Era soleta excepcion qu'ère eth cambe (tanben de fòrça besonh entara vida comunitària), deth que sonque s'exigie ua unitat de cada vint-e-ueit.

En quinquennau mencionat (1829 a 1833), ath delà de 25 anhèths e crabòts, 90 liures de lan, 82 liures de hormatge e ua quantitat non determinada de cambe, aguesta ueitau part

consistic en: 13 faneques e 3 *celemins* de horment, 24 faneques de mescladís, e 141 faneques de segle, 58 faneques e 3 *celemins* de morisco, e 3 faneques 6 *celemins* de milh, 9 faneques de mongetes e 51 faneques de milhòc; aquerò mos autrege (cercant ua mieja annau aproximada) informacion sus es cuelhetes de Les, alavetz.

En ua nòta manuscrita, que semble redigida peth responsable deth recompte, en nòm dera comunitat, entath sòn pròpri rebrembe e archiu, s'exprimís damb tota sinceritat, en explicar era sua actuacion a favor des sòns conciutadans: qu'a expressat en faneques çò que deuien d'èster quartères, en tot redusir atau er impòst en ua cincau part, e dèishe de costat era declaracion de çò que li daue ath sacristan.

Damb perspicasitat se defenie era pòcha deth contribuable!

INTROMISSIONS CARLISTES

En 1819, ath Conselh li cau encarregar-se a dues situacions conflictives.

Eth 3 de juriòl a de tornar a reglamentar tot aquerò restacat as bòsqui, donques semble que non se respectauen es ordenances establides fòrça ans abans; "que ningun abitant de la referida Villa pugua fer caurer ningun arbre com son abet pi y roure siridés estos se entenen en los comuns de dita Vila".

Mès eth problèma ère mès grèu, donques semble que, inclús, bèth membre deth Conselh auie hèt talhes illegaus:

que hagués algun de los Vocals de dit Consell que caygués en la referida pecha pagarà doble pena la que es posada en dit Capitol y en cas que hagués algun marchand ó comís que comprás algun cap de fusta y rutillos de les calitats expressadas en dit Capitol pagarà mateixa pena que el benedor

I a mès:

que a qualsevol le si done licencia per fer caurer los peus que nesesita per reparacions de sas cases volem que ningú pugua obtenir licencia menos de anari un Diputat del Consell per que no fassen caurer sino lo nesesari

Damb aquestes mesures se garantís ua corrècta utilizacion des bòsqui comunitaris respectant er ancian privilègi d'utilizar-les entàs sues pròpies cases, quan siguesse necessari.

Eth dia 23 d'octobre se ve confrontat damb eth governador dera Val, Antòni de Gispert, cavalièr dera Crotz de Sant Hermenegild, pr'amor d'ues quèishes de quauqui vesins de Les

sus era forma d'exigir-les er impòst dera "Etiqueta" e es autes despenes deth pòble. Eth governador cite as cònsols, les dèishe exprimir-se, consulte damb eth sòn assessor Francesc de Miguel, e acòrde:

que los arriendos que tiene la Villa se inviertan en pago de la Etiqueta primeramente, y de lo que sobrare se pague en segundo lugar la medicina, y después se invierta en los demás usos del pueblo, que en caso faltare alguna cosa para pagar la medicina, ésta se pague por igualdad, pero lo demás se pague con proporción catastral respecto a haver invertido las cantidades procedentes de los arriendos en otros usos, y se ceñirán a esta determinación baxo la multa de cinquenta libras irremisiblemente exigideras de bienes propios, y se les prohíbe la fiesta de San Juan

Semble logic qu'er impòst se pague en proporcion as bens cadastraus de cada un, e qu'era medecina se pague "per capita" o per familha; mès eth Conselh a dedicat cèrtes entrades entà d'auti usatges, çò que semble incorrècte, pr'amor que s'exigís que se corregisque era situacion, damb era menaça d'ua multa grèu.

Çò que resulte incomprendible, e lèu heiregue er abús d'autoritat, ei era proïbicion de celebrar es hèstes tradicionaus de Sant Joan Baptista, patron de Les, celebrades damb era crema der haro. D'octobre enquia junh següent i a fòrça mesi, e sò segur qu'eth governador lheuèc a temps era proïbicion. Çò que non deuec impedir, ara tornada en Vielha, ei que toti es auti abitants de Les critiquèssen as qu'auien denonciat, per non aué'c hèt en Conselh, evitant era intervencion deth governador dera Val, qu'ère totemp molt mès sevèr enes sues decisions.

Eth 5 de juriòl de 1835, eth Conselh fixe es multes per perjudicis causadi peth bestiar en prats privats o comuns vedadi: un parelh de bòs o de vaques, de dia pagaràn 1 pesseta, e de nets, 2. Ua vaca, mieja pesseta de dia e 1 de nets; es crabes pagaràn 1 sòu d'argent per craba; es oelhes, 2 sòus e miei per oelha; es porcèths 1 sòu d'argent de dia e 1 pesseta de nets; es mules, mieja pesseta de dia e 1 de nets, per cap; es saumets 1 sòu d'argent de dia, e mieja pesseta de nets.

Les patic, coma tota era Val, pendent es invasions carlistes. Era Val se vedec en mans des partidaris de Ferran VII, de 1820 enquia 1823. Es carlistes l'invadiren en 1835, an en qué se tornèc a instaurar era division provinciau establida pes Còrts de Cadis en 1812, encara qu'era de Lhèida non se constituïc enquia 1822, e siguec abolida en 1823.

Semle qu'era Val auec declarades simpaties absolutistes, çò que causèc era entrada deth nau governador Pasqual Madoz, ancian capitan d'artilheria, que vencec as carlistes ena batalha deth pònt d'Aubèrt eth 28 de noveme de 1835, e qu'auie entrat damb es sues tropes, per çò que semle, peth tèrme de Les. Trapèc deficient eth camin interior que seguís eth Garona, atau que recomanèc apariar-lo entà carros de shivau, entà poder utilizar cavalharies en lòc de parelhs de bòs, mentre "de una vez" (ditz textuaument) se decidís eth Govèrn a perforar es Pirinèus damb un tunèl.

Aguesta iniciativa deuec crear esperances enes aranesi, pr'amor qu'es comunicacions damb era capitau dera naua província e dera sua Deputacion Provinciau èren plan dificiles.

Passe eth temps sense resultats positius, e, entà passar eth projècte, es aranesi hèn córrer era votz, en 1865, que van a negociar era sua possibla annexion a França, çò que desvelhe as

autoritats de Lhèida, e se comence a parlar de realizacions que semblen immediates, encara que tardaràn ans en formalizar-se o non se formalizaràn jamès: era carretèra (damb eth possible tunèl) e eth tren deth Noguera Ribagorçana, qu'auien d'arribar enquia Les.

Era estadistica de Madoz, respècte de Les, a mejans de sègle, qu'ei interessanta. A 512 abitants (d'un totau de 7.345 ena Val) en 101 cases, solet superat per Vielha e Bossòst, damb un totau de 86 contribuables (Canejan e Bossòst damb 93 cada un, n'an mès que Vielha damb 92). Ena Val i auie 27 bailes, mès 2 pedanis. Les auie 18 gojats en edat militara (entre es 18 e es 24 ans), entre eth maxim de 25 en Bossòst, e eth minim de 3 en Montcorbau. En reiaus de *velhon*, era riquesa impausabla (damb un totau de 71.054, que corresponien a 703,17 per vesin e 138,26 per abitant) se dividís atau: territoriau 28.984; industriau 23.492; consums 18.578. En totau ei era quatau poblacion dera Val.

Seguís damb detalhs curiosi: qu'a 120 cases, era mitat son de dus estatges e damb losat, e era auta mitat (probablament bòrdes) d'un solet estatge e caperades de palha. En Ajuntament i auie un departament destinat a hèr de preson. Era escòla de primèras letres compdaue damb seishanta escolans. Damb eth rector archiprèst, quate clèrgues s'ocupauen deth culte dera glèisa de Sant Joan Baptista, bastida en sègle XVII e rebastida en 1790 e 1819.

En 1838 e 1839 dus abitants de Les morissen eroïcament en compliment des sues obligacions militares, e eth Govèrn autrege ua pension as sòns ereus, es pairs e era veuda.

Francesc, subintendent dera Companhia Franca deth Districte d'Aran morís eth 9 de deseme pr'amor des herides recebudes ena darrèra gessuda deth fòrt dera Libertat, assetjat pes rebèls.

Miquèu, soldat deth Batalhon dera Val d'Aran, morís eth 25 de mai ena accion que se hec contra es facciosi en València d'Àneu.

Dempús de tres ans, era Junta de Govèrn deth *Montepío* Militar autrege es pensions.

A finaus de 1838 es carlistes tornen a demostrar interès per liberar era Val d'Aran.

En Vielha eth fòrt dera Libertat seguie en mans cristianes, encara qu'es sues tropes vigilantes auien assassinat ath sòn comandant, eth coronèl Galli. Ei per açò qu'eth terçon de Castièro, e es pòbles propèrs, èren alteradi e en desorde. Eth comde d'Espanha ac vò profitar e mane a Porredon ocupar eth fòrt, Vielha e era part nauta dera Val d'Aran. Aguest sonque conseguís assetjar Vielha, damb tropes de Gausac e Betren, mentre qu'es refòrci carlistes passen complicacions en pòrt dera Bonaigua, a on, uns dies dempús, en auer perdut Porredon era ocasion d'ocupar eth fòrt dera Libertat, se perderen quaranta òmes ena nhèu, pendent eth camin de retirada des tropes carlistes entà Estèrri.

Coma voluntari ena armada carlista i auie eth prince Fèlix Maria Vicenç Andrèu Lichnowsky, comde de Werderberg, damb granes propietats ena Silesia austriaca e prusiana. Aqueth an de 1838, coma mos explique enes sues memòries dera guèrra, passèc per Les, pendent era ocupacion carlista dera Val.

Eth 7 de deseme queiguie en Vielha ua nheuada impressionanta; tà meddia li dan era notícia de qu'es tropes franceses de Sant Beat èren ena frontèra dera Val, prèstes a crotzar-la entà protegir as hugitius cristians, que s'auien escapat

de Bossòst. Eth prince recep aguesta notícia damb un cèrt scepticisme, mès es tropes carlistes de Vielha temen veder-se entre dus huecs: es cristians, ajudadi pes francesi, que venguien peth camin Reiau, e es fòrces deth fòrt dera Libertat, que poderien hèr ua gessuda. Decidís verificà'c personaument en tot vier damb un destacament enquia Pònt de Rei, acompanyat de quauqui oficiaus d'Estat Major.

Saluden damb respècte, en passar, es pardies deth castèth de Castèth Leon, des qu'encara se'n sauve ues rèstes aué despareishudes. En entrar en Bossòst, ven a quauqui enemics que hugen e les perseguissen, traessant Les, mès sense poder detier-les abans dera frontèra, donques eth terren ère chaupat e esguitladís. Respectuosi damb era linha fronterèra, convençudi que non i a invasion de tropes franceses, tornen entà Vielha aquera madeisha net.

Que mos podem imaginar era incèrta expectacion des abitants de Les en aqueri dies. Sabien dera ocupacion deth Mijaran per tropes cristianes, e der intent de recuperacion des carlistes; autant d'uns coma des auti auien patit imposicions. Aqueth dia vederen passar tropes cristianes corrent entara frontèra, perseguides per un piquet de cavalheria.

Cap des dus grops ère nombrós, mès es vistosi uniformes des oficiaus carlistes d'Estat Major deueren impressionar ad aqueri que les vederen passar, ena anada e ena tornada, tostemp damb eth temor de veder-les baishar des shivaus.

Aquera net alendèren tranquils, mès ath cap de dus dies arribèc er espant. Porredon, des de Vielha, desviant ues tropes vitaus entà poder atacar eth fòrt, auie eniat entà Lairissa e Quate Lòcs a un batalhon complet, entà exigir contribucions as aranesi d'aqueri dus terçons, en tot auer ja recuelhut tot çò qu'es

auti terçons auien podut aportar. Quan les arribèc era orde de tornar immediatament entà Vielha, entà seguir, damb era rèsta des tropes, era retirada entath Palhars abandonant era Val entàs cristians, probablament se vederen obligadi a deishar de costat es exaccions de Canejan e Bausen, e de totes es autes viles que non èren plaçades en camin Reiau, mès segur qu'a Les, Bossòst, Es Bòrdes e Aubèrt les calec pagar çò exigit, dilhèu aumentat pera manca dera part que podien requectar des auti pòbles.

En aqueres dates visitèc Les ua dauna anglesa (Lady Chatterton) qu'escriuie un libre damb uns gravats extraordinaris sus era Val (qu'auie recorrut des de Vielha enquia Pònt de Rei) publicat en Londres en 1843.

Cite a Mossur Badin, coma propietari deth "chateau" de Les, encara que m'estone que, coma era madeisha explique, li crubèsse peth minjar, de manèra que supausi que se tractaue de quauquarrés qu'auie logat eth palai dera Baronia entà utilizar-lo coma hotel, atau coma era espleitacion des banhs que tanben auie arrendat.

Aguesta senhora anglesa hè grani elògis dera sua estança en Les:

I never enjoyed four hours more than those we spent at Les, nor ever had a more delicious nap than that into which I fell after the pretty Spanish girl had removed our dinner and given me a cup of Tisane de Tilleul, which excellent hostess strongly recommended, and I found most refreshing

Jamès gaudiu autat coma en aqueres quate ores en tot includir ua petita meddiada dempús dera tisana de telh.

En crotzar eth pònt deth pòble se quedèc estonada de veir passar per dejós es treballadors dera husta qu'amiauen es troncs Garona enjós.

Lèu descurbís era finca dera Baronia, entorada de flors e d'arbes frutèrs, damb era fruta encara verda donques qu'ère finaus de juriòl.

En entrar ena casa li estone era frescor der ambient, es fautulhs confortables e era rèsta de mobiliari, sustos ues cagires plan elegantes.

Mossur Badin li explique qu'es carlistes auien esbocinat es mòbles entà hèr-se uns justets, quan saquegèren eth petit palai er an anterior.

Aguest Mossur Badin auie reconstruït es banhs e ara edificau un hotèl entà meté'i as banhistes. Li regale un heulheton sus es banhs, damb ua descripcion dera Val e des sues aigües termaus, encara que semble exagerar quan parle de 20.000 abitants e 69 glèises, enes sues 32 poblacions.

A maugrat era ora, non pòt deishar de visitar aguesti banhs, acompanhada deth sòn anfitrión, que li mòstre es quate crambes, que còsten 1 franc per dia cada ua.

Li seguís explicant es ahèrs des guèrres carlistes, ja ena agradiua frescor deth salon dera Baronia, a on non manquèc era violéncia des dues parts. A Mossur Badin li calec hùger damb era sua familia, coma fòrça d'auti abitants de Les, en veir era sua casa saquejada. Er oficiau deth comandament s'auie emportat totes es sues camises entath sòn usatge personau, çò que li produsic mès desgust que tota era rèsta d'esbauçaments, dilhèu pr'amor qu'es camises èren sues e es mòbles deth baron.

Arribam en ostiu de 1855 e se produsís en Les ua terribla epidèmia de colèra. Des sues estadistiques mortaus subergés er

eroïsme d'ua poblacion que non deishèc d'ajudar as malauts, inclús damb eth risc deth sòn pròpri contagi. Ena relacion i a tres colomnes: era des “invadidos del cólera”, era des “muertos en 24 horas” e era des “muertos de los invadidos anteriores”. Açò que demòstre que cap des contaminadi siguec abandonat o desplaçat.

Se nomenen 55 contaminadi, des que'n morissen 46 (27 hemnes e 19 òmes), 22 persones laguens des 24 ores d'auer-se contaminat, e 24 posteriorament. Eth listat comence eth 31 de juliol e acabe eth 5 d'octobre d'aqueth an malerós.

Miraclosament, figuren 9 persones que s'auien infectat de colèra e que conseguiren salvar es sues vides.

Er Ajuntament Constitucionau de Les se dirigís ath governador a prumèrs d'octobre, en tot relatar ath detalh tot eth procès dera tragica epidèmia. Comencèc a finaus d'agost, en tot afectar a tres victimes, passant quauqui dies sense que i auesse d'anti cassi, enquiath dia 16 que se declarèc damb tota era sua virulència, “atacando profundamente y casi a la misma hora a cuatro sugetos de los más robustos, los que fallecieron en pocas horas”, en tot seguir damb pujades e baishades enquiara sua fin “causando el espanto a todos los habitantes”. A prenut totes es mesures qu'a podut, que les descriu atau:

No habiendo en este pueblo más que un cirujano, se contrataron dos médicos y otro cirujano de los más vecinos con la obligación de tender alta masivamente en la población, prometiendo a cada uno de los tres 360 reales a más del alojamiento y comida a los de residencia que aun continua por no haber desaparecido enteramente la epidemia; proxicamente puede calcularse este gasto extraordinario de los facultativos en la cantidad de 1.600 reales. Siendo demasiado reducido e inmediato a la población el

cementerio como observó el Sr. Secrio. del Gobierno Cnsal. en el acto de visita que hizo día .... el que prescribió formalte. se compren y tapien otro local más apropósito a la pública salubridad, se compraron inmediateamente 200 metros de terreno levantando sobre el suelo paredes a la altura de un metro en cuyo nuevo cementerio de han ido sepultando desde entonces todos los fallcidos del cólera; el importe del nuevo cementerio, incluyendo las paredes que se han de levantar a conveniente altura se calcula proximamente en 2.000 reales. Careciendo el pueblo de farmacia, se estableció un botiquín en casa del Sr. Cura párroco, el que abasteció y ha continuado en buen estado Dn. Jaime Abós, farmacéutico de Bosost, adelantando los medicamentos que deberá satisfacer esta población cuyo importe se ignora aún por no haberse liquidado la cuenta con dicho farmacéutico, lo que se verificará cuando haya cesado la enfermedad.

También se contrataron enterradores, de modo que los compromisos próximos contraídos por el Ayuntamiento excederán de 5.000 reales sin que el mismo sepa qué medios pueden arbitrase para cobrarlos.

Los indicados gastos, demasiado grandes sin duda para que el pueblo pueda pagarlos, no pueden compararse a los que han hecho la generalidad de los vecinos con motivo de la epidemia. No trata la corporación recurrente de pintar entera con los verdaderos colores el cuadro desgarrador que ofrece esta desgraciada población. V.S. mismo podrá contemplarlo solo con observar que siendo en la mayor parte pobres sin recursos y hallándose todos condenados a ganar con un trabajo arduo la escasa y mala subsistencia, i en qué estado tan precario no han de hallarse habiendo casi dotas las familias tenido enfermos, que, al paso que necesitaban gastos extraordinarios, les privaba del único medio de procurarse la comida que es el trabajo, al que no podían dedicarse por los enfermos, ó tener que asistir a éstos. Si a esto se añade el haber quedado algunos huérfanos sin medios para subsistir, de no haber en el pueblo pudiente para socorrer a los necesitados, pues

casi todos necesitan de socorro, se queda patente la apremiante necesidad que hay de que socorra el Gobierno sin demora a esta desgraciada población, evitando los desastrosos efectos que no dejaría de causar tan crítica y conflictiva posición, por lo que esta corporación municipal se halla en la imprescindible necesidad de acudir a V.S. rogándola con todo rendimiento se digne tomar aquellas medidas que determine oportunas para que se auxilie a esta desconsolada población del fondo destinado a calamidades públicas.

Es banhs de Les (“Les-les-Bains”, coma se les coneish en França), que son en sòn apogèu.

Ua albareda amie enquiara pòrta d’un magnific edifici rebastit en 1834, que qualifique Madoz “de los más elegantes y cómodos del Pirineo”, damb vint gabinets e es sues cubes de pèira de Sant Beat, ath delà de quate crambes entà residents, que dan per andús costats a amples terrasses.

Era temperatura dera aigua s’aumente artificiaument, segontes ac requerisque era malautia e eth temperament deth banhaire, e era aigua ei sulfurosa e alcalina ath còp, en tot auer estat analisada en 1804 per Sanges, de Banhères, e en 1836 peth Dr. Fontan. Li trapèren granes qualitats curatives que justifiquen era grana afluència de gent dera Val e de França que vien enquia Les entà béuer es sues aigües e banhar-se en eres, damb resultats satisfasents “con multitud de curaciones, muchas de ellas portentosas”.

Que parle tanben de d’autres hònts semblantes entre es banhs e era poblacion, sulfuroses o ferruginoses, que permeterien era construccion de un aute establiment de banhs s’aumentèsse eth nombre de visitants.

Eth baron e era Baronia, sense es prerogatives de sègles anteriors, seguien auent ua posicion preeminenta ena vida vidanta deth pòble.

Encara qu'er establiment des banhs ei deth comun deth pòble, era sua administracion ei en mans d'un conjunt de sòcis, lideradi peth baron, pr'amor d'auer auançat es despenes entara sua reconstruccion.

Çò que se definís coma casa-castèth deth baron de Les, a crambes espacioses e ben moblades, damb un magnific jardin e un prat propèr, plen d'arbes frutèrs de totes es classes, plantadi simetricament, çò que balhe, ena primavera, ua perspectiva de flors diuèrses e agradiues ara vista.

Aquiu, ar entorn de 1870, i dormic Carles Maria Isidro, en ua cramba damb doble hons entà poder-se amagar en cas d'èster atacat per liberaus, encara qu'ua tradicion populara assegure que i auie un corredor secrèt sosterranh, que d'eth petit palai amiaue enquiara Lana, apròp deth Garona.

Tanben aqui, eth 6 d'octobre de 1874, siguec encerclat eth generau Bartolomé Pozas damb tropes carlistes.

En hèr-se de net, e vedent era tenaça defensa des assetjadi, eth cap des assetjaires, eth capitan Jusèp Gajigar, dèc era orde d'entornejar er edifici damb branques e calar-li huec.

En pòga estona, es carlistes se vederen obligadi a dar-se per vençudi, damb era condicion cavalerosa que siguessen acompanyadi enquiara linha fronterèra, e deishadi internar en França.

En lòc de seguir eth camin mès cuert per Pònt de Rei (dilhèu perque en Luishon i auie d'auti carlistes refugiadi) gesserent entath Portilhon de Burbé.

Apròp ja dera linha divisòria s'arturèren, per lo que semble, a minjar, e per bèth motiu desconeishut, comencèc ua luta herotja entre es uns e es auti, qu'acabèc damb era mòrt, a còps de sabre, de tota era part carlista.

Es cadavres, en baiards improvisadi, se baishèren entà Bossòst, en tot deishar-les deuant dera glèisa enquia èster enterradi en ancian cementèri.

Aguest vielh cementèri, aué despareishut, auie un nòm un shinhau insolit: eth des "crabes".

Auance eth sègle, mès es ahèrs dera guèrra carlista dèishen traces d'inseguretad ena Val, qu'afècten a Les, en tot obligar ath sòn Jutjat Municipau a intervier en ahèrs de diuèrsa importància. En an 1883, en mes de març, eth Jutjat de Prumèra Instància dera partida de Vielha, li escriu ath jutge municipau de Les, en relacion damb uns hèts delictius que sage d'esclarir. Er escrit ditz atau:

Tan luego reciba V. el presente, informará detalladamente acerca de los hechos vandálicos llevados a cabo por una partida de ladrones que durante los años 1874 al 75 merodeaban por esos pueblos, quienes asaltaron y robaron el casino del Portillón, llevándose sobre unos sesenta a ochenta mil francos; siendo también autores de un asesinato en la persona de un sacerdote, cuyos ladrones fueron en mayor parte cogidos y afusilados, y entre los que escaparon había un tal Miquel Longau, natural de Maquinenza (Zaragoza)

Era justícia dera epòca podie èster lenta (en 1883 encara se seguissen cercant es bandits) mès qu'ère expeditiva: ad aqueri qu'agarrèren les fusilhèren.

En mes de mai deth madeish an de 1883 qu’ei un vesin de Les eth que semble que s’a calat en un petit embolh, segontes se ve en escrit que, des de Vielha, remeten ath jutge municipau de Sòrpe, jurisdiccion deth lòc a on passèren es hèts. Ditz atau:

El que suscribe pone en su conocimiento que, al pasar sobre las seis de la mañana del dia de hoy con otros arrieros por delante del Hostal de la Bonaygua, situado en el término de Sorpe, del Juzgado de 1º Instancia de Sort, sin saber porque y sin más ni menos la hija del hostelero ó del propietario llamada Antonia ha cogido un palo dándole en la cabeza, con el cual le ha causado una de las lesiones que en ella tiene. Enseguida saliendo del Hostal expresado su dueño, llamado Andrés, y su hijo José, le han cogido echándole por tierra y causándole con piedras y un palo vulgo barradé otras lesiones, y le hubieran probablemente dejado cadaver, a no haberlo impedido otros arrieros que subían con el denunciante, siendo entre ellos Manuel de casa de Munt de Salardu, Joaquín C. de Viella, Miguel M. de la Monjet de Tredós. Aunque las lesiones inferidas a Antonio D. y B., soltero, de 22 años, natural y vecino de Les, probablemente quedarán curadas dentro siete días, sin pribarle del trabajo por más de cuatro; con todo, puede el hecho, hasta cierto punto, calificarse de homicidio frustrado. Por ello se le da parte para que obre en Justicia

Es mulatèrs èren gent simpatica, comunicativa: amiauen notícies de lòcs aluenhants, tostemp interessantes. Es aranesi parauen tot soent enes ostaus deth camin que passaue peth pòrt dera Bonaigua. Quina decepcion amorosa possèc a Antònia a demorar a Antòni, agredir-lo e, ajudada per sa pair e peth sòn frair, dar-li ua bona repassada, encara qu’es lesions non semblen grèus? Antòni e es sòns companhs, dempús dera peleja, non s’arturèren, donques aguest madeish dia ja èren en Vielha, sense

qu'er herit les retardèsse, per açò qu'aquera qualificacion d'omicidi frustrat harie, probablament, arrir ath jutge de Sòrpe.

En aguesta epòca, a finaus de sègle, en Les se seguie utilizant er ancian privilègi de poder hèr testament en mans des prèires respectius, e ne trapi ua mòstra en 1890. Ei un testament que s'auie hèt per un joen de quinze ans a favor de sa pair veude.

Entà hèr-lo auie agut de cridar ath prèire de Bossòst "por falta de notario público y en ausencia del Reverendo Párroco de esta parroquia". Jusèp, atau s'apère eth joen, en èster en lhet, malaut de gravetat, encara que damb plen coneishement e bon usatge dera paraula, nomete ereu universau de toti es sòns bens a sa pair, damb era especifica mencion de "pagar todas mis deudas", nòta que se ve intercalada entre dues linhas, dempús d'auer-se redigit eth tèxt corresponent.

Un se pregunte quina sòrta de deutes podie auer un adolescent de quinze ans, ena sua minoria d'edat, e en ua comunitat petita, a on eth e sa pair èren plan ben coneishudi.

Mès çò que mos interesse ei era mencion deth privilègi aranès abans citat, enes testaments, e eth dera exempcion deth papèr sagerat, pr'amor qu'especificque "lo hago en papel comun por Real privilegio concedido a estos Valles."

Eth testament ei perfectament valid. Tot e atau, quan en 1914 un familiar demane ua prumèra còpia autentica, la hè eth notari Grané de Bossòst, çò que demòstre ua curiosa ingeréncia en sistèma tradicionau (donques eth rector aurie podut hèr, eth madeish, aguesta còpia), dilhèu pr'amor qu'eth sagèth notariau daue, ena pensada deth peticionari, ua màger fòrça juridica.

En gèr de 1897 trapi qu'era Alcaldia, "a causa de los frecuentes incendios que ocurren en esta población", a aquerit ua pompa d'extincion que probablament siguec era prumèra de propietat

municipau. Eth baile Francesc li demane per carta ath rector “que se le permita edificar un barracón en la pared trasera del campanario de esta localidad para la conservación de dicha bomba”. Totun, aguesta construccion non arribèc a hèr-se.

Un temps abans s’auie demanat as glèises ua relacion d’objèctes d’òr o d’argent dera sua apartenença, e era de Les respon damb aguest listat: dus calicis d’argent damb es sues patenes e culheretes, un cibòri ordinari d’argent entara resèrva deth Santissim, un aute cibòri petit entà amiar eth viatic as malauts, un petit *viril* d’argent que, en non auer custòdia, se place sus eth cibòri abans mencionat pr’amor d’expausar eth Santissim, tres flascons d’argent entàs sants òlis e ua espatula d’argent entà administrar era extremoncion.

Ressaute, en aguest listat, era modèstia des objèctes de culte dera parròquia de Les.

En relacion damb era jurisdiccio eclesiastica, non posqui deishar de rebrembar eth privilègi deth vicari generau dera Val, de poder exemptar der impediment de consanguinitat enes matrimònis, problèma freqüent en Aran, pr’amor dera situacion familhara d’ua poblacion plan embarrada laguens des sòns pròpris limits geografics.

Es dispenses, per tant, sense besonh de permís episcopau prealable o posterior, qu’èren freqüentes.

Mès, en passar era Val dera diocèsi de Comenge ara d’Urgelh (amassa damb es desordes de començaments deth sègle XIX) en 1804, ua cèrta desorientacion hège que parelhes damb un cèrt grad de consanguinitat, maridades ena Val damb dispensa, segontes er ancian privilègi, se considerauen ena Sèu d’Urgelh coma incestuoses.

Açò daue lòc a rectificacions, coma era deth document de noveme de 1819, en qu'eth bisbe d'Urgelh Bernat Francés Caballero perdone eth supausat pecat a Francesc e Ròsa, mejançant pregàries publiques e ua aumòina de 30 liures barceloneses.

ERA DECADÉNCIA DERA BARONIA

Es vinculacions franceses dera Baronia de Les en aguesta epòca, dan lòc a que dues daunes dera família, andues veudes, tenguen eth títol de barones de Les.

D'un costat, lo ten Armantine de Madron, veuda d'Antòni, oncle pair-sénher deth baron Oliverio, successor de sa pair Adòlfo. Der aute, lo seguís tient Evelina Bellecour, veuda d'Adòlfo, e mair d'Oliverio.

Plan segur, aguesta darrèra auie tot eth dret, en quedar-se veuda, a seguir tient eth títol de baronessa coma en vida deth sòn marit eth baron Adòlfo.

Mès, en non trapar a Antòni en long listat successòri des barons de Les, non trapi cap explicacion valida entà qu'era sua veuda tengue aguest títol. Antòni qu'ère frair de Jusèp Serafin, baron de Les, e dilhèu ena sua epòca, seguint eth costum francès, utilizauen eth títol toti es hilhs der anterior baron, en tot hèr atau qu'era sua veuda lo seguisse utilizant.

Armantine morís en 1871, e en sòn testament se'n desbrembe dera dinastia d'aguesta Baronia de Les, ara que semble tan estacada pendent tota era sua vida, entà nomenar ereus as sòns tres frairs: Jusèp Clement, Victòr August, e Felip Antòni (comde de Madron).

S'auie mòrt eth 19 de març e, probablament, pr'amor qu'es clausules deth sòn testament auien defèctes importants, eth 19 d'agost s'arribe a un acòrd sus era liquidacion definitiva dera succession deth sòn marit Antòni.

Rebremem qu'en 1855 s'auie efectuat eth repartiment d'aguesta eréncia, ua part dera quau passèc a Armantine, de manèra qu'aguesta ac aurie d'auer agut en compde quan redigic

eth sòn pròpri testament, pr'amor de non damnatjar, economica o psicologicament, as collateraus dera familha deth sòn marit, que son es qu'intervien en acòrd de 1871.

Vedem a Joan Carles Vidian Olivier Cao de Benós, baron de Les (cradat normaument Oliverio), e ara sua fraia Aymée (damb eth sòn marit Carles Tron), toti dus hilhs deth baron Adòlfo.

Coma ei normau, tanben i son es frairs Jusèp Clement e Victòr August de Madron (que deuien representar ath tresau, Felip Antòni, comde de Madron).

Curiosament (çò que hè veir qu'era cession dera Baronia e des sòns bens, d'Edoard a Adòlfo, patic bèth defècte) assistís Rafaèla de Santos Roca de Togores, comdessa d'Argelejo (veuda d'Edoard) damb es sòns hilhs menors Rafaèl (que, encara qu'ei menor d'edat, ja ei subtingent d'infanteria) e Edoarda, ath delà der aute hilh màger, Adòlfo Cao de Benós de Les e Santos (er hèt d'intercalar "de Les" entre andús cognòms pairau - eth Cao de Benós i é junhut des dera origina dera sua branca- e mairau, manifèste eth ligam d'Edoard e es sòns dus hilhs damb era Baronia).

Era reünion se hè en Tolosa, e er acòrd a un matís estonant: Rafaèla e es sòns hilhs s'obliguen a pagar 4.204,50 francs as frairs Madron, sense qu'apareishe cap compensacion en repartiment dera eréncia.

Açò me hè a pensar que se profitèc era escadença entà reivindicar, dilhèu per manca de pagament de çò qu'auie estat convengut, era Baronia de Les pera Comdessa d'Argelejo entath sòn hilh màger, en tot pagar un pretz per aguest resultat finau.

Que i auie ua rason complementària entà desviar era titularitat de baron de Les entàs hilhs d'Edoard, en lòc d'entàs d'Adòlfo. Es d'aguest non contunhèren eth cognòm Cao de Benós: Aymée,

per auer passat ath cognòm Tron deth sòn marit; Oliverio, per non auer descendéncia. Contràriament, es Cao de Benós descendents d'Edoard, an arribat enquiàs nòsti dies.

Passen es ans, e en 1878 encara rèsten pendants de compliment part des acòrds de 1871, donques eth 10 de noveme d'aguest an, era comdessa veuda de Madron (neishuda A. de Courdurier) li escriu ath mandatari dera familha en Les, des d'eth "Chateau de Miremont" (eth sòn defunt marit deuie èster eth comde Felip Antòni, deth ja è parlar abans), en tot exigir eth pacte pendent.

Quan eth 19 d'agost de 1882, eth baron de Les, Olivier Cao de Benós, dempús de trapar ua disposicion testamentària de sa pair desconeishuda pendent vint ans, desire complir era sua voluntat e transferir es sues rèstes entara capèla de Sant Blas, li demane permís ath bisbe d'Urgelh, que, deuie d'èster pòc partidari d'autrejar-l'ac, enquia que, damb eth testimoniatge deth rector de Les, Salvador Boix, eth baron explique que non se celèbren misses, des de hè ans, per èster era capèla en roïnes, atau que non i a cap prejudici, ne entath possible culte ne entara comunitat parroquiau, en autorizar era sua reconstruccion digna, en tot includir ua hòssa inferiora, que s'a sauvat enquia ara. Entad aguest transferiment ath baron li calec un certificat der enterrament de 1856, legalizat per arquebisbe de Tolosa e eth vicecònsol espanhòu d'aguesta ciutat.

Mès era succession d'Antòni, cavalièr de Les, seguís originant problèmes, damb era intervencion der avocat Lacassin, e ua orde judiciu entath repartiment definitiu, pendent des de hège trenta ans, mejançant era venda, en subasta publica, deth bòsc de Lodes que s'adjudiquèc per 25.025 francs e 2.300 en despenes, en 1855.

Eth baron Oliverio auie, ath delà, un problèma delicat.

Pendent ans, era fidèu serventa Maria auie estat ath servici dera familha sense recéber eth jornau estipulat pr'amor des dificultats financères dera Baronia. Oliverio, quan erete era Baronia damb eth sòn títol se trape aguest ahèr sense resòler. Ei fradin, a lèu seishanta ans, era sua fraia s'a maridat e demore en un aute lòc, e, encara que non a es sòs, vò arribar a un acòrd, e ac conseguís. Eth 28 d'octobre de 1892, en Vielha, eth notari Jaime Portolà e Portolés escriu ua acta pera qu'eth baron de Les reconeish deuer-li 10.000 francs a Maria, pes sòns jornaus non crubadi, artenhent, per lo que semble, que Maria contunhèsse ocupant-se dera casa.

Seguissen, entre 1892 e 1894, formalitats e consultes sus era succession dera Baronia, en tot complicar-li era vida ath baron Oliverio. Eth 27 de deseme de 1892 vencien es trenta ans entà presentar es documents requeridi en Registre de Vielha, en tot mencionar exprèssament qu'era lei espanhòla de 1861 non afectaue ar acòrd de 1844 entre es dus frairs Adòlfo e Edoard, sus era possibla cession dera Baronia.

Sus aguesta cession i seguís auent dobtes. Eth 31 de gèr de 1893, des de Vielha, en burèu de Liquidacion e Recaptacion deth Dret d'Ipotèques, se declare, supausi qu'a peticion d'Oliverio, qu'era anteriora donacion deth baron de Les non pague impòsti enquiara mòrt deth donant, moment en qu'era donacion se convertís en definitiva.

Aguesta explicacion sonque pòt èster deguda a bèra clausula deth document que non auie estat pro clara anteriorament, e que met en dificultats ar avocat Lacassin, de Tolosa, en 1894, en tot obligar-lo a certificar que se citèc en sòn dia, damb tota legalitat, a Rafaèla de Santos Roca de Togores, veuda d'Edoard

de Les, e ara sua hilha Edoarda Cao de Benós de Les (que tornam a veir era insisténcia deth ligam “de Les”). Entà major exoneracion d’ua possibla omission, declare qu’ Edoarda s’auie mòrt, deishant as sòns dus frairs coma ereus (sense aclarir se se les auie citat, en substitucion) e qu’era mair, probablament, ère mòrta tanben.

Eth baron Oliverio non auie bona salut, e en deseme d’aguest an de 1894 hè ua cura enes banhs de Les, des d’a on escriu (papèr de carta damb corona e escut imprimit en relèu) sus ua reclamacion ara companhia d’assegurances “La Confiance”. Tres ans dempús ei mentaument decrepit, e passe eth sòn temps en ua cagira traucada, e quan se li parle sonque respon: “Monsieur Marty la devant la meme chose a causa de ça” en tot rebrembar era redaccion d’uns poders, que siguec eth darrèr acte realizat damb plies facultats mentaus e qu’ei çò que se li a quedat gravat ena sua febla memòria.

En aguestes circumstàncies non ei estranh qu’era situacion economica deth baron Oliverio vage de piri en piri, damb possible perjudici des sòns nebots, logics ereus des propietats restantes, en sòn dia. Quauqu’uns s’esfòrcen en ajudar-lo, d’auti en hèr-li pagar es sòns deutes.

Eth cònsol francés de Malaga parle, en 1895, dera familia d’Edoard: Rafaèla Santos moric en Granada e era sua hilha Edoarda moric en Barcelona; Adòlfo ei en Melilha; e, sense cap motiu, ditz qu’eth Credit Lyonnais a un agent en Malaga.

D’Edoard e Rafaèla auien neishut dues hilhes que, curiosament, figuren damb cognòm disparièr: Maria Loïsa Cao de Benós neishec en 1842 e sonque viuec tres ans; Edoarda Les Santos neishec en 1847 e moric jasilhant fòrça ans dempús.

Eth prumèr hilh òme siguec Adòlfo Loís Bernat Cao de Benós de Les e Santos, que neishec en Antequera en 1845, ingressèc ena armada coma cabdet tàs dètz-e-sèt ans e se retirèc tàs seishanta. Non me cònte que, a trauès sòn, contunhèsse eth cognòm Cao de Benós.

Er aute hilh òme siguec Rafaèl (que trapi coma “Cao de Benós de Les y Santos” e "Les Santos" tot simplament), que tanben neishec en Antequera, en 1850, era succession deth quau, damb eth cognòm Cao de Benós, a arribat enquiàs nòsti dies. Siguec coronèl carlista, fòrça amic deth pretendent, e protegic era retirada de Carles VII entà França. Se maridèc damb Emilia Gomez Ruben de Celis, naturau de Granada, e peth sòn hilh Rafaèl Cao de Benós de Les e Gómez seguic eth nòm en sòn arrehilh Rafaèl Francesc Maria Heliodoro dera Santissima Trinitat Cao de Benós de Les Nestares, maridat damb Gràcia Pérez Chaparro, damb descendència masculina.

Eth 17 de gèr de 1896, eth notari Hilariet, de Tolosa, reclame ath baron de Les (que semble qu'ei en Martres) es despenes de renauir eth deute de 3.000 francs (eth termini auie vençut eth 18 d'agost der an anterior) qu'a damb era menor Mlle. Gabin, jos era tutèla de Mr. Sicot.

Eth notari Pagnon, de Sant Gaudenç, reclame eth 5 de hereuèr per un deute de 5.000 francs, de dètz ans de duracion, que gravauè es parcèles venudes en Les.

Eth 17 de hereuèr s'obten un certificat des cargues registradi sus es propietats d'Olivier Cao de Benós, baron de Les, citant ua particion entre eth baron Adòlfo e era sua hemna Evelina de Bellecour, que semble auer sollicitat Aymée Cao de Benós de Les, veuda deth qu'auie estat deputat dera Nauta Garona, Carles Tron. Eth totau ei de 16.020 francs.

Mentretant, Mn. Salvador Boix, rector de Les (en gèr de 1897) conseguís obtier en Antequera es certificats de baptisme d'Adòlfo e Rafaèl, hilhs d'Edoard.

Era mala sòrt se pòse sus eth baron: eth servici de corrèus de Sòrt li comuniquè eth retard d'ua carta de valors declaradi (en seteme de 1897) recebuda aqui per error.

Eth baron Oliverio forme part dera vida de Les, e eth 29 de junh de 1883 apairine era confirmacion aqui, damb era sua neboda Ròsa Teresa Tron y Cao de Benós de Les. Que mos podem imaginar as dus pairins, damb ua notabla diferéncia d'edat, dempús dera ceremònia, acompanyant peth camin Reiau ath bisbe de Comenge enquia calar-se ena finca dera Baronia, plia de magnifics telhs, entà un aperitiu, lo mès esplendid que permetessen es mieis economics deth baron e dera sua familia.

Aguesta situacion economica la podem seguir, en part, a traucès des documents dera epòca.

En 1882, entre es finques rustiques de Les, figure era deth n° 57 coma deth baron Oliverio; era Baronia la formen un prat e ua tèrra; ena Lana i a, ues cinc ectares de cultius secs, era mitat apruprètz d'èrba, e era auta mitat de segle e d'aute gran.

En aguest madeish an, coma riquesa urbana, figure era Baronia (ua casa, un graèr, ua bòrda, un corrau, un jardin, dus patis) damb 2.939 m² e un valor en renda de 360 pessetes.

En 1894, en resum n° 58, i figuren tres finques rustiques e quate urbanes. En Saviela, damb eth n° 27, figuren dus liquids impausables (39,38 e 28,13 pessetes) per dues finques urbanes: ua casa cramba, damb un estatge e humarau, e ua casa magazèm tanben damb estatge e humarau.

Semble qu'eth baron ère eth major contribuable, en rustica e en urbana, de tot Les, damb un producte liquid de 1.229

pessetes (proprietat rurau de mès de 14 jornaus entre es quate finques) e de 334 pessetes (entàs proprietats urbanes).

Non trapi cap referéncia ath vielh castèth en roïnes, deth que dificilament s'aurie des·hèt quauqu'un des barons, pr'amor d'un sentit istoric dera Baronia, e pera sua nulla utilitat entà un possible crompador. Coma tanben ère desabitat, era possibilitat d'un impòst ère aluenhada, atau qu'ei probable que tot siguesse un desbrembe des proprietaris e des recaptadors.

Ath delà d'apairinar es confirmacions eclesiastiques (torne a èster pairin eth baron en 1889) manten contactes freqüents damb era poblacion, qu'acompanhen eth sòn celibat.

Eth 7 de seteme de 1884 apairinarà a Carles Oliverio Salvador Gonzáles Miralles, hilh der administrador de doanes de Les.

Tanben manten relacions damb amics francesi, coma Mr. Cazes, ath que li regale era basa d'un autar roman damb esvastica trapat en pòble, encara qu'era sua afeccion per art ancian l'amie a salvar en sòn palai dus autars romans des ancianes aigües termaus damb inscripcions que començauen damb es paraules "Lexi" e "Paulina", aquest darrèr sense era part inferiora, qu'auie estat panada.

Se passaue longui periòdes en França, sustot en Luishon, e semble qu'acompanhèc eth sòn celibat damb ua hemna, damb era que non auèc hilhs.

En 1893, damb fòrça d'auti abitants de Les, forme part dera comunitat dera mòla locau.

Moric, celibatari e malaut, en 1900. Abans de morir hec donacion des sues proprietats ath sòn nebot e successor Père Maria Edoard Oliverio Tron e Cao de Benós, hilh dera sua fraia Aymée.

Er onzau baron dera dusau branca (es Cao de Benós) siguec Père Tron, deth qu'abans auem parlat. Se maridèc damb Julieta Marty, damb qui auec dues hilhes: Cecília e Magdalena. Ja en 1901 auec problèmes damb era Baronia.

Eth rector de Les, Salvador Boix li recomane ath baron que vage entà Vielha, a parie eth testament deth sòn oncle defunt e pague es 10.000 francs comprometudi anteriorament entath pagament de Maria, donques s'a demanat er embarg deth castèth de Les pr'amor de respóner d'aguesta soma. Supausi que se referís ath palai dera Baronia, e non ath castèth, qu'ère en roïnes e non auie mès valor qu'er istoric e sentimentau.

Qu'ère important a pariar era situacion deth testament, pr'amor que Jaime Nart, des de Vielha, coma procurador de Maria, avise qu'era donacion des bens der anterior baron Oliverio ath sòn nebot Père non ère inscrita en Registre.

Entà facilitar es formalitats, ordene ua traduccion dera escritura de donacion ar avocat de Père, Clement Marty, qu'ei deputat provincial.

Ei vigent un judici executiu de Maria contra es ereus deth baron Oliverio, e era madeisha, qu'encara demore en Les, escriu tanben ar avocat de Père insistint ena sua reclamacion. Semble que Maria contunhe cuedant dera Baronia en abséncia deth baron Père, que demoraue en França, pr'amor que, quan eth rector Boix (que seguís sajant de trapar ua solucion definitiva d'aguest ahèr) escriu que Maria vierà enquia Martres tà crubar es 10.000 francs, ditz que non cau inventariar es mòbles, en tot hèr veir que, encara que Maria demoraue ena Baronia, era sua onestetat ei garantida, e non mancarà cap pèça quan l'abandone entà èster autrejada ath sòn propietari.

Fin finau, er 11 de junh de 1901, se paguen es 10.000 francs (1.085,75 pessetes) a Maria, mès londeman, en non saber-se en Vielha eth pagament autrejat, en abséncia de Maria, Joaquim Portolà envie enquia Les eth mosso Francesc Cabiró damb orde d'embarg deth palai dera Baronia, pr'amor de garantir, non solet era soma principau que se deuie, senon tanben es despenes judiciaus e es onoraris deth procurador Nart.

En castèth deth baron sonque se trape eth guarda Francesc. Maria, abans d'anar-se'n, li comunicuèc qu'eth sòn ahèr ère ja solucionat, e que se n'anaue entà Martres pr'amor de crubar eth deute, ei per açò que non compren aguest embarg improcedent, que li comuniquen des d'eth carrèr, abans de daurir eth madeish era pòrta.

Da es sues explicacions, e, probablement d'acòrd damb eth mosso, decidís non deishar-lo passar, deishant era pòrta barrada, dident-li qu'atau ac comunique ena sua tornada entà Vielha.

Es 10.000 francs les paguèc era mair de Père Tron, mès encara rèsten causes per pagar, coma explique per carta eth procurador Nart, qu'includís es compdes der avocat Mas, der escrivan Espanha e deth procurador Barra, en tot informar que solliciten er embarg des bens de Maria, que s'a negat a pagar era sua part. Nart, maucontent damb era sua clienta, accèpte ocupar-se ena Val des ahèrs deth baron.

Nart actue damb diligéncia. Eth 24 de junh de 1901 a acceptat ocupar-se des ahèrs deth baron e eth 13 de juriòl, eth liquidador des drets en Vielha (Carles L. de Haro) resòl adjudicant era propietat deth palai dera Baronia de Les a favor deth baron, en tot considerar-lo coma ua donacion damb parentiu de tresau grad, en tot pagar per immòble (valorat en 34.722,50 pts.) eth

7%, mès pes multes per retard e pes mòbles (valoradi en 694,45 pts.) e eth 2% mès, e tanben, es multes.

Era gestion qu'ei variada, pr'amor qu'eth liquidador Haro ei precis, tant qu'arribe inclús a investigar era crompa, per 105 francs, d'ua bicicleta en Tolosa.

En agost s'auancen 900 pts. dempús de verificar qu'er escambi en Hòs o Vielha ei mès baish qu'eth normau en França. Precisament des de Hòs, un senhor sollicite eth pagament de çò qu'auancèc pendent era darrèra malautia deth baron Oliverio (viatges, carn, medicaments) e entàs prumères despenes deth nau baron Pèrre, en viatges entà Vielha e entà Marinhac.

En seteme, eth rector Boix, des de Les, seguís ocupant-se des problèmes qu'afècten ara Baronia, e, indirèctament, ara vila e ara sua tranquillitat. Qu'auie contribuït ja ath pagament de çò que se li deuie a Maria, a qui eth baron Pèrre qualifique de "ordure" (lordèra) en ua carta a sa pair, desirant que desapareishe ja d'un còp, encara qu'eth petit palai de Les demore sense guarda que l'administre, mès que seguisque bèth servent que lo susvelhe.

Mn. Boix, qu'a a Maria apròp entà causar-li maus de cap damb es sues exigéncies contra es barons, conseguís qu'aguesta arribe a voler-se'n anar, çò que li permet recomanar a Pèrre Tron qu'arribe a un acòrd damb es frairs de Sant Joan Baptista dera Salle entà que s'installen ena Baronia, donques qu'a besonh de fòrça reparacions. Aquesta recomanacion de seteme non semble qu'auesse agut cap resultat, pr'amor qu'en noveme, era mair Maria de St. Esprit (carmelita), des de Les, se preocupe dera assegurança contra incendis des edificis valoradi en 20.000 pts. e des mòbles valoradi en 2.000 francs, estúdie era factura deth

contracte de loguèr damb eth baron propietari e hè ua relacion des mòbles en un listat complèt.

Confidenciaument, da ua notícia que non arribarà a verificar-se: era decision de bastir camin ferroviari de Marinhac a Lhèida, que passarà peth deuant deth palai dera Baronia. Non è trapat referències sus un projècte d'aguesta sòrta, e pensi qu'era reverenta mair Maria, entà acabar de convèncer as sòns superiors dera bontat deth lòc escuelhut en Les, volec ressautar, en tot exagerar-la, era importància deth tren-tramvia de Marinhac a Salardú, que tanpòc s'arribèc a realitzar, encara que passaue per deuant der edifici dera Baronia de Les.

Qu'è ua descripcion dera capèla de Sant Blas, hèta a començaments de sègle: ena part nauta deth suberautar, en husta, i auie es escuts de Cao de Benós e Peyguilhon qu'aué son ena glèisa de Sant Joan Baptista; ara dreita, ua imatge de Sant Francesc Javier, e ara quèrra ua auta de Sant Ignasi; en centre es quadres de Crist ena Crotz damb Maria Magdalena, e dera Vèrge Maria.

En aquesta descripcion, non se mencione era hòssa de Jusèp Eustaqui Adòlfo Cao de Bernós, baron de Les, qu'encara seguís enterrat aqui. Cap a 1913 ja figuraue inscrita, segontes semble, a favor deth "curato" de Les, propietat, per tant, dera Glèisa.

Eth baron Père Tron seguís, coma eth sòn oncle, es sues relacions damb eth pòble de Les, e figure damb eth n° 65 entre es copropietaris dera Sèrra de Les, en tot auer aquerit, amassa damb d'auti, ua setanta setau part a Francesc. En document, aquesta participacion figure coma "casa del Baron", sense citar eth nòm, dilhèu pr'amor que, en 1908, data deth document, eth baron Père se sentie malaut (moric tres ans dempús) de manèra que s'estimaue mès ua titolacion innominada.

Eth 7 de junh de 1911 moric en Tolosa, Pèrre Maria Edoard Oliverio Tron e Cao de Benós, que semble èster era darrèra persona que siguec baron de Les e viuec en tot tier aguest títol.

Dus ans dempús, era veuda Engràcia Maria Julieta Marty, sollicitèc un expedient possessòri deth “Castet del Barón” de Les, en nòm des sues hilhes menors Carlòta e Clemència, deuant deth Jutjat de Patz dera vila.

Jaime, mentretant, a seguit gestionant ahèrs dera Baronia, e en 1914 envie uns documents, dempús de resòler formalitats en Lhèida e en Madrid. Supausi qu’intervenguec ena venda de mòbles dera Baronia a diuèrses persones en 1926.

Mès era finca dera Baronia auie estat ocupada pes frairs de Sant Joan Baptista dera Salle, qu’auien artenhut er arrendament deth defunt baron Pèrre en 1907, damb permís entà bastir es edificacions pertinentes. Atau qu’ac heren, bastint un còs separat, que lèu doblaue er ancian palai.

Eth document corresponent siguec inscrit en Registre dera Proprietat de Vielha eth 2 de hereuèr de 1914, e servic de basa entà ua reclamacion ara veuda deth Baron, quan en 1926 comencèren quauques gestions de venda.

Sembla qu’es frairs gesseran dera finca abans d’èster indemnizadi.

En hereuèr de 1926, era veuda Tron (Julieta Marty) comence ues negociacions per carta entara venda dera finca dera Baronia de Les.

Escriu des de París, e met coma condicion qu’es cromptadors mantenguen en bon estat era capèla de Sant Blas, a on s’i amiarien es rèstes des familhars enterradi en Les, dilhèu en quauqua capèla particulara laguens der edifici dera Baronia, o en cementèri parroquiau dera vila.

Aquerò non implicaue exigéncia sus era propietat dera capèla de Sant Blas, qu'ère dera Glèisa, donques inclús er anterior baron Oliverio, quan en 1882 demane permís ath bisbe d'Urgelh entà desplaçà'i es rèstes de sa pair Jusèp Eustaqui Adòlfo, non reivindique cap sòrta de propietat, e sonque, pr'amor deth sòn estat roïnós, (“tombé en ruines”) accèpte encargar-se d'obtier eth permís (coma atau passèc) dera sua reconstruccion e conservacion.

Seguissen es negociacions, enes qu'interven Joan, e en mai era veuda Tron accèpte eth prètz aufrit de 140.000 francs, a pagar en moneda francesa.

Mès un proòm de Les la va a veir, tanben interessat ena crompa des finques dera Baronia, çò que diversifique es gestions e, en part, les retarde.

Ara se redusís era condicion anteriora des enterraments familhars: en lòc de parlar deth transferiment des rèstes des familhars enterradi en Les, sonque s'exigís qu'es rèstes deth baron siguen transferides entara capèla, qu'es crompadors se comprometen a salvar en bon estat.

Era mencion especifica “deth baron” da lòc a ua cèrta confusion: o ben es rèstes deth baron Jusèp Eustaqui Adòlfo encara non auien estat transferides ara capèla de Sant Blas, maugrat era peticion deth bisbe d'Urgelh en 1882, o ben se tracte des rèstes deth baron Oliverio, o inclús es deth sòn nebot Père.

Semble qu'es possibles crompadors interessadi van ath detalh e vòlen conéisher era origina dera propietat. Se confirme qu'eth baron Oliverio, entath maridatge deth sòn nebot, li hec donacion, eth 16 de juriòl de 1892, des propietats de Les, en tot invalidar atau es testaments de 1884 e 1889.

Se compliquen es negociacions perque era familia deth baron exigís qu'eth pagament se hèsque en Tolosa o en Sant Gaudenç, e qu'es cromptadors s'encarguen de totes es despenes, coma s'aguesti familhars, encara que comprenien qu'era milhor solucion ère era venda, metessen obstacles entà desliurar-se d'ua propietat tant estacada ath títol dera Baronia.

Maugrat tot, se van recebent es poders notariaus de besonh. Es dus gendres dera veuda de Tron, Caillard e Lambert, envien es des sues hemnes, que se junhen a tota era documentacion sus es transmissions e eréncias.

Es frairs, mentretant, defenen eth sòn dret a èster indemnizadi, pr'amor deth gran edifici bastit entà internat, qu'ei important, en tot originar-se ua disparitat de critèris entre era baronessa Julieta (qu'en carta deth 30 de mai ditz qu'as frairs les cau èster indemnizadi) e eth sòn gendre Pèir Caillard (qu'eth 31 s'empare en article quatau deth contracte de 1924, e insistís en que se bastiren sense permís, de manèra que les cau pèrder era sua construccion per manca de bona fe).

En mes de junh semble propèra era venda dera Baronia e se redigís ua factura de contracte privat de cromptavenda deth castèth deth baron, en tot includir dues cases, ua tor, una bòrda, un parc, un pati e bèth aute petit edifici, camp, prat e jardin.

Era propietat qu'ei a mieges entre es fraies Cecília e Magdalena Tron, e sa mair Engràcia, qu'ei usufructuària dera quatau part. Eth prètz s'establís en 160.000 francs (qu'ar escambi de 485 francs per cada 100 pessetes, resulte en 32.989,75 pts.), “despreciando veintiseis centimos de franco y tres cuartos de centimo por su insignificancia y para que vengan los números redondos”, en tot includir es mòbles que se trapen en interior, e estant era finca liura de cargues:

pero está actualmente arrendada a los Hermanos de las Escuelas Cristianas por un plazo de cinco años que termina al primero de noviembre de 1929, según contrato privado formalizado y firmado en Toulouse el quince de mayo de mil novecientos veinticuatro, cuyo texto conoce el adquirente

Eth prètz auie agut, enes formalitats, es sues pujades e baishades.

En març, eth gendre Caillard des de Narbona, parle de 180.000 francs, mès era sua suera ei prèsta a acceptar es 150.000, chifra que non pòt arténher deth cromptador Joan des de Les, que parle de 140.000, dilhèu perque, prudentament, compren qu'es despenes e impòsti seràn elevadi, e non vò meter-se en risc.

Plan segur, er 11 de junh, des de Tolosa, era veuda Tron s'espaurís deuant des despenes anonciades, que redusissen er impòrt net dera venda de forma espectaculara, e, damb ua cèrta ingenuïtat, suggerís qu'ac paguen es frairs, e es cromptadors.

Es prumèrs discutissen (semble que damb bones possibilitats de succès) crubar per çò bastit; es cromptadors, logicament, an aufrít un prètz complèt, que non vòlen aumentar. Mès en pògui dies s'arribè a un acòrd, e eth 14, era veuda, en sòn nòm e en des dues hilhes venedores, recep 140.000 francs nets, coma resultat dera operacion, encara qu'era escritura non se signe enquiath dia 5 d'agost.

Se mantien dues condicions importantes: qu'es frairs poderàn seguir enquia finalizar es sòns pactes anteriors, e qu'eth baron de Les, Joan Carles Vidian Oliverio Cao de Benós, mòrt en Martres, lèu trenta ans abans, reposarà ena capèla deth castèth amassa damb es sòns ancessors.

De tota era documentacion sus aquest panteon familiar sembla que se pòt dedusir qu'es barons aueren en palai dera Baronia eth sòn enterrament, a on s'anèren enterrant as ancessors deth darrèr baron damb eth cognòm tradicionau Cao de Benós, Oliverio, e a on es sòns nebots desiren enterrar tanben ad aquest.

En ua carta de Joan de març d'aqueth an, dirigida a un senhor de Hòs, se ditz, sus aquest tèma: “dans la chapelle du chateau de Les ou reposent ses ancestres”.

Entath transferiment d'aguestes rèstes se fixèc un termini qu'acabaue eth primèr de noveme d'aqueth an 1926, e sai cap se s'arribèren a transferir.

Ath delà, en 1882, eth baron Oliverio comence es sues formalitats entà acogar ena capèla de Sant Blas, dehòra dera finca dera Baronia, es rèstes de sa pair Jusèp Eustaqui Adòlfo, çò que sembla insolit, s'ei que i auie un panteon familiar laguens der edifici dera finca, mès sembla qu'eth pair ac auie ordenat atau en sòn testament, desconeishut pendent fòrça ans.

Non i a notícies que s'agen trapat enterraments laguens dera Baronia, encara que poderien èster jos eth solèr de quauqua cramba der estatge de baish der edifici ancian. Tanben s'aurien podut transferir es rèstes de toti es enterradi, abans dera venda dera finca, a bèth cementèri a on i auesse un panteon familiar, en França, probablament en Martres o Tolosa, en tot demorar en Les sonque es rèstes der enterrat ena capèla de Sant Blas pr'amor dera sua pròpria e especifica voluntat.

Que i a, ena relacion dera venda dera Baronia, detalhs interessanti sus eth mobiliari e es causes distribuïdes pes sues dependéncias, descriti en seteme de 1926 pera baronessa veuda, mès en tot referir-se ara data qu'entrèren es monges carmelites.

Logicament, pendent es ans que i estèren, se deueren de hèr pògui cambiaments. Era simplicitat deth mobiliari hè veir que çò qu'auie mès valor auie estat retirat abans d'aguesta entrada.

De hèt, se mencionen coma retiradi un calici d'argent suberdaurada e un relòtge de pendul.

Se relacionen dus fautulhs vielhs, sèt taules granes e tres de petites, tres “secretaires, un ne fermant pas et autre casse” dus “buffets de salle a manger sans cles” e un aute de codina, ua estatgèra d'*acajó*, dues estatgères de cornèr, ua tauleta petita, ua estàtua dera Vèrge deth Pilar e ua auta dera Vèrge des Nhèus, dus candelèrs de coeire, un poladèr d'aigua benedida de porcelana, ua arca entath segle e ua auta entara sau, trenta sies cagires ordinàries de minjador, quauqu'ues de palha.

I a diuèrsi apartats que non dèishen cap dobte sus era existència d'ua capèla laguens der edifici, encara que non se mencione arren relacionat damb uns possibles enterraments. Qu'auem vist eth calici, dues imatges dera Vèrge, candelèrs, poladèrs d'aigua benedida. Se parle de pèces d'autar “une a la croix cassée” e d'ornaments d'autar de satin ròi.

Entre es utisi dera finca (horques, dalhes, destraus) figure “une charrue en usage”, que deuien utilizar eth baron e era sua familha entàs sòns passegi pes entorns de Les. Auie dus cabassi tubulars penjadi en andús costats entà de meté'i comòdament es bastons des passejaires, se decidien caminar pendent ua estona. Aguesti cabassi son fòrça tipics dera epòca, quauqu'uns d'eri encara se sauen.

QUAUQUARREN DETH SÈGLE XX

Les, a principis deth sègle XX, s'illusionsse damb un projècte que pòt convertir-lo en centre aranés damb caractèr d'internacionalitat fronterera, se s'arriba a realizar un de camin ferroviari de Lhèida enquia Les, damb comunicacion per tramvia electric damb era estacion francesa de tren de Marinhac - Sant Beat.

Un s'imagina era vida e eth desvolopament, pas liure de molèsties, qu'ua estacion terminau e de tren poderie crear ena vila. Estacion, vies entà parcatge, depòsits de maquinas, cases entàs treballadors, comèrci entàs viatjaires internacionaus, lòc fronterèr entath pas de mercaderies.

Per açò madeish, eth baile de Les ei un des mès interessadi en 1909 e 1910, ena peticion collectiva ath ministre de foment "pidiendo la inclusión del ferrocarril eléctrico de Lérida a Les por el Puerto de Viella y Ribagorzana con un ramal de Puente de Montañana a Tremp". Emparen era sua peticion ena manca de comunicacions avientes qu'a costat ua baishada dera poblacion ena Val, de 12.000 abitants en 1860 a 6.550 en 1990.

Ja existien antecedents legislatius en 1870, 1876, 1877 e 1878, enes qu'inclús se li daue nòm ath projècte: linha deth Pirenèu Centrau. Toti es bailes aranesi, qu'envien er escrit en juriòl de 1924, demoren era visita deth rei Alfons XIII aguest an, atau qu'era oportunitat de reïterar era peticion dera via fèrria ei fòrça bona. De hèt, eth subtítol der escrit comunitari ditz atau: "Petición que los araneses, ribagorzanos y leridanos entregaron a S.M. el Rey con motivo de su visita al Valle de Arán".

Mès aguest projècte auca un oposant important, que finaument conseguic que s'aprovèsse era alternativa: siguec eth camin ferroviari deth Noguera-Palharesa qu'acabèc acornerant eth deth

Noguera-Ribagorçana, inclús damb ua curiosa repercussion populara, qu'arribèc a auer un imne pròpri:

*Des de Lleida a la frontera
que ressoni amb veu sencera
i amb coratge el mes viril,
que visca la gran empresa
del Noguera - Pallaresa
nostre aimat ferrocarril*

Les auie 881 abitants quan, en 1924, recebec era visita de Alfons XIII, qu'eth dia 6 de juliòl, tàs sies dera tarde, arribauè en pòrt dera Bonaigua, en tot inaugurar era naua carretèra, en son coche, amiat peth sòn caufaire aranés Antòni Sambeat, en tot trapar en limit divisòri a ua comission de proòms, entestada peth delegat governatiu Humberto Gil, dera que ne formaue part eth baile de Les, eth Sr. Busquet.

Dempús des actes en Salardú e en Vielha, Sa Majestat seguic enquia Les, a on era banda d'Albuera interpretèc era Marcha Reiau entre es aclamacions des vesins, ar entorn der arc lheuàt en sòn aunor, deuant deth quau eth Sr. Busquet li dèc era planvenguda. Ena pòrta deth chalet de Productora, saludèren ath rei eth president dera *Productora de Fuerzas Motrices*, Emilio Riu, damb era sua hemna, era Sra. Atocha Ossorio, e eth director dera societat, Ferran Sevilla.

Alfons seguic enquia Pònt de Rei, a on saludèc as vesins de Canejan e as autoritats franceses, e es croniques dera epòca matisen: “sin haber traspasado el Rey la línea fronteriza”. Supausi qu'entà evitar inconvenients diplomatics.

En tornar tà Les, li calec gèsser entath balcon der estatge principau entà respóner as vesins estacionadi deuant deth chalet, en tot prométer Sa Majestat que harie tot çò de possible entà que se complissen es desirs des aranesi.

Dempús de quauques minutes ena sua cramba, eth rei baishèc enquiath minjador a on se celebrèc ua taulejada, servit per Hotèl Ritz de Barcelona.

Eth listat des acompanhants siguec aguest: ara dreita de Sa Majestat, eth baile de Les; e ath delà, eth senhor Riu e era sua hemna; es gentilòmes marqués d'Olerdola e Bernades; eth marqués de Foronda; eth vocau deth Directòri, generau Rodriguez Pedre; eth capitan generau de Catalonha, Emilio Barrera; eth generau Despujol, cap der Estat Major; eth comandant Vigon, generau governador de Lhèida; er ajudant de Sa Majestat e, segontes diden es croniques, d'outes distinguides personalitats.

Tàs dotze dera net, ath rei li calec mostrar-se un aute còp, deuant des aclamacions contunhades des vesins.

Londeman, dempús de visitar era Centrau de Clede, prometec en Vielha era construccion deth tunèl, e, en tractar dera construccion d'un casèrna en Vielha entath Batalhon de Caçaires de Montanha que formarà era sua tropa de proteccion, s'estúdie era convenença de crear ua brigada militar especializada en usatge des esquís; e seguís eth jornalista: "asunto que interesa grandemente al Monarca", que semble èster un clar antecedent dera afeccion ad aguest espòrt per part deth sòn august arrehilh.

Es fotografies d'aquera ocasion mòstren ath rei deuant deth chalet dera Productora baishant d'un luxuós coche descapotable (pensi que deuie èster un *Hispano Suiza*).

Ues mainades de Les li aufriren un nhòc de flors, e, è entenut condar que, enes dus costats dera pòrta d'entrada, hègen guàrdia dus sometents, un de Canejan e un aute de Bausen. En moment de presentar armes, en pujar eth rei es pògui gradons dera entrada, a un des dus se li disparèc era carabina o mosqueton, en tot calar-se era bala en balcon der estatge superior. I auec un moment de desconcèrt, mès Alfons, damb un arridolet, lo destibèc laudant eth coratge des sometents aranesi.

Entara reiau visita, eth Sr. Riu hec installar ua sala de banh especiau, damb toti es utisi fabricadi per ua famosa societat francesa, que s'a sauvat enquiara nòsta epòca, e que seguís causant era admiracion d'aqueri qu'an era escadença de visitar eth chalet.

Desconeishi es rasons de perqué eth monarca preferic dormir en Les en sòrta de hèc en Vielha, mès apròp dera sua rota de gessuda londeman, entà Barcelona. Mès que i podec auer rasons de simpatia personau per Ossorio e Gallardo, suer deth senhor Riu, proòm dera politica espanhòla. O simplament era màger tranquillitat, en ua casa vertadèrament confortabla. Dilhèu eth pròpri sentit d'equilibri diplomatic d'Alfons que volec alongar era visita enquiath Baish Aran, pr'amor de descentralizar tot lo possible era sua visita ena Val, sajant de dar satisfaccion a tot aqueth sector de poblacion aranesa.

Non i a dobeste qu'era sua visita se rebrembe encara damb simpatia.

Era dubertura dera carretèra deth pòrt dera Bonaigua, era visita deth rei Alfons XIII e era promesa deth tunèl, li dan ara Val d'Aran un protagonisme que la pòrte ath sòn desenvolopament, en que Les, i participarà decididament.

Les, pr'amor dera sua proximitat (e es sues bones comunicacions) damb França, a ja fòrça visitaires d'aguest país, que se lòtgen en Hotèl Franco-Español, deth que sauvi ua tarja dera epòca, que, en sòn revèrs, servie entà estèner era factura. Ac vau a transcrúer, pr'amor que demòstre clarament era sua vinculacion a ua clientèla deth país vesin:

Station de Tourisme. Repas a midi. Truites et Gibier. Prix moderes. Consommations de premier choix. HOTEL FRANCO-ESPAGNOL. David Medán, propriétaire. LES (Vallee d'Aran). 5 kilometres de la frontiere (altitude 619 metres). Les automobiles françaises sont autorisees a arriver a Les sans aucun frais.

Darrèr, damb es conseqüentes linhas entà facilitar era inclusion des partides deth compde, se ve imprimit: "NOTE. M..... Doit. Imp. Vanin". E a man, i figure escrit: "Joseph Duran a Ore Haute Garonne".

Encara que non i a era informacion sus es prètzi (que deuien èster coneishudi en aute costat dera frontèra) semble era responsa a quauquarrés que, desirós de visitar-lo, l'auie demanada.

En aquera epòca, sonque èren comparables en qualitat hotelèra (encara que probablament, eth cerèr de vins francesi e espanhòus de resèrva der Hotèl Franco-Español, depassaue as auti) er Hotèl Lacreu de Salardú, e er Hotèl Internacionau de Vielha.

Mès Les qu'a ua caracteristica, tanben deguda ara sua proximitat ara frontèra francesa, diferenta des autes viles dera Val: dada era manca de restriccions monetàries, es sòs des estauvis des sòns abitants se'n van entar estrangèr, en un camin

invers ath dera moneda francesa en sègles anteriors, qu'ère, coma auem vist, de liura circulacion en tot eth terçon de Quate Lòcs. Per açò madeish, eth mèn parent Francesc Moragas e Barret, creador e director dera *Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros*, compren qu'aguesta entitat non pòt deishar d'auer ua sucursala en Les, ath delà de ua auta en Vielha.

Damb motiu deth dia der Estauvi, se celèbre un Cors Escolar, que resulte ena creacion de catorze Mutualitats Escolares. Era *Caja* (d'ara endeuant, Caisha), qu'a contribuït ad aquest cors damb es sòns pròpris professors, decidís distribuïr de 1.000 a 1.500 pessetes en impositcions inicials des libretes que se daurisquen en dites Mutualitats Escolares, damb motiu dera sua inauguracion.

Es de Les reciben eth nòm de "Suarez Somonte", era des mainatges, e "Rafael Benedito", era des mainades.

Se crompe en Les un edifici. Era sua prumèra fotografia pòrte encara er anonci d' "Agencia de Aduanas", e ena sua paret laterau (a despart dera tela damb eth nòm que capère es balcons deth prumèr estatge) s'anóncien toti es servicis previsti:

Obra de Previsión Crédito y Cultura. Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros. Previsión. Ahorro. Seguros Dotales. Rentas Vitalicias. Pensiones para la Vejez. Seguros Sociales. Retiros Obreros y Subsidios de Maternidad

Era pòrta centrau da pas a toti es servicis. Era dubertura dera quèrra, convertida en un gran hiestrau damb rèisha de hèr, correspon ara Bibliotèca Publica; era dubertura dera dreita, tanben convertida en un gran hiestrau damb rèisha de hèr, correspon ath servici e oficinas des operacions. Ena Bibliotèca se

comence damb era *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*, editada per Espasa Calpe, damb un contengut de libres disparièrs que s'anaràn escambiant periodicament damb era de Vielha.

En juriòl de 1927 se celèbre era Setmana de Jornades Sociaus, entà premanir es actuacions dera Caisha ena Val d'Aran. Se clausurèc en Les eth dia 15, en locau deth cinèma, tàs dètz dera net, damb era preséncia deth delegat governatiu, eth Sr. Alares e der inspector especiau d'Ensenhament, eth Sr. Faro de la Vega. Dempús de congratular-se eth Sr. Alares, en daurir er acte dera actuacion dera Caisha ena Val, autrege era paraula ath Sr. Moragas.

Eth parlament d'aguest darrèr qu'ei long e apassionat. Afirmèc qu'era característica de totes es actuacions dera institucion ère "la ausencia absoluta del afán de lucro" per non èster ua empresa mercantila senon un organisme benefic e sociau.

Dividís aquestes actuacions en economiques, sociaus, moraus e benefiques. Entre es prumèrs, destaque:

las ventajas de las libretas y cuentas de ahorro al tres por ciento de interés, de las imposiciones preferentes al cuatro por ciento, de las libretas de seguro infantil dotal, de las rentas vitalicias inmediatas, de las pensiones diferidas para la vejez y de otras operaciones de ahorro y previsión

Ath delà deth baish interès aufrít enes imposicions (d'acòrd damb eth mercat, e tient en compde que tanben es prèsti èren a un interès fòrça mès baish qu'er actuau) estranhe eth concèpte de "rentas vitalicias inmediatas" e un se pregunte se poderen

èster un antecedent des “primas únicas” qu’an hèt a parlar tant, darrèrament, enes ambients fiscaus de tot er Estat.

Es actuacions sociaus consistissen enes òbres d’ajuda mutuau, er Institut dera Hemna que Trabalhe, era Assegurança Mairau, eth Regim de Jubilacions Obrèras e es Mutualitats Escolares des que ja auem parlat, e: “todas aquellas que tiene por base especial las clases obreras y su mejoramiento, con el concurso y el esfuerzo de ellas mismas”.

Aguest esperit, que responie ar esperit fundador dera Caisha a començaments de sègle, deuec èster solet mejanament compartit pera poblacion de Les, a on non i auie obrèrs en sentit de proletariat des granes ciutats industrializadas.

Mès çò que segur que les deuec illusionar siguec era mencion especifica, pendent eth discors, des prèsti entath sosten dera agricultura e dera ramaderia.

Cite era Òbra des Aumenatges ara Vielhesa, era Òbra Mairau e era Òbra Culturau, coma actuacions moraus d’essècia espirtuau.

Qu’ei long eth listat d’actuacions benefiques, encaminades ara ajuda des praubi: era Òbra Antituberculosa damb eth Sanatòri dera Vèrge de Montserrat, era Òbra en favor des Cècs damb era Empara de Santa Lúcia entà Cègues e er Institut entà Cècs, era Òbra en favor des Sords-Muts damb er Institut Educatiu de Sords-Muts, Mutiladi, e d’auti.

Fòrça barcelonesi, viuérem aqueri ans de mainatges amorrassadi pes nòsti pairs ena idia dera Caisha e der estauvi.

Ressaute eth coneishement dera situacion aranesa per part des directius dera Caisha, en tot fidar-se d’aqueri que coneishien ben er esperit aranés.

Eth Sr. Moragas acabèc en tot afirmar qu'era Caisha non ven "para especular, no quiere hacer negocio; va solo en busca de más familia", damb eth madeish esperit damb eth qu'auie començat eth sòn servici ath pòble catalan e balear.

En tot rebrembar aguesta projeccion de futur dera vila de Les enes ans vint, è sajat de banhar-me en esperit d'aqueri abitants qu'aplaudiren a Alfons XIII e a Francesc Moragas.

De generacion en generacion, damb bones o males cuelhetes, damb iuèrns nheuadi e ostius caudi, damb un amendriment notable en nombre de clèrgues residents (de sies a un), damb era pèrta de protagonisme ena vida comunitària deth Senhoriu e dera Baronia, mantient ua contunhada gestion municipau per part des sòns proòms escuelhudi (plan segur, damb era oposicion de quauqui uns en bèth periòde istoric), damb un rasonable equilibri en numèro d'abitants, suenhant es bòsqui, dalhant es prats, adaiguant es uarts, s'auien agut de valer per eri madeishi entà subervíuer a penalitats, guèrres, invasions e epidèmies.

Cèrtament, toti es lòcs dera Val d'Aran seguiren era madeisha trajectòria en tot aguest antecedent istoric, çò que non li hè a pèrder era sua personalitat, senon que l'enfortís, mantenguent latentia era esperança d'un ressorgiment culturau e economic.

Era reneishença culturau se produsís damb eth cambiament de sègle, mejançant era apassionada poesia aranesa de Mn. Condò, Mn. Nart, e bèth aute poèta que cante ara grandor e ara beresa dera sua pàtria aranesa. Era economica, mejançant eth profitament des mines e dera energia idraulica damb es prumè-res centraus.

Aguestes reneishences creèren era esperança enes còrs des abitants de Les, de qué ua naua epòca començauè entà toti.

Eth rei, en Les, non les podec prométer arren pendent era sua visita, causa que me semble estonanta, s'auem en compde qu'era construccion des centraus de Productora auie suprimit eth projècte de continuacion deth tren-tramvia de Marinhac a Salardú, qu'aurie estat vitau entà Les. Coma ei possible qu'arrés, ne en Les ne ena rèsta dera Val, li demanèsse ath rei ua realizacion tant importanta entath futur?

Mès Moragas, en nòm d'ua Caisha qu'es de Les non sabien se qué ère (dera man de Faro de la Vega, qu'auie un considerable prestigi e ère pro coneishut) les parle de causes tangibles, que ven e comprenen, que les pòden afectar a cada un d'eri, enes sues economies, ena sua salut o ena vida des sòns hilhs.

Les parle de que pòden obtier sòs prestadi entara sua agricultura o eth sòn bestiar; de que era hemna que trabalhe pòt auer bèth auantatge; de que i pòt auer quauquarren a favor des mairs; de que es escolans pòden èster protegidi; de que se pòt planejar ua jubilacion entàs vielhs; de que, ath delà, ad aguesti se les admire e se les hè aumenatges; de que s'ajude as malauts de tuberculòsi, as cècs e as sords-muts.

Pensi que tot aquerò deuec causar un gran impacte en Les! Enquia alavetz, totes es ofèrtes qu'eth pòble auie recebut èren de propagandistes en campanhes electoraus a favor d'un determinat partit politic, de causes pòc concrètes ena vida familiar, que dempús se complien en part o se desbrenbauen.

Per açò, petit a petit, pensi qu'es sòns abitants comencèren a profiter d'ues facilitats economiques desconeshudes, que contribuïren ath desenvolopament de molti ena naua èra que començaue alavetz.

En 1940 hège pòc que s'auie acabat era guèrra civiu, damb fòrça destruccion d'edificis eclesiastics e d'objèctes de culte, que

originèren era ajuda de parroquians e amics entara sua reparacion e substitucion. Coma exemple, veigui ua carta d'aguest an, d'un amic de Barcelona, dirigida a Mn. Vicenç Senpau, en tot hèr-li ua doncaion de 200 pessetes (important, entad aquera epòca). Eth donador arregraís es notícies sus es òbres de “esta querida Iglesia parroquial”.

Qu'estúdiu un escrit de Mn. Vicenç de 1944 dirigit ara Sra. Presidenta dera Defensa dera Fe en Espanha, en Madrid, que se referís ad aquestes destruccions:

Espone: Que esta parroquia ó templo parroquial de Les fué totalmente saqueado e incendiados los ornamentos sagrados y todo el mobiliario .... Esto y la circunstancia de que esta parroquia es de Entrada y por consiguiente solo percibe del Estado, mensualmente, veinte pesetas y veinticinco céntimos, hace que sea pobre, a pesar de haber realizado los feligreses grandes sacrificios para ir reparando tanta devastación

Per açò madeish, sollicite que, en pròplèu repartiment d'ornaments sagradí, se li autrege ua casulha violeta, uns mantèus entar autar, ua alba e un subrepelís. Reaument, era peticion qu'ère mèsalèu modèsta!

Maugrat tot, existie ua cèrta lentor entà reméter çò que s'auie perdut enes parròquies pendent aqueth periòde.

En 1946 se hè ua naua relacion des pèrtes dera parròquia de Les, çò que mos permet conéisher er ensems d'ornaments de culte en 1936, autant ena parròquia coma ena capèla de Nòsta Senhora dera Pietat, que son:

Dos casullas blancas; dos dalmáticas blancas; una casulla negra;
dos casullas encarnadas; dos dalmáticas negras y dos, más negras;

una tela negra para el túmulo de difuntos; tres albas bordadas; algunos amitos y purificadores; una imagen de San Juan Bautista, del altar mayor; una imagen de Nuestra Señora de los Dolores, del mismo altar; una imagen de la Virgen de los Dolores, en caja de cristal; una imagen de Nuestra Señora del Rosario; un Santo Cristo, con su altar correspondiente; una imagen de Jesús en el sepulcro, con el ataúd de cristal; un estandarte de San Juan Bautista, de mucho valor; una bandera encarnada, muy antigüa; catorce cuadros del Via Crucis; un palio muy antigüo y de valor; una Capa Pluvial; otra, morada; otra, negra; una cruz de bronce dorada; dos linternas de hoja de lata; un altar de Nuestra Señora de la Piedad, con la imagen de Nuestra Señora de varias esculturas más; una casulla blanca y el alba; veinte manteles de hilo para altares

En tot includir es mòbles (cadièra, confessionaris, bancs), toti es maus se valoren en 100.000 pessetes.

Er edifici parroquiau, en 1946, encara non ei deth tot aariat, e eth baile de Les, en aqueth an, en armonia damb eth rector, escriu un ofici dident:

Que invitado por el Rdo. Cura párroco de la Iglesia de esta localidad, para visitar la Iglesia parroquial, de San Juan Bautista, he podido comprobar que la bóveda del citado templo, está muy deteriorada, siendo necesaria y urgente una rápida reconstrucción de la misma, al objeto de evitar un total derrumbamiento que podría ocasionar graves perjuicios

Eth nombre extraordinari de militars que i auie ena Val d'Aran, a finaus dera decada des quaranta, siguec degut ara invasion des maquis en 1944, qu'auie pres per suspresa ara petita tropa anterior.

Es detalhs d'aguesta invasió an estat comentadi e relatadi ath detalh per escrivans e mieis de comunicació, mès qu'è un document originau, que conde çò que passèc en Les aqueri dies, plen de simplicitat e sentit uman, que pensí qu'ei interessant qu'eth lector coneishe. Ditz atau:

Memoria de los hechos ocurridos en esta villa durante los días de dominación de los guerrilleros españoles (rojos).

A las 22 horas del día 18 de octubre de 1944, entro de guardia en la Central Telefónica de esta villa. Paso toda la noche del día citado, en el indicado local, oyendo durante todas las horas los partes de "sin novedad" que la fuerza destacada en Las Bordas, transmite al Capitán de Viella. A las seis horas del día 19, oigo por última vez el parte de sin novedad, espero que llegue el dueño de la casa donde está instalada la Central, el cual sale de turno de la Productora, llegando a las seis horas quince minutos, y creyendo que durante ese día no ocurriría nada anormal me despido de ..... y me dirijo a mi casa al objeto de acostarme un rato.

A las ocho horas treinta minutos, me avisa mi hermana para que me levante enseguida, pues según manifestaciones de la Policía la fuerza de los rojos españoles está atacando el vecino pueblo de Las Bordas. Me apresuro a vestirme, salgo a la calle, y me encuentro con .... Agente del Cuerpo General de Policía con destino en la Comisaría de esta villa, el cual ... - Aciu manquen pàgines - ... ocurre en Las Bordas, al objeto de que estén prevenidas para lo que pueda suceder. Llegado en la Secretaría recojo la lista del servicio, y salgo para entregársela al Alguacil, al objeto de que se encargue de avisar a todo el personal necesario, ó sea las diez primeras personas anotadas. El punto fijado de reunión para todas las personas es en casa de ....., por lo que es allí donde me dirijo una vez entregada la lista al Alguacil.

A los pocos momentos de llegar, se presenta mi hermana, para decirme que vaya a la Central Telefónica donde está mamá, y al objeto de enterarme de un recado que ha dado mi hermano desde

la Central de Productora. Me dirijo apresuradamente al lugar indicado, y al llegar encuentro a mamá llorando, la cual me dice, que ha telefoneado mi hermano José, diciendo que los "maquis" habían ocupado la Central (está situada a unos ochocientos metros del pueblo) y que me apresurara a hacer desaparecer los documentos de responsabilidad que pudiera haber en el Ayuntamiento, así como que escondiera mi carnet de adherido a la Falange Española Tradicionalista y las J.O.N.S a lo cual primeramente me niego, pero en vista de sus lloros, entrego el carnet a mi hermana, con la advertencia que no lo destruyera ni perdiera, sino que solamente me lo guardara, hasta que yo regresase.

En vista de la noticia de hallarse los maquis en la Productora, me marcho apresuradamente a fin de avisar a los Agentes de Policía y al Sr. Alcalde que se hallaban en la boda que en esos momentos se celebraba. Llegando en la sastrería de ....., es en el preciso momento que empiezan a oírse dos disparos que por el sonido parece que han sido disparados en la calle de Los Baños. A las detonaciones producidas se arma gran revuelo, apostándose de momento para la defensa un grupo de Carabineros que se encontraba delante de la Aduana; los cuales, se lanzan todos en la dirección de donde se habían oído los antedichos disparos al mismo tiempo que el Carabinero ..., a voces avisaba a la población civil, para que se refugiara en las casas y cerraran completamente las puertas y ventanas. Al pasar por donde yo me encontraba el citado carabinero, y viendo que toda la fuerza se dirigía al otro lado del pueblo, lo llamo para advertirle de que las fuerzas "maquis" se encontraban en la Central de la Productora, por lo que seguramente entrarían en el pueblo por la carretera y caminos vecinales existentes en esta parte del pueblo, y que se dirigen a la montaña. En vista de estas manifestaciones, el carabinero ....., llama a un compañero suyo apellidado ....., y se quedan vigilando esta parte del pueblo. A los pocos momentos y por el camino llamado de Seris, ven pasar a grupos de personas armadas, a los

cuales dan el "alto" y como quiera que continuan avanzando, disparan contra ellos; ... con el naranjero de que iba armado y el ... con el Fusil. Los dos citados carabineros se apostan en las esquinas de la mencionada calle, y con desprecio de su vida, salen a mitad del camino para disparar sus armas contra las fuerzas atacantes, resguardándose solamente el ..., cada vez que disparaba su fusil, para volverlo a cargar. En vista de la superioridad de la fuerza atacante, ceden terreno después de un tiroteo sostenido durante unos diez minutos, dirigiéndose hacia donde habían marchado sus compañeros que ellos debían de creer que se encontraban en el cuartel, pues la consigna que tenían de antemano era de reunirse todos en el cuartel caso de no poder repeler la agresión en los primeros momentos. Durante todo el tiempo que estuvieron tiroteando en el antes indicado lugar, me encontraba en la carretera, enfrente de la casa de ..., pues al oír los primeros disparos, todas las personas que nos encontrábamos en esas inmediaciones y por no disponer de armas para ayudar a las fuerzas de carabineros, nos refugiamos en las casas inmediatas, y yo junto con otros y algunas mujeres, nos fuimos en la casa del Sr. antes citado, entrando por la planta baja y saliendo otra vez por la puerta que da en la carretera con ..., desde donde pudimos presenciar todo el tiroteo antes mencionado. Desde allí pudimos observar, como fuerzas de "maquis" entraban por la parte opuesta del pueblo, y resguardándose en las paredes del Hotel Franco-Español, adelantaban hacia el interior del pueblo. En vista de ello, avisemos a los dos carabineros que se defendían delante de nosotros, por lo que como se dice anteriormente, se retiraron, sin dejar de disparar, para unirse con sus compañeros.

En ese momento nos metimos en los sótanos de la casa donde estábamos refugiados, y allí escuchando el incesante tiroteo entablado estuvimos unas tres horas hasta que se finalizó por completo, habiendo vencido la superioridad de las fuerzas atacantes y su mejor material, el heroísmo de la fuerza de carabineros, que solamente dieciseis hombre sostuvieron un

tiroteo de tres horas, en contra de más de cien "maquis" cifra que se calcula que se componía la fuerza atacante, con la inferioridad que representa que los diez y seis hombres de carabineros, se hallaban distribuídos en seis puestos de resistencia, contando cada puesto a lo sumo con tres hombres.

Las pérdidas, habidas entre las fuerzas de Carabineros, fué la de un muerto, la de ....., que junto con .... y otro, se defendían en la Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros, y resultando el citado ....., con una herida de poca gravedad, en la sien derecha. Además de las citadas bajas, entre las fuerzas propias, hubo la del Sr. Administrador de Correos Sr. ....., el cual con desprecio de su vida, y demostrando un alto sentir patriótico, salió de su oficina, donde se hallaba en el momento de producirse el ataque, y sorteando las balas, llegó en la casa llamada de ....., donde se había formado el principal foco de resistencia de las fuerzas de carabineros, por la magnífica posición que ocupa, al estar enclavada enfrente del puente, batiéndolo todo él. Al llegar en la citada casa el Sr. .... subió a su habitación por buscar la escopeta que tenía y al querer efectuar el primer disparo, fué herido de gravedad en la cabeza, habiendo sido hospitalizado por las fuerzas "maquis" en un hospital francés de Saint Gaudens.

Entre las fuerzas atacantes ó sea de los "maquis" hubo un muerto, unos nueve heridos, entre ellos varios de gravedad, uno de ellos al parecer murió poco tiempo después.

Al cesar el fuego, y siendo alrededor de las trece horas, salí de la casa donde estaba refugiado, para dirigirme a mi casa, encontrando a mamá y hermana en un estado de postración, pues durante todo el tiempo que duró el tiroteo, se encontraron solas. Al enterarme de que mis sobrinos no habían regresado, salí para irlos a buscar en el Colegio de las monjas, atravesando de punta a punta el pueblo, todo el cual estaba tomado militarmente por las fuerzas "maquis", ya que a cada diez pasos se encontraban hombres armados.

Fué entonces cuando me enteré de la suerte que habían tenido los que momentos antes de empezar el tiroteo, fueron en conceptos de invitados a la boda, entre los cuales se encontraban los dos Agentes de Policía de esta villa y el Sr. Alcalde. Era en el preciso momento de que subía la comitiva por la Calle Calvo Sotelo cuando se oyeron los dos primeros disparos de las fuerzas atacantes; al oírlos los dos policías empuñaron sus pistolas y se dirigieron hacia el lugar donde se habían disparado, viéndose en la imposibilidad de hacerlo porque al llegar a la plazoleta de ....., se encontraron metidos de lleno entre el tiroteo, refugiándose uno de ellos, el Sr. ...., en la casa del mencionado Sr. donde ya había unos carabineros que se habían hecho fuertes en el mencionado edificio sumándose a ellos en la defensa de la casa. El otro Agente, el Sr. ...., se refugió en la casa llamada de ....., desde donde y junto con un carabinero que en la misma se encontraba efectuó varios disparos con su pistola, cubriendo la retirada del carabinero que se fué a situar en otra casa, de la antes dicha plazoleta mejor situada, para impedir que las fuerzas "maquis" pudieran atravesar el puente.

A las doce treinta horas aproximadamente, y después de varias tentativas infructuosas hechas por los maquis para que se rindieran las fuerzas situadas en el Cuartel y en la casa de ....., a requerimiento del Sr. Cura párroco, quien forzado por las fuerzas rojas, se personó en los últimos focos de resistencia, al objeto de notificarles lo inútil que era proseguir la resistencia dada la superioridad de la fuerza atacante, se rindieron las fuerzas de carabineros. El policía ....., que se encontraba en la casa de ....., pudo salir por la puerta trasera y dirigirse al monte, desde donde y al cabo de seis días pudo llegar al pueblo de Garós, donde estaban las fuerzas nacionales, después de atravesar varias montañas.

El otro Agente, y en vista de un registro practicado en la casa donde él se encontraba, tuvo que refugiarse en el pajar contiguo a la casa, desde donde a la noche se trasladó a otro pajar situado en la otra extremidad de la población, permaneciendo oculto por

espacio de tres días, pasados los cuales y a tenor de haber sido descubierto su escondrijo, salió para entregarse a las fuerzas "maquis". El día 19 transcurrió sin novedad después de haber cesado el tiro"

Manque era seguida.

Encara qu'es circumstàncies non afectauen ara vida de Les ena sua totalitat, non pogui resistir transcriure part d'ua carta dirigida a Les des d'Alacant, en 1949, reflèxe des inquietuds e dificultats qu'afectauen a ua grana part deth país:

Nuestra vida pocas novedades ofrece; sufrimos, como todos los españoles, excepto los estraperlistas, las dificultades que ofrece hoy la vida, de las cuales no podemos consolarnos aunque en la mayor parte del mundo se padece el mismo mal. Por meses se encarecen todas las cosas y escasean más, y en todos los hogares se sufre calladamente y sin resignación, porque los ingresos no aumentan en la misma proporción que los gastos. Y lo peor es que no se vislumbra en el horizonte político y económico, un cambio de esta situación

Eth que signe, coma ditz eth madeish en ua auta part dera carta, a arribat ara vielhesa, mès desire arribar a veir tempsi milhors enes ans que li rèsten de vida. Ei estonant coma aguestes dificultats des espanhòus afectauen ara Val d'Aran e a Les en ua escassetat insolita: era dera carn, producte normaument disponible sense problèmes en un lòc de bestiar. En ua carta de 1947, eth rector d'Aubèrt se dirigís ath sòn amic eth rector de Les, entà demanar-li ajuda:

Encargué a Antonio de la Caja de Ahorros, aquel simpático feligrés de Arrós, que me subiera, el sábado próximo, que subirá para

Viella, 1 kilo de carne, y mejor aún, si pudiera, 1 kilo y medio. Entrevístate con él, y a ver si me podeis conseguir, entre los dos, 2 kilos, que podría ya traer el sábado. En Viella nos es imposible obtener una pequeña migaja

Qu'ei cèrt qu'ena Val i auie tropes, en un nombre superior ath normau, qu'escambiauen eth subministrament de legums, de cafè e de sucre, per carn e productes cultivadi ena Val. Mès que non dèishe de semblar estonant qu'en Les (pr'amor que se non siguesse atau, era peticion s'aurie limitat a sollicitar que li pugèsse dus quilòs de carn cromptada ena vila) coma en Vielha, era carn siguesse escassa. De totes manères, aguesta escassetat deuec èster fòrça transitòria, donques trapi ua carta ath rector de Les, des de Barcelona, en juliòl de 1952, que ditz:

Ante todo le ruego que no se preocupe por mandar nada, ya que actualmente en Barcelona, debido a la supresión del racionamiento, pueden adquirirse sin dificultad muchísimos de los géneros que hasta ahora solo se podían conseguir recurriendo al mercado negro. De todas formas le quedo a Vd. sumamente agradecido

Sense cap dobte, des de Les, enes ans immediatament anteriors ad aguesta carta, eth brave rector enviaue aliments a ua familha barcelonesa ara qu'es sòns mejans economics non li permetien subsistir a trauès de crompes en mercat nere.

En França, es ancians alumnes der internat de Les des Frairs dera Doctrina Cristiana, rebremben eth sòn collègi damb nostalgia, e eth 14 de mai de 1950 celèbren en eth era sua assemblada generau, damb eth desir dera màger assisténcia possibla des sòns companhs aranesi, damb es qu'auien compartit

er enshament fòrça ans abans. Prealablament, eth dia 13, confeccionen eth menú d'un dinar collectiu en "Les-les-Bains":

Pluie de Hors-d'oeuvres; truites du Rio Negro; paella valenciana; filet d'agneau du Pouçjactou, pommes frites; Turón, Macarons; corbeilles de fruits d'Espagne. Vin rouge- vin blanc. Mousseux. Café escarchado

Cada an, es hèstes majors, contunhant damb era tradicion der haro, an anat deishant en Les rebrembes alègres damb eth vin caud e era còca; orquèstres coma *Estrellas Negras*, *M^o Angeles e los Iris*, *Gigante*, *Slogan*, *Esmeralda*, an animat es balhs publics; trofèus de botifarra, musica corau, concors de *Soka tira*, entre celibataris e maridats, trial, *majorettes*, prèmis de codina, fotbòl entre celibatàries e maridades e "Amanit et muriles".

En Les se van hènt causes. Se met en foncionament era Escòla d'Ostalaria (era empresa *Tecnocontrol* installe era proteccion contra incendis); s'autorize eth nau aucidèr municipau; se sage de destinar un locau entà residència d'ancians; s'estúdie er expedient de quauqua òbra privada, es doanèrs francesi confisquen consèrves e òlis espanhòus en Hòs, sense qu'arrès sàpie qui les a manat perjudicar tan brutaument as comerciants de Les; era aubèrja de Matabòs ges en prumèra plana per acuelher a un grop acusat d'èster neonazi que hè public er eslogan "Rebutjem la falç i el martell de la nostra senyera".

S'amplie er Ajuntament. Damb eth bastiment d'un mur se guanhe un ample parcatge public; s'edifique ua sala d'actes esportius e culturaus; se daurís bèth carrèr nau; s'esbaucen cases vielhes; se'n bastissen d'outes de modèrnes; s'amplie era visibilitat dera carretèra; se fomenten actes culturaus en favor dera

tradicion. I a projèctes e possibilitats entath futur. Se parle d'un club de gòlf; se pense en daurir ua auta entrada en centre dera vila damb ua naua avenguda; se poderie planejar un passeg enquiara Centrau de Cledes, pera carretèra deth Garona, que, deguda-ment urbanizat e damb arbes, poderie èster eth màger e mès vistós de tota era Val d'Aran, damb bèth nau pònt tà permèter eth pas des autocars; se poderie promòir eth torisme en castèth de Les e era Baronia; e inclús, estudiar ua milhor utilizacion dera anciana fabrica de ressèc.

Mès ja veigui que m'è passat enes mies intencions d'acabar eth mèn estudi. De hèt, de çò qu'a succedit enes darrèrs ans ena vila de Les en queden fòrça testimònis oculars, toti damb opinions respectables, encara que poderien non coïncidir ena apreciacion de hèts e persones, que jo auria d'analisar sense un coneishe-ment viscut personaument, damb era possibilitat, per tant, non solet d'enganhar-me, senon tanben de herir susceptibilitats d'a-mics de fòrça ans, pr'amor que m'auria de basar en escrits o en relats d'aguesti madeishi protagonistes.

Pensi qu'è complit çò que me prepausè en començar aquest libre: qu'es mainatges d'aué, deth pòble de Les, a trauès des matisi umans e veridics qu'è sajat de reflectir, poguen saber coma èren e coma actuèren es sòns ancessors, damb es sues alegries e dificultats, damb era preocupacion des cuelhetes e des impòsti, damb era sua unitat reforçada entà defener-se des invasors, damb eth sòn orgulh d'aranesi, damb era intransigència ena defensa des sòns interèssi, basadi (espirituaue e materiaument) enes sòns ancians privilègis.

Les, deseme de 1989
Melquiades Calzado de Castro

BIBLIOGRAFIA

- *Actuaciones en el Valle de Arán de la Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros*, 1927.
- *Aportación a la Historia de la Guerra Carlista en la provincia de Lérida (1838-39)*, A. Ymbernon, Lleida 1950.
- Archivo de la Corona de Aragón.
- Archivo Histórico del Valle de Arán.
- Archivo Histórico Nacional, Leg. 22423, Madrid.
- Archiu Calzado. Bibliotèca dera Caisha de Pensions, Les.
- *Au Pays d'Aran*, M. Gourdon, Revue de Comminges, 1917.
- Barón de Les, papeles de la colección particular de Fos.
- Barón de Les, papeles de la colección particular de Les.
- *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio e Industria de Lérida y su provincia*, Lérida, 1930.
- *Castillo defendido por el Barón de Les*, Barcelona 1716.
- *Combats pour Castel-Leon, contribution a la chronique du Val d'Aran de 1642 a 1649*, B. Druene, Annales du Midi, janvier 1959.
- *Copia de la carta que ha enviado don Joseph Biure y de Margarit*, Barcelona 1643.
- *Denuncias de Minas*, A. Aner y Amiell, Bausen 1786.
- *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Francisco de Zamora, R. Boixareu, Barcelona 1973.
- *Diario geográfico-estadístico-histórico de España*, P. Madoz, Madrid 1840-50.
- *Discurso en hecho y derecho per el Noble Rafael de Subirá*, Barcelona 1678.
- *El índice de privilegios del Valle de Arán*, M. Abizanda, Balaguer 1944.
- *El Síndico de la... de Les... con Don Francesc Cao de Benós*, Barcelona 1715.
- *El Valle de Arán*, J. Reig, Lérida 1895.
- *El Valle de Arán, la Nueva Planta y la invasión anglo-francesa de 1719*, J. Mercader, Zaragoza 1952.
- *Era Val d'Aran*, Mª Angels Sanllehy, Barcelona 1981.

- *Francia, la Corona de Aragón y la frontera pirenaica*, J Reglà, Madrid 1951.
- *Histoire des Eveques de Comminges*, J. Contrasty, Toulouse 1940.
- *Histoire des Populations Pyreneennes*, H. Castellón, Toulouse, Paris 1842.
- *Il y a vingt ans*, *Bulletin de la Congregation de la Sainte Famille*, 1923.
- *Interrogatorios de Francisco de Zamora*, 1788-89.
- *Invasions i intents d'integració de la Vall d'Aran a França*, J. Lladonosa, Barcelona 1967.
- *La Vall d'Aran*, J. Soler i Santaló, Barcelona 1906.
- *Le Clergue français exilé en Espagne (1792-1802)* J. Contrasty, *Revue de Gascogne*, Auch 1908.
- *Le Compté de Comminges*, C. Higounet, Toulouse, Paris 1949.
- *L'enclave espagnole du Val d'Aran*, R. Comet, Toulouse 1929.
- *Le premier pelerinage a Les*, Toulouse 1933.
- *Lérida y el Valle de Arán*, Barcelona 1924.
- *Les eaux thermales de Les a l'epoque romaine*, E. Barry, Luchon 1856, *Revue Archeologique*, Paris 1856.
- *Les échanges commerciaux arano-commingeois pendant la premiere moitie du XVII siecle*, H. Blaquiere, *Annales du Midi* 1963.
- *Les guerres du dix-huitieme siecle*, Bon. de Lassus, Saint Gaudens 1895.
- *Lettres écrites par Mr de Froidour*, P. de Casteran, Auch 1899.
- *Libre de capítols de la Vila de Les en la Vall d'Aran copiats al peu de la lletra i extrets deth llibre vell en lo any 1815*.
- *Libros de la Parroquia de Les*.
- *Mandement de Mgr, Gabriel-Olivier de Lubiere de Bouchet*, B. Bernard, Luchon 1894.
- *Memoria acerca del Valle de Aran*, M. Márquez, Gerona 1878.
- *Ordinaciones, pragmaticas y edictos reales del Valle de Aran*, J.F. de Gracia, Barcelona 1752.
- *Papeles de la Colección particular de Les*.
- *Privileges de la Compte de Comenge*, S. Mondon, *Revue de Comminges* 1915.
- *Privilegis i Ordinacions de les Valls Pirinenques, Vall d'Aran*. F. Valls Taberner, Barcelona 1915.

- *Promenade archeologic dans la Val d'Aran*, J. de Lauriere, Caen 1886.
- *Recuerdos de la guerra carlista*, Principe F. Lichnowsky, Madrid 1942.
- *Regard sus l'Aran chretien*, R. Aymard.
- *Relacion al Rei D. Felipe III*, J.F. de Gracia, Madrid 1793.
- *Suplicacio presentada per lo Syndich de la Vall d'Aran*, Barcelona 1699.
- *The Pyrenees with excursions into Spain*, Lady Chatterton. London 1843.
- *Valle de Arán (Suiza española)*, J. Bertrans Solsona. Barcelona 1928.
- *Valle de Aran, Vocabulario*, J. Coromines, 1928.

